

FEHÉREN

FEKETÉN

Gönczöl Katalin
Bűnös szegények

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Gönczöl Katalin

Bűnös szegények

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest, 1991

Fehéren feketén sorozat
© Gönczöl Katalin, Budapest, 1991

Tartalom

Előszó

I. fejezet

Bűnöző szegények – szegény bűnözők

1. A modern szegénység társadalmi, büntetőjogi „kezelése” a polgári liberális társadalmakban
2. A bűnös szegények helyzete a polgári Magyarországon

II. fejezet

Jóléti szegénység – gondoskodó büntetés

1. A jóléti államok társadalompolitikai dilemmái
2. Társadalompolitika és büntetőpolitika az Amerikai Egyesült Államokban
3. Társadalompolitika és büntetőpolitika Nyugat-Európában
4. A skandináv modell

III. fejezet

Kívülrekedt szegények – újratermelő bűnözés

1. A szegénység és a bűnözés a „létező” szocializmusban
2. A „létező” szocializmus a válságkezelésre rendezkedett be
 3. Válságkezelés és értékválság
 4. Értékválság és deviancia
5. A szegénység és a bűnözés reprodukciójának összefonódása
 - a) A család mint a társadalmi reprodukciós folyamatok színtere
 - b) A bűnelkövetők családi adottságai
- c) A történelmi lemaradás többgenerációs átöröklésed) Nem minden hátrányos helyzetű bűnöző és nem minden bűnöző hátrányos helyzetű
- e) A reprodukciós folyamatot erősítő intézményrendszer
 6. A büntető hatalom korlátai
7. Büntetőpolitika, szociálpolitika, társadalompolitika

Jegyzetek az I. fejezethez

Jegyzetek a II. fejezethez

Jegyzetek a III. fejezethez

Előszó

Kriminológiai kutatásaimban közel két évtizede foglalkozom a szándékosan elkövetett bűncselekményekkel, különösen azokkal, amelyek a leghagyományosabb fajtái a bűnelkövetésnek. Vissza-visszatérően arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a regisztrált bűnözés túlnyomó részét kitevő bűncselekmények elkövetői között miért fordulnak elő az átlagosnál lényegesen gyakrabban a szociálisan elesett, alacsony iskolai végzettségű, hátrányos helyzetű rétegekhez tartozók. Másként szólva: hajlamosabbak-e a szegények a bűnelkövetésre, mint az átlagos vagy annál jobb helyzetben levők?

Attól tartok, e kérdésre ebben a könyvben sem sikerült teljes értékű választ adnom, legfeljebb közelebb jutottam az igazsághoz. Ebben nagy segítségemre volt annak az irodalomnak a kincsestára, amely közel kétszáz éve e tárgyban felhalmozódott. Munkámban az átlagosnál bővebben idéztem a kutató elődöktől. Érzelmileg is kötődtem gondolataikhoz, elragadott társadalomkritikájuk, az általuk felismert törvényszerűségek máig ható igazsága. Érdekes volt megfigyelni, hogy ezekből a felismerésekből milyen sajátos ideológiai és érdekviszonyok alapján szelektált a mindenkori hatalom, s hogy milyen keskeny az az ösvény, amely cselekvési teret biztosíthat a szegénység és a bűnözés humánus társadalmi kezelésére.

A polgári forradalmakat követő nagy és hirtelen bekövetkezett társadalmi változások törésvonala mentén létrejött szegénység – mint megoldandó társadalmi probléma – először vált a büntető felelősségre vonás és a szociálpolitika határterületévé. A mindenkori hatalom azóta labdázik a két szféra között, többnyire azzal, hogy kit és milyen mértékben nyilvánítson potenciálisan társadalomra veszélyesnek – mint munkakerülőt, koldust, csavargót vagy bűnismétlővé vált szükségből bűnözőt – és kit tartson „érdemesnek” arra, hogy megélhetésében, előrejutásában támogassa vagy fizikai léthez való jogának érvényesülését elősegítse.

Az, hogy a modern szegénységből mennyit „kezel” a büntetőjog és mennyit a szociálpolitika, igen sok tényező együttes és egymásra kölcsönösen ható folyamatának eredménye. Ebben a folyamatban a hatalom stabilitás-tudata, biztonságérzete, a tömegek (különösen a mértékadó rétegek) toleranciája, szolidaritása, valamint a rendelkezésre álló anyagi eszközök – az előbbi két tényezőnek alárendelve és soha nem abszolút értelemben – és a szegények látható társadalmi jelenléte egyaránt szerepet játszik. Végül az is az említett társadalmi tényezőktől függ, hogy a társadalomtudomány adott korban rendelkezésre álló ismereteiből mit és mennyit használnak fel a gyakorlatban. A szegénység és a bűnözés azonban minden jel szerint egymást erősítve, a tudomány és a politika minden eddig ismert törekvése ellenére is a modern társadalmi fejlődés tartós kísérője marad.

Budapest, 1990. augusztus

I.

Bűnöző szegények – szegény bűnözők

„... ki évekig gonoszok társaságában élve a bűn képzetével megbarátkozott, kit e világhoz semmi nem köt, mint szükségei, kit a törvények csak sújtanak.”

(Eötvös József: *Vélemény a fogházjavítás ügyében. Pest, 1838.10. old*)

1. A modern szegénység társadalmi, büntetőjogi „kezelése” a polgári liberális társadalmakban

A feudalizmus bomlása idején, már a manufaktúrák kialakulásával új típusú, tömeges szegénység jött létre Európában. A nincstelenek első olyan csapatai, amelyek komolyan veszélyeztették a közbiztonságot, még a hűbéri rendszerben jelentek meg, jelezvén a régi rend szétzilálódását. Társadalmi kezelésük a hatalmat büntető intézkedésekre sarkallta. VIII. Henrik angol király például 72 ezer csavargót akasztatott fel.¹

A szegénység tömeges terjedésére a hatalom már kezdettől fogva nemcsak erőszak alkalmazásával reagált. Az első ún. szegény-törvényt Angliában 1601-ben Erzsébet hozta; előírásai szerint minden közösség (község) köteles a saját szegényeiről gondoskodni. Ezt az intézkedést nemcsak a keresztényi jótékonyosság diktálta, hanem az a felismert gazdasági és politikai érdek is, hogy bizonyos munkanélküli-tömeg olyan tartaléksereget képez, amely kiválóan mozgósítható a fellendülések időszakában. Pusztá léte ugyanakkor féken tartja a dolgozók követeléseit, megalkuvóvá teszi őket, csökkenti ellenállásukat és szervezkedésük esélyeit.

Az 1789 és 1848 között végbement polgári forradalmak megváltoztatták az európai országok társadalomszerkezetét. A társadalmi, hatalmi korlátaiktól megszabadult új rendben a tudományos, technikai fejlődés új értékeket teremtett, a széles tömegek számára először csillant meg az érvényesülés lehetősége. A két forradalom döntő vívmánya – írta *Hobsbawn* – tehát az volt, hogy megnyitotta útját a tehetség, vagy legalábbis az energia, az eszeség, a kemény munka és a pénzvágy előtt.² Európában valamivel korlátozottabban, az Egyesült Államokban viszont ekkor még korlátlanul érvényesülhetett az egyéni boldogulásért folytatott szabad verseny. A társadalmi fellendülés egyik lehetősége az üzleti pálya volt, az okos pénzbefektetés. A tömegek számára azonban új és szélesebb lehetőséget jelentett a tanulás. Tanult emberekre volt szüksége a gazdaságnak, a megnövekedett feladatokkal bajlódó új típusú államnak. A viszonylag hirtelen felduzzadt középosztály öntudatosan hirdette, hogy megjavult helyzete nem születési előjogokra, hanem saját érdemeire, kemény munkájára, tehetségére épül. A tanulás útján történő kitöréshez ugyanakkor viszonylag kevés induló tőkére volt szükség. Az ilyen jellegű egyéni aspirációkat – a felismert társadalmi, hatalmi és gazdasági szükségleteknek megfelelően – ösztöndíjak adományozásával az állam és az egyház is támogatta.

A szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavaival indult forradalmak először mobilizálták az emberiséget az egyenlő társadalmi esélyek illúziói irányában. A felemelkedésért folytatott „szabad” versenyben hátránnyal indulók, a versenyben lemaradók vagy abból kiszorulóknak nem jutottak fel a középrétegek közé sem. Ez volt az a többség, amelynek a kudarcot úgy kellett megélnie, hogy helyzete kilátástalanságáért csak saját magát hibáztathatta. Az uralkodó ideológia azt sugallta számára, hogy az osztályrészül jutott nyomor és szegénység egyszerűen gazdasági és társadalmi alacsonyabbrendűségének következménye. Általánossá vált az a nézet, hogy *a szegénység önmagában bűn és egyben további bűnök forrása* is. A dolgok látszólag összefüggtek egymással, hiszen egész Európát megfertőzte az új népbetegség, a „pálinka-pestis”, amely elsősorban a szegények köréből szedte áldozatait. A

városi és falusi szegénység körében növekedett a csecsemőgyilkosság, az öngyilkosság, az elmezavar, a prostitúció. A régi társadalmi rend romjain soha nem látott mértékben terjedt a céltalannak tűnő erőszak. Új és máig meghatározó antiszociális viselkedési formává vált a vagyon elleni bűnözés. „A társadalmi magatartás eltorzulásának mindezekben a formáiban – írta *Hobsbawn* – volt valami közös vonás, ami egyébként az 'önsegéllyel' is kapcsolatban állt.”³ A deviancia azt fejezte ki, hogy ezek a rétegek képtelenek voltak megküzdeni a korábbi életüket romba döntő társadalmi földrengéssel.

A modern pauperizmus társadalmi jelentőségét és a vele szemben intézményesülő hatalmi reakciót a kor legfejlettebb országában, Angliában *Engels* részletesen tanulmányozta. 1833-ban Angliában parlamenti bizottságot küldtek ki az 1601-es szegénnytörvény érvényesülésének felülvizsgálatára. „A bizottság arra a véleményre jutott – írta *Engels* –, hogy a falusi kerületek egész munkássága pauperré vált és teljesen vagy részben a szegénypénztártól függött, mert pótlékot adott a szegényeknek, ha a bér alacsony volt. Arra a következtetésre jutott, hogy ez a rendszer, amely eltartja a munkanélkülieket, támogatja a rosszul fizetett többgyermekes munkásokat, tartásdíjra kötelezi a házasságon kívül született gyermek atyját és általában elismeri, hogy a szegényeknek joguk van a védelemre, ez a rendszer tönkreteszi az országot.” Hiszen kedvét szegi a törekvőnek, a szorgalmasnak, oltalmazza a lustát és főleg tönkreteszi az adófizetőket.⁴ Az angol hatalom ezek után a szegényeknek csak az élethez való jogát ismerte el. Az 1834-es új törvény megvont minden állami pénz- és élelmiszersegélyt. A hatalom dologházakat építtetett, az ezekbe történő felvétel lett a „segélyezés” egyetlen formája. A törvény ugyan kimondta, hogy a dologházak lakóit egészséges környezetben kell elhelyezni és jól kell táplálni, de a végrehajtás módja nem mondhatott ellent a kor felfogásának, amelyet *Engels* így jellemzett: „ha a törvény szelleme a szegényeket bűnözőknek, a szegényházat börtönöknek, lakóit pedig utálat és megvetés tárgyának nyilvánítja, akiket törvényen kívül helyeztek és az emberiség kitaszított magából, akkor semmit sem használ az ellenkező parancs, mert a gyakorlatban a szegényekkel való bánásmódban nem a törvény betűjét tartják irányadónak, hanem szellemét.”⁵

A XIX. század közepén a kapitalizmus első törvényei nem tettek különbséget a különböző típusú szegénység között. Ez még a feudalizmushoz képest is visszalépés volt, hiszen VIII. Henrik 1531-es törvénye és az Erzsébet alkotta 1601-es szegény-törvény is csak a munkaképes, egészséges személyeket sújtotta szankcióval, ha rájuk bizonyult a munkakerülés, a csavargás. (A betegeket, az öregeket és a gyermekeket segélyezte.) Az 1834-es angol dologházi törvény szerint a szegénység okát nem kellett kutatni. A dologház egyszerre volt büntető és szociális intézmény, ahol olyan rosszak voltak a feltételek, hogy a dologház lakói gyakran szándékosan bűncselekményt követtek el, hogy a börtön lényegesen jobb körülményei közé jussanak.⁶

A XVIII. század végén és a XIX. század elején még a feudalizmus előjogaival politikai harcot vívó, egyenlőséget és emberi szabadságjogokat követelő polgárság büntetési ideológiája érvényesült. Ebben a szabad verseny szellemének megfelelően a szabad akarat filozófiája és az ezen alapuló felelősségi rendszer dominált. Eszerint a társadalmi igazság érvényesülésének biztosítója az, ha a társadalomra veszélyes tettel okozott kárral arányban határozzák meg a büntető felelősség mértékét. Egy olyan társadalomban, ahol a törvény előtt mindenki egyenlő és mindenki saját szerencsájének Kovácsa, a büntető hatalomnak nincs más dolga, mint a törvényben előírt káros, rossz cselekedet pusztá megtorlása és ezzel az igazság helyreállítása. A polgári forradalmak termékeként létrejött büntető törvénykönyvek pusztá létükkel gondoskodtak a „nullum crimen sine lege” és a „nulla poena sine lege” elveinek érvényesüléséről és így a jogbiztonságról. A jogérvényesülés garanciáit pedig – a szintén ebben a korban születő – büntetőeljárás törvények biztosították. A tisztán megtorló jellegű büntetés érvényesülésének viszont határt szabott a generális prevenció céljaiban megjelölt ésszerűség. „Abban, hogy a büntetés igazságos legyen – írta a klasszikus büntetőjogi iskola

legkiemelkedőbb képviselője, *Beccaria* –, hatásfokának csak akkorának szabad lennie, amely elegendő ahhoz, hogy az embereket a bűnözéstől visszatartsa.”⁷ E zárt és ideálisnak tűnő, intézményesült logikai rend azonban nem volt képes funkciójának betöltésére. Idealista hipotézisekre, be nem teljesült forradalmi jelszavakra, a társadalmi esélyegyenlőség elveire épült, amelyek alatt már a kezdet kezdetén megingott a talaj. A politikai egyenlőség eszméje olyan, a gazdasági egyenlőtlenség alapján kifejlődő társadalomszerkezetet eredményezett, amely önmagában a bűn forrásává vált. A szabad akarat és a szabad verseny szemszögéből nézve egyformán káros volt a társadalomra a versenyképtelennek bizonyult koldus és csavargó, a tulajdon szentségét felrúgó tolvaj és utcai rabló, bármi motiválta is kedvezőtlen helyzetét vagy veszélyes tettét. Kezdetben a tudomány sem volt elég érzékeny a nagyon különböző társadalmi, fiziológiai és pszichikai talajon kialakuló deviáns viselkedések megítélésére. Terminológiájában a bűn néha betegségként, a betegség pedig bűnként jelentkezett. Egyetértés volt azonban abban, hogy a társadalomra legveszélyesebb cselekedetekkel szemben nincs jobb és igazságosabb ellenszer, mint a káros tettel arányosan kiszabott büntetőjogi szankció.

1848-tól az 1900-as évek elejéig az egyik legfontosabb társadalmi jelenség a városiasodás volt. A régi városokat még a kereskedelem jellemezte, az új városok e funkció mellett az ipari termelés centrumává váltak. A gyorsan fejlődő városokat egyrészt a gazdagodó középosztály rétegei, másrészt a növekvő nyomorral, zsúfoltsággal küszködő szegények népesítették be. A XIX. század utolsó negyedében az olyan városokban, mint Stockholm, Oslo, Budapest, Berlin, Róma, Párizs vagy Bécs a lakosság 55-65%-a első generációs városlakó volt. Az ipari termelés növekedésére jellemző, hogy amíg 1848-ban a Krupp-művek csak 72 munkást foglalkoztatott, addig 1873-ban már 12 ezret. Voltak azonban a mobilitás szempontjából mozdulatlan területek is. A gallok 88%-a például 1861-ben még ugyanabban a lakásban élt, amelyben született, 97%-uk pedig ugyanabba az egyházközségbe tartozott élete végéig. A mezőgazdaságból és a hűbéri kötelékekből felszabaduló munkaerő előtt új perspektívát nyitott a növekvő ipari termelés és az ehhez kapcsolódó városi lét. A munkaerő-kínálat azonban messze meghaladta a munkaerő-keresletet. Ezért az első generációs munkások, az új városlakók többsége a létminimum alatt élt, a napi megélhetési gondok mellett állandóan veszélyhelyzetben volt a munkanélküliség, a betegség miatt. A munkaerő-felesleg jelentős részének nem volt más választása, mint a kivándorlás. 1846 és 1875 között több mint 9 millió ember hagyta el Európát. (Az előző 50 év alatt az összes kivándorlók száma hozzávetőleg másfél millió volt.) A folyamat az 1900-as évek elejére felgyorsult, évente egy millió ember vándorolt az Egyesült Államokba. A kivándorló az éhínség elől, a mezőgazdaság túlnépesedése, az ipar korlátozott befogadóképessége miatt kényszerült elhagyni Európát, hátrahagyva családját, gyermekeit.⁸ A bevándorlók körében kialakult „a kapitalizmus könnyűlovassága”. E szakképzetlen, nomád életmódot élő munkáscsoportok jó fizetésért készek voltak keményen dolgozni és igen rossz körülmények között élni. A hagyományos agrártársadalomból kirajzó tömegek áthidalták a falusi és a városi életforma közötti szakadékot, szervezett csapatokat alkotva mindig ott kínálták munkaerejüket, ahol a prosperitás számukra éppen munkát nyújtott, megjelenésükkel veszélyeztetve a már stabilizálódó városi lakosság megélhetését.

A tőke felgyorsult mobilitása nemcsak a munkásrétegek számára teremtett folyamatos változást, hanem a burzsoázia világát is bizonytalanságban tartotta. Helyzete az állandó hadiállapothoz hasonlított, amelyben bármelyik pillanatban áldozatává válhatott az embertelen versenynek, a csalásnak, a kiszámíthatatlan piaci törvényeknek, a gazdasági válságoknak. Veszélyeztetette a burzsoáziát az 1860-as évektől egyre erősödő szakszervezeti mozgalom, az Internacionálé politikai nyomása, az érdekeiben egyre homogenizálódó munkásság is.

A stabilitás iránti általános igény indította el a századfordulón a hatalmi rangra emelt

liberalizmus széles rétegek biztonságát érintő politikai intézkedéseit. Először a közhivatalnokok és a szolgáltatásban dolgozók szűk köre számára hozták létre a biztosítási rendszert, mivel ennek a rétegnek a lojalitására volt mindenekelőtt szükség. A századfordulón, a jól felismert hatalmi érdekek alapján, a homogenizálódó munkásság megosztása érdekében a szakképzett „elit” számára kiterjesztették a biztosítás bizonyos formáit. Ennek – a hatalom szempontjából sikeres – akciónak a nyomán keletkezett az a máig tartó törésvonal, amely a „tisztes munkást” elválasztja a szegényektől.

A még kezdetleges szociálpolitika – amely a századfordulótól kezdve mindig csak addig terjeszkedett, ameddig a társadalmi béke, stabilitás fenntartása szempontjából még éppen elégséges volt – kedvező ideológiai támogatást kapott a tudománytól is. *Somló* Bódog például ezt írta: „Nagyon megfontolandó kérdés e helyen az, hogy miként rendezzük az anyagi támogatást anélkül, hogy a tehetetlenek és süllyedtek szaporodását elősegítsük.

Egyenesen kegyetlenség az utókorra a bűnözők és tehetetlenek egyre nagyobb tömegét áthárítani úgy, hogy az igazi jótékonyagnak sohasem szabad az alacsonyabbakat a magasabban állók rovására támogatnia.... Minden olyan intézkedés, amely a meggondolatlanság következményeinek enyhítésére vezet, megnöveszti a meggondolatlanok számát.” Az erkölcsi felmentés mellett *Somló* kísérletet tett a dilemma feloldására is. A legalkalmasabbak fennmaradásának elvét hirdette meg. Eszerint minden egyén viselje el saját természetének és abból folyó cselekedeteinek következményeit. Ennek az elvnek következetes alkalmazása szerint csakhamar elsöpörné a tönkrejutottak seregét. A probléma azonban ezzel még *Somló* számára sem tűnt teljesen megoldhatónak. „De ha mégis megoldható – folytatta fejtegetéseit – csak szenvedések árán oldható meg. Minthogy dőre intézkedések által olyan emberek nagy mennyisége állott elő, akik az élet követelményeihez alkalmazkodva nincsenek és akik ennél fogva magukra és másokra nézve a nyomor forrásai, ezen relative értéktelen emberek tömege nagy fájdalmak nélkül nem csökkenthető. A szerencsétlenség mesterséges enyhítése állami intézkedések által csak a szociális ópiumevés egyik neme, amely jövőbeli fokozott nyomor árán szerez némi időleges enyhülést.”⁹

A korabeli gondolkodást befolyásoló, tipikusnak tekinthető elmélet nem nélkülözte a tudományos alapot. Darwin tanai hosszú időn keresztül befolyásolták a társadalomtudományos szemléletet. A *Comte*, *Mill*, *Spencer* és *Haeckel* munkássága nyomán kialakult felfogás szerint az azonos fajokon belül lényeges különbségek alakultak ki, de a fajok között is egyenlőtlen a fejlődés. Ennek alapján a szegények azért szegények, mert biológiailag alacsonyabbrendűek. Ezzel szemben a felsőbb osztályok az emberiség felsőrendű fájához tartoznak; felsőbbrendűségük a „belházaságok” révén folyamatosan fenntartható. Az alacsonyabbrendűekre is jellemző azonban a hasonlóval történő házasságkötés és mivel itt nagyobb a népszaporulat, ez társadalmi szinten nagy veszélyeket hordoz. Ebben az eszmetörténeti vonulatban korántsem meglepő, hogy voltak olyan tudósok, akik a bűnözőket is egy, az egyedfejlődésben megrekedt és a társadalomra rászabaduló „ösemlernek” tartották, olyanoknak, akik a modern civilizációban atavisztikus ösztöneik kinyilvánításával zavarják a közbiztonságot.¹⁰ Ez a – *Lombroso* nevével is fémjelzett – irányzat azzal, hogy túlzott jelentőséget tulajdonított az öröklött emberi adottságoknak, a fennálló társadalmi rendet szentesítette. *Lombroso* szerint a társadalomban a született bűnöző képviseli a lehetséges egyik szélső értéket, a másik oldalon a született zseni áll és mindkettő közeli hasonlóságot mutat az örülltel.¹¹ A társadalmi biologizmus ekkor még nem lépett a hivatalos politika rangjára. Nem befolyásolta például a korabeli jogalkotást sem. Része volt azonban abban, hogy feloldódtak a társadalomnak a szegénységgel kapcsolatos lelkiismereti terhei. A polgári elveken nyugvó hatalomnak és a közvéleménynek ekkor már érvekre volt szüksége ahhoz, hogy az egyenlőséggel és a demokráciával kapcsolatos ideáljainak romjait kezelni tudja. A tudománynak ez az irányzata viszont hinni engedte azt, hogy az emberek születési adottságaiknál fogva egyenlőtlenek.

A nagy társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó gondok a társadalmi statisztika bevezetésével váltak számszerűsíthetőkké. így láttak napvilágot azok az adatok, amelyek szerint például Franciaországban az 1840-1886 közötti időszakban a jogerősen elítéltek száma 227,5%-kal, ezen belül a vagyon elleni bűncselekmények aránya 187,0%-kal emelkedett, a csavargók és a koldusok száma közel négy és félszeresére növekedett. A vállalkozási és üzleti csődök száma is majdnem megnégyszereződött.¹² A statisztikai adatszolgáltatás új utakat nyitott a társadalomtudományi gondolkodás számára, rávilágított a megingott erkölcsi viszonyok mögött meghúzódó társadalmi törvényszerűségekre. *Quetelet* belga tudós szerint a társadalmi törvényszerűségek csak statisztikai távolságból követhetők. „Az hogy például a gyilkosságok évről évre azonos számban ismétlődnek, pedig számtalan váratlan krízis és más olyan motívum van mögöttük, amely egyedi és megismételhetetlen, bizonyítja, hogy a morális jelenségeket is törvények irányítják. Előre meg tudjuk mondani – írta Quetelet –, hogy hány személy mártja emberbarátja vérébe kezét, hány csaló lesz, hány gyárt mérgeket. Mindez a születések és a halálozások számához hasonlóan megjósolható. A bűncselekményeket tömegében a társadalom állítja elő, az elkövető a társadalomban működő erőkhöz képest csak végrehajtó eszköz.”¹³ Quetelet szerint tehát a társadalmi fejlődéssel egy meghatározott mennyiségű és minőségű bűnözés törvényszerűen együtt jár. Kiváltó okai között igen nagy jelentősége van a természeti adottságoknak, az állati eredetű hajlamoknak, az alacsony morális színvonalnak és azoknak az új kínálkozó alkalmaknak, amelyek bűnre csábítanak. A társadalmi erők változó hatását a következő példával szemléltette: „A kriminalitásnak veszélye nem jelentéktelen az országnak azon részeiben, amelyeknek lakosai, ha szegények is, de szorgalmasak és józanok. Munkájukkal kielégíthetik alapvető szükségleteiket és amely tartományokban a vagyon egyenlőtlensége kevésbé érezteti hatását, ennél fogva kevesebb kísértést okoz. Ellenben az országnak azokban a részeiben és különösen azokban a nagy városokban, ahol nagy vagyon van összehalmozva és amelyekben egyúttal a proletárok tömege összegyűl, a vagyontalanok napról napra észlelik a vagyon egyenlőtlenségét, továbbá a nagy fényűzést, s ennél fogva nagyobb mértékben érzik szegénységüket és inkább vannak a kísértésnek kitéve. Az ipart űző vidéken pedig, ahol politikai mozgalmak vagy gazdasági válságok ezer és ezer munkást a jólétből egyszerre a nyomorba döntenek, ezek a gyors változások gyakran büntetendő cselekményre vezetnek.”¹⁴ Quetelet a társadalom fejlődését – helyesen – az iparosítás és a városiasodás gyorsuló növekedésében látta, ebből vonta le a bűnözés állandó növekedésére vonatkozó, később sokat vitatott tételét. A felgyorsult fejlődésben azonban megfékezhetőnek vélte a bűnözés növekedését, ha a népesség intellektuális képességeit javítja a társadalom. „Az erkölcsi telenség és a tudatlanság együtt jár, az erkölcs pedig az ember intellektuális képessége, amely tudásával fejleszthető”¹⁵ – állapítja meg. Quetelet és a hasonló nézeteket hangoztató *Guerry*¹⁶ a polgári társadalom fejlődését kísérő, többé-kevésbé folyamatosan növekvő bűnözést a fejlődés árának, elkerülhetetlen kísérőjelenségének tekintette, amelynek féken tartásában természetes eszköz a büntetés, az igazi megoldást azonban a műveltség terjesztése, az egyenlőbb elosztás jelentheti.

Marx és *Engels* a bűnözést – a tudományos gondolkodásban először – a társadalmi diagnózis eszközeként tartotta számon, olyan tömegjelenségnek, amelyben megnyilvánul az elszigetelt egyének harca lehetetlen körülményekkel szemben. A bűnözés aránya, belső összetétele szerintük a társadalom tűrőképességét jelzi. A bűncselekményeket a kapitalista gazdaság szerves részének és a nyomor okozta szükségletek kielégítése normális eszközének tekintették. így például az 1848-52-es európai bűnözési hullámot – a bűnös viselkedés eddig soha nem látott mértékű növekedését – a társadalom szerkezetváltozásával és a kizsákmányolás fokozódásával magyarázták.¹⁷ A kizsákmányolás, a nyomor és a bűnözés összefüggésének *Engels* három megjelenési formáját emelte ki. Az első a létbizonytalanság demoralizáló hatása. A munkások demoralizálódásának másik forrása munkájuk elemien kényszerjellege. A harmadik forrás a nagyváros jelentős vagyoni különbségeiből fakadó

csábítás a „tiltott élvezetek iránt”. „Van a nyomorúságnak bizonyos foka – idézte *Engels* Arison seriff jelentését –, amikor a bűn annyira kelleti magát, hogy az erény csak ritkán tud megküzdeni vele és különösen az ifjúság rendszerint képtelen ellenállni neki.... Az alsóbb osztályokat, vallási és erkölcsi nevelésük mai színvonalán sokszor éppoly kevéssé lehet elítélni azért, hogy engednek az ellenállhatatlan kísértésnek, mint ahogy nem lehet felróni nekik azt sem, hogy a tifusz áldozatául esnek.” *Engels* statisztikai elemzése szerint 1842-ben Angliában a bűncselekmények jelentős részét a nagyvárosok munkáslakta kerületeiben követték el. A bűnelkövetők 32 százaléka nem tudott írni, olvasni, 58 százalékuk rosszul írt és olvasott és csak a fennmaradó 10 százalék rendelkezett olyan hétköznapi tudással, amely szükséges a minimális társadalmi eligazodáshoz.¹⁸

A klasszikus marxista ideológiában viszonylag kevés nyoma van a bűnözés társadalmi okai mélyebb elemzésének, hatása azonban a kriminál-szociológia fejlődésére nyomon követhető. *Marx* és *Engels* érvelésében jelen van az a meggyőződés, hogy az ember olyan társadalmi lény, amely a környezet, a történelem terméke és magatartása csak ilyen összefüggésben tanulmányozható. Szemléletük azt sugallja, hogy a mindenkori társadalmi rend és a társadalmi tömegjelenségek megítélésében a termelési viszonyokat kell tanulmányozni, legalábbis ebből kell kiindulni. A marxista ideológia így már keletkezésekor – a XIX. század második felében – megosztotta a deviáns viselkedéssel foglalkozó társadalomtudományokat. Bizonyos mértékig semlegesítette a társadalmi biologizmus érvényesülését, ehhez azonban nagymértékben hozzájárult a pszichiátria fejlődése és az önálló kutatási tárggyal megjelenő pszichológia. Szemléleti kohéziót biztosított viszont a társadalmi folyamatok vizsgálatához, a társadalmi statisztika lehetőségeit felhasználó tömegjelenségi megközelítéshez. Ez utóbbi felfogás terjedését természetesen jelentősen segítette *Quetelet* és *Guerry* munkássága is.

A történelmi materialista alapon véghezvitt kezdeti kutatásokra ugyan még a gazdasági viszonyok vulgáris és mechanikus értelmezése volt a jellemző, de az elemzésekben megjelent és új értelmet nyert a gazdasági tényezők és a bűnözés kapcsolatának vizsgálata. *Mayer* német szociológus 1835 és 1861 között végzett vizsgálatában például még a gabonaárak változását hozta közvetlen összefüggésbe a bűnözés emelkedésével. Megfigyelése szerint az árak emelkedése a lopások növekedéséhez, míg a csökkenése, és így az általános jólét emelkedése, az alkoholos befolyásoltságban elkövetett konfliktusos, erőszakos bűncselekmények emelkedéséhez vezetett.¹⁹ *Bouger* holland társadalomtudós 1905-ben megjelent munkájában a tőkés gazdasági mechanizmus működésében látta a bűnözést gerjesztő erőt. „Maga a gazdasági mechanizmus – írta – abszolút nyílt konfliktusaival teszi az embereket egyre egoistábbá és így bűnözésre hajlamossá. Mindenekelőtt a legsóbb proletár rétegekben, a kizsákmányolás tárgyaiban szűnt meg az altruizmus a hatalom birtokosai iránt. A rossz élet- és munkakörülmények, a munkanélküliség, az iskolázatlanság, a gyermekkorban elszenvedett brutalitás a közvetlen okai annak, hogy ebből a rétegből adódik a bűnelkövetők legnagyobb aránya”.²⁰

A gazdasági körülmények és a bűnözés összefüggése ezekben a munkákban általában leegyszerűsödik a nyomor és a kizsákmányolás szülte bűnelkövetés problémájára. Ebből adódóan az emelkedő bűnözés és más káros társadalmi jelenségek megelőzésére, főként tartására – más-más ideológiai indíttatással ugyan, de – egyetlen esélyt láttak: egy olyan igazságosabb társadalom megteremtését, amely az eddiginél egyenlőbb esélyek és elosztás elvére épül.

Durkheim sokkal bonyolultabb összefüggést állapított meg e negatív jelenségek és a gazdasági folyamatok között, mint a korai marxista társadalomtudósok. Szerinte a növekvő arányú szegénység nem lehet egyedüli oka a deviancia társadalmi méreteiben történő emelkedésének. A szegénység ugyanis önmagában is fék. „Bármit tegyen is az ember – írta –, vágyaiban bizonyos mértékig számolnia kell a rendelkezésre álló eszközökkel: az, amije van, legalábbis részben kiindulópontul szolgál ahhoz, hogy mit szeretne.” Ha a szegénységhez a

tehetetlenség is párosul, akkor ez az érzet a kényszer erejével hozzászoktatja az embert a mérséklethez.²¹

Durkheim szerint a gazdasági tényezők más társadalmi erőkkel együtt növelik egy népesség devianciára való hajlamát, ha gyors változásokat idéznek elő egyének, csoportok vagy az egész társadalom életkörülményeiben. A hirtelen történő kedvezőtlen gazdasági változások – a nyomor növekedése, a szegények számának szaporodása – ugyanúgy előidézi a deviancia, így a bűnözés emelkedését, mint az örvendetes gazdasági növekedés, ha az igen gyorsan zajlik le.²² Minden olyan hirtelen történő változás, amely megbontja a társadalmi rend konvencióját, erkölcsi zavart okoz és a deviancia növekedésével jár. A társadalom fejlődése éppen az ipari fejlődés eredményeként felgyorsult gazdasági folyamatok hatására a hipercivilizáció felé tart. „A hipercivilizáció – írta a XIX. század végén – létrehozza az anómiás és az egoista tendenciát, egyszersmind pedig azzal a következménnyel jár, hogy kifinomítja az emberek idegrendszerét, mértéktelenül érzékennyé teszi; emiatt az emberek kevésbé lesznek képesek arra, hogy ragaszkodjanak valamihez, nehezebben viselik a fegyelmet, könnyebben uralkodik el rajtuk mind a heves felindulás, mind a szertelen depresszió.”²³ A felgyorsult fejlődés állandósítja a válságot a létfeltételek és az intézményesült eszközök, normák világában. „Ma nem ezért több az öngyilkosság – állapította meg – mint régebben, mert fenntartásunkhoz fájdalmasabb erőfeszítésekre van szükség, vagy mert jogos szükségleteink kevésbé nyernek kielégülést, hanem azért, mert nem tudjuk, hol vannak a jogos szükségletek határai, és mert nem látjuk erőfeszítéseink értelmét.”²⁴

Durkheim az embert közösségi lényként fogta fel és a felgyorsult ipari fejlődés okozta legnagyobb veszteségnek a kis- és a középközösségek elpusztulását, visszafejlődését tartotta. „A vihart egyetlen kollektív erő élte túl, az állam. Am éppen az kényszerítette olyan funkciók vállalására, amelyekre alkalmatlan volt és amelyeket nem láthatott el hasznosan.” így az elmagányosodott emberre egyetlen kollektív erő hat, az államé. „Az ember viszont nem követhet nálánál magasabb rendű célokat és nem hajolhat meg valamilyen szabály előtt, ha nem lát maga fölött semmit, amit a magáénak érezne. Felszabadítani, ellazítani az embert mindennemű társadalmi kötődés és nyomás alól annyi, mint kiszolgáltatni saját magának és demoralizálni.”²⁵

Durkheim a bűnözést a társadalmi fejlődés normális velejárójának tekintette. Az emberi viselkedési módok széles skáláján az egyik szélső érték a „maga korát túllépő idealista gondolkodó”, a másik „a saját kora mögött kullogó bűnöző”. A statisztikai valószínűség gazdag tárházában kétségtelenül az átlagos a többség, de az átlagos sem létezhet az extrémek nélkül, így az átlagostól pozitív és negatív irányban eltérő viselkedést minősítő jog és erkölcs is állandóan változik. A normák változása társadalmi típusok szerint is eltérő, de azonos társadalmi típuson belül is heterogén aszerint, hogy a nagy és a kis közösség létének feltételei hogyan módosulnak. „De, hogy ezek az átalakulások lehetségesek legyenek – írta –, szükséges, hogy az erkölcs alapját képező közösségi érzelmek ne legyenek összeegyeztethetetlenek a változás gondolatával, vagyis mérsékelt erejük legyen. Ha nagyon erősek lennének, nem lennének elég képlékenyek. Minden meglévő elrendeződés akadálya az átrendezésnek: annál inkább akadálya, minél szilárdabb az eredeti elrendeződés. Minél merevebb a struktúra, annál nagyobb ellenállást fejt ki a módosításokkal szemben, s ez egyformán érvényes akár a funkcionális, akár az anatómiai rendszerekre.”²⁶ Az elrendeződést periodikusan felváltó átrendeződés okozhat olyan normakonfliktust, értékválságot, anómiát, amely látványosan megváltoztatja az átlagtól eltérő viselkedések számát.²⁷ A bűnözés azonban a társadalmi fejlődés előrehaladtával, a kezdetleges formákból a magasabbrendűekké történő átrendeződésével nem csökken, hanem folyamatosan növekszik. E jelenségegyüttesben nemcsak az nyilvánul meg, hogy az ember erkölcsi fejlődése egyre nagyobb mértékben tér el az átlagos, a „közösségi” típustól, hanem az is, hogy az erkölcsi

értékítélet, a tolerancia is állandóan átrendeződik, változik. Egyre negatívabb megítélés alá esnek a közösséget ért sérelmek. Ha el is enyésznek – létfeltételeikben – a legbarbárabb tettek, az erkölcsi megítélés szempontjából helyükre lépnek azok, amelyeket eddig enyhébb megítéléssel illettek. Így lehet a korábbi erkölcsi hibákból később bűncselekmény.²⁸

Durkheimtől – mint láttuk – messze áll a társadalmi forradalom helyeslése. A liberális polgárság ideológusaként a reformokban meg-megújuló társadalom képét vetítette előre, amelyben meg kell tanulni együttélni az egyenlőtlen fejlődésből fakadó értékválságokkal, az állandó kísérőjelenségeként meglévő bűnözéssel és más deviáns viselkedési formákkal. A francia szociológus azt sugallta, hogy megismerhetőek a morális alkalmazkodás problémái és azok az automatizmusok is, amelyek az állam mint kollektív erő hatalmának erősödéséhez, mindenhatóságához vezetnek. A megoldást jelentős részben a kisközösségi kohézió védelmének erősítésében vélte felfedezni. „Az egyénnek – írta – nemcsak időről időre, hanem életének minden pillanatában tisztában kell lennie azzal, hogy tettei valamilyen célt szolgálnak. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha közelről körülveszi egy egyszerűbb és kisebb kiterjedésű társadalmi tömeg, amely könnyen elérhető célt nyújt tevékenysége számára.”²⁹

A történelmi léptékekkel mérve viszonylag rövid idő alatt végbement jelentős, minden réteget érintő társadalmi változás és az azt nyomon követő tudományos fejlődés szemléleti átalakulást eredményezett a hatalmi viszonyokban, a politikai módszerekben, így a jogalkotásban és a jogalkalmazásban is. Amilyen mértékig stabilizálódott a tőkés rend, úgy szelídültek a szabad verseny kemény játékszabályai, normái. A hatalom egyre több lehetőséget látott arra, hogy liberalizálja politikai eszköztárát és intézményrendszerét, hiszen észlelte, hogy tartós legitimizációjához egyre inkább ezek a módszerek bizonyulnak megfelelőnek. E folyamatban jelentős szerepe volt a büntetési koncepcióban bekövetkezett változásoknak és azoknak a kriminológusoknak, akik közvetlenül hatni tudtak a büntetőpolitika alakítására.

A századfordulón a társadalomtudományi rangra emelkedő kriminológia a klasszikus büntetőjogi iskola legalapvetőbb tételeit kérdőjelezte meg. A következőket állította:

a) A vallási alapon álló indeterminista felelősségi elmélettel szemben mind a társadalom-biológiai irányzatok, mind a kezdeti kriminálszociológia iskolák a determinista felelősség álláspontjára helyezkedtek. Az olasz pozitivista iskola az egyes elkövetőről – a bűnös emberről – állította azt, hogy meghatározott okok következtében tanúsít valamilyen magatartást és nem szabad választása alapján cselekszi a jót vagy a rosszat. A kriminálszociológia klasszikusai a bűnözés mint társadalmi tömegjelenség meghatározott törvényszerűségek alapján történő folyamatos reprodukciójának tételét hirdették.

b) A bűncselekményt minden irányzat társadalmi realitásnak fogta fel, olyan társadalmi ténynek, amely a jog világában is megjelenik. Ezzel összhangban a büntetés célja nem lehet kizárólag a megbomlott jogrend helyreállítása, hanem tágabb értelemben a társadalom védelme.

c) A társadalom védelme viszont csak akkor szolgálható, ha a tudomány és a politika megfelelő információkkal rendelkezik a tettek okairól. Ezért a tettel együtt az elkövetőt is vizsgálni kell, hiszen általa ismerhetők meg az okok, a motívumok.

d) Az azonos tetteket azonban nagyon eltérő körülmények, feltételek motiválják. Ezért a nem egyenlőkkel egyenlő módon bánni – igazságtalanság. A speciális prevenció, a visszaesés megelőzése és így a társadalom védelme érdekében a bűncselekmények elkövetőivel szemben büntetés címén minden olyan intézkedés (gyógyítás, nevelés, elrettentés) megengedett és célszerű, amely alkalmas arra, hogy az újabb bűnelkövetést megelőzze vagy megakadályozza. A bűnös viselkedés eredetének, okai forrásának különbözősége alapján kell osztályozni a bűnelkövetőket, s ehhez kell igazítani a célszerűen alkalmazható büntetések rendjét.

e) Minden irányzatnál felmerült annak felismerése, hogy a büntetőpolitika – társadalmi funkciójának jellege miatt – képtelen megbirkózni a bűnözésben felhalmozódott társadalmi ellentmondásokkal, legfeljebb a bűnözés féken tartására vállalkozhat. Ezért a társadalomnak az ellentmondások intézményes kezelésére és így a bűnözés növekedésének megelőzésére szüksége van az igazságszolgáltatás világán kívül eső eszközökre, így a jótékonyagra, a kibővített vagy kötelezően előírt iskolai nevelésre, a szociálpolitikára, a társadalombiztosításra, a kisközösségek megerősítésére stb.³⁰

Már ezekből a kissé sematikus összefoglalt tudományos tételekből is világos, hogy az új társadalomtudományi eredmények frontális összeütközésbe kerültek a polgári forradalmak idején megfogalmazott klasszikus büntetőfilozófiával. Mégsem az új büntetési elméletek váltak uralkodóvá a büntető igazságszolgáltatásban.

Olyan büntetőjogi irányzat alakult ki, amely alapelveiben és rendszerében érintetlenül hagyta ugyan a polgári társadalom hajnalán született büntetőtörvényeket, de amely e kereteken belül igyekezett felhasználni a bűnözés növekedésének magyarázatára vonatkozó elméleteket. A jogpolitika számára tudományos eredményeket közvetítő iskola elsősorban a német *Liszt*, a holland *van Hammel* és a belga *Prins* jogtanárok nevével fémjelezhető. 1889-ben ők alapították meg Brüsszelben azt a Nemzetközi Büntetőjogi Társaságot, amely évtizedekre meghatározta az európai büntetőpolitika fejlődését, így a büntetőjogi reformokat is. A reform-büntetőpolitika általuk legfontosabbnak vélt elvei a következők:

a) A büntetőtörvények feladata a bűncselekmények társadalmi kontrolljának megvalósítása.

b) A büntetőjog tudományának és a törvényhozásnak számolnia kell a kriminológiai kutatások legfontosabb eredményeivel.

c) A büntetés a bűncselekmények elkövetőivel szemben hatásos, de nem egyetlen eszköz. A büntetést, a büntetőpolitikát nem lehet a társadalompolitika más szféráitól – különösen nem a bűnözés megelőzésére közvetlenül ható intézményektől – függetlenül szemlélni.

d) Az alkalmi és a megrogzott bűnözés közötti különbség egyaránt fontos az elmélet és a gyakorlat számára, ezért ennek meg kell teremteni a törvényes hátterét.³¹

A főleg *Liszt* nevéhez fűződő „közvetítő iskola” oksági elméletéből együtt köszönnek vissza *Quetelet* és *Durkheim* kriminálszociológiai tételei a társadalmi biologizmus – főleg *Ferri* – tanításaival. Ezt az elméleti kompilációt *Vámbéry* így foglalta össze: „Minthogy a kriminalitást *Liszt* a társadalmi szervezetek oly funkciójának tartja, amely bár nem szükségképpen beteges tünet, a szervezet rendes működésétől eltér, a büntett magyarázatában vissza kell mennie a szervezetet alkotó sejtre, amelyeket a társadalomban a közös (faji, nemzetiségi, vagyoni stb.) érdekek által egybefűzött csoport képvisel. Új csoportosulások a kriminalitás emelkedését okozzák. Éppúgy szaporodnak a büntettek a középkor végén, amikor a terménygazdaság pénzgazdasággá változik, mint a legújabb korban, amelyet a világgazdaságra való átmenet, az államok gazdasági versenye és a kriminalitás ezzel együtt járó polarizálódása jellemez. A mai büntettes általában ahhoz a társadalmi réteghez tartozik, amely az általános előretöréssel gazdaságilag nem tud lépést tartani, vagy a neuraszténikusokhoz, akiknek kriminalitása erőszakos vagy szenvedély-büntettekben nyilvánul meg. Csak egyes társadalmi csoportok kriminalitásának vizsgálata tenné lehetővé a büntett specifikus tényezőinek felderítését. Ezek a tényezők éppen úgy rejlenek a büntettes egyéni sajátosságaiban, mint a külső fizikai és társadalmi (különösen gazdasági) „viszonyokban.”³²

Az okok közrehatásának intenzitása alapján lehet különböztetni alkalmi és állapot-büntettesek között. Az előbbiek általában az erősen domináló külső körülmények hatására követik el veszélyes tetteket, amely azonban véletlenszerű epizód életükben, hiszen korábbi életvezetésüktől teljesen idegen. Az állapot-büntettes veszélyes cselekménye ugyanakkor tartósan antiszociális életvezetésének eredménye. Személyiségében a bűnelkövetés

diszpozíciója folyamatos és a legkisebb külső motivációra a felszínre tör.

A közvetítő iskola szerint a büntető ítélkezésnek a személyben lévő sajátosságokra éppen úgy koncentrálnia kellett volna, mint az aktuális cselekmény társadalomra veszélyességére, a bűnösség fokára. A speciális prevenció, az újabb bűncselekmény megelőzése csak úgy érhető el, ha a büntetés az elkövető említett sajátosságaira reagál. A bűnismétlés megelőzését az alkalmi büntettes elrettentésével, a javítható bűnöző megjavításával, a javíthatatlan, konok bűnöző ártalmatlanná tételével vélték elérhetőnek.³³

A közvetítő irányzat képviselői tehát arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a klasszikus iskola tettarányos, a megtorláson és az elrettentésen alapuló felelősségi rendszere fenntartható a bűnelkövetők többségét jelentő alkalmi büntettekkel szemben. Esetükben a bűnismétlés megelőzésének célja a büntetés közvetlen kilátásba helyezésével vagy pénzbüntetéssel elérhető, ha a személyi veszélyességtől függetlenül a bűncselekmény súlyossága szigorúbb büntetést nem indokol. Ilyen megfontolásból ajánlották – az angolszász jogrendszerben már jól bevált – feltételes elítélés, felfüggesztett büntetés és a pénzbüntetés új formáinak bevezetését.³⁴

A közvetítő iskola személyi társadalomra veszélyességről alkotott felfogásának köszönhető, hogy – a büntetőjog történetében először – felvetődött a fiatalkorú bűnelkövetők felelősségre vonásának szabályozása. Az irányzat képviselői az elkövetőknek ezt a csoportját – életkori sajátosságaik alapján – javíthatónak tartották. A fiatalkorúakkal szemben a büntetés helyett nevelő intézkedések (határozatlan ideig tartó javítóintézeti nevelés vagy próbára bocsátás mellett patronázs) alkalmazását látták célravezetőnek.³⁵ Az európai jogfejlődésben viszonylag hamar megjelent ez az új, tudományosan megalapozott felelősségi koncepció.³⁶

Ami az állapot- vagy akut bűnelkövetőket illeti, a közvetítő iskola velük kapcsolatos álláspontját Vámbéry Rusztem így foglalta össze: „Az akut büntettes társadalomellenes impulzusok szolgálatában áll, bűnözésének motívumai – szemben az alkalmi büntettesével – inkább belsők. Az állapot büntettesben nem folyik küzdelem a bűnöző hajlam megfékezésére, nála a megszokás pótolja az akaratelhatározást. Nem annyira a jellem gonoszsága az akut büntettség fejlődés előfeltétele, mint inkább a környezet hatása alatt álló erkölcsi erő, az erős akarat hiánya arra nézve, hogy becsületes, munkás életet folytasson és a naponként kínálkozó kísértéseknek ellenálljon. Az állapotbüntettes, aki a fegyházban megszokta, rendszerint nem is vágyik más élet után.”³⁷ Az akut büntettes tehát tartósan veszélyt jelent a társadalomra. A közveszélyes emberekkel szemben hatályos védelmet kell nyújtani a társadalomnak, akár követett már el büntetendő cselekményt, akár nem” – ajánlotta az egyik felszólaló 1910-ben Brüsszelben, a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület közgyűlésén.³⁸

A közveszélyes emberek – akikkel szemben akár bűncselekmény elkövetése hiányában is eljárhat a bíróság – a közvetítő irányzat szerint igen heterogén kört képeznek, alapvetően azonban két elkövetői csoportba sorolhatók. Az *elsőbe* tartoznak azok, akik koldulással, kisebb súlyú vagyoni elleni bűncselekmények elkövetésével tartják fenn magukat, továbbá, akik a mértéktelen alkoholfogyasztás következtében testileg, lelkileg tönkrementek, így az alapvető együttélési normák betartására sem képesek, s rendszeresen, kisebb jelentőségű vagyoni és személy elleni bűncselekményeket követnek el. A *másik csoportba* tartozó bűnözők mesterfokon, foglalkozásszerűen, „nagy tétre” pályázva, folyamatosan követnek el bűncselekményeket.³⁹

A két csoport közül az elsőben a csavargók, a koldusok, a munkakerülők, a munkanélküliek és az elesett, leépült alkoholisták egyformán, szociális állapotuk miatt minősültek közveszélyes személyeknek, akikkel szemben a szakemberek az állami büntetőhatalom érvényesítését látták indokoltnak. Mint emlékeztető, az akkori uralkodó ideológiában a szegénység bűn volt és további bűnök forrása lehetett. Ez a koncepció a századforduló körül tudományos rangra emelkedett és szentesítette azt a sok helyen máig is

ható szemléletet, amely szerint az állami szociális funkciók bizonyos körökkel, rétegekkel szemben büntető felelősségre vonással helyettesíthetők. E koncepció áldást adott a liberális állam politikai megosztó törekvéseire is, amelyek a dolgozó rétegek között a „tisztas munkás” és a „bűnös szegény” között különböztettek. A büntető felelősség lényege szempontjából a közveszélyes állapot egyaránt kiterjedt a szociálisan elesett, periférián élő rétegekre és az üzletszerűen bűnöző, nagy kockázatot vállaló alvilágra. A közvetítő iskola a krónikus bűnözőket csak abból a szempontból vizsgálta, hogy javíthatók-e még vagy sem. Velük szemben ezért a büntetés célját a megjavításban vagy az ártalmatlanná tételben határozta meg.⁴⁰

Annak meghatározásával azonban, hogy ki a javítandó személy és a javíthatóságának melyek a kritériumai, a tudomány adós maradt. Ezért egyelőre elzárással kombinált új büntetési formát ajánlott, amelyet nem lehet határozott időkorlátok közé szorítani: „éppen úgy lehetetlen előre határozottan megjósolni, hogy a büntetettnek egyik vagy másik fogyatéksága milyen idő alatt szűnik meg, amint az orvos sem állapíthatja meg előre az egyik vagy a másik betegség lefolyásának határozott tartamát.”⁴¹ A határozatlan, illetve a relative meghatározott tartamú szabadságvesztés gondolata már az 1891. évi Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszuson felmerült, majd tovább tökéletesedett az irányzat képviselőinek tudományos értekezéseiben. *Prins* például a közveszélyes bűnözőkkel szemben a határozatlan tartamú büntetés két formáját tartotta célszerűnek. A modern dologház intézményét ajánlotta a kevésbé veszélyes személyek – a koldusok, a csavargók, a munkanélküliek, az iszákosok – határozatlan időtartamú elhelyezésére.

Külön munkáltató telepek létrehozását javasolta belföldön vagy a gyarmatokon a veszedelmes gonosztevők, bűnismétlő rablók, nemzetközi szélhámosok, gyilkosok és gyújtogatok számára. Az időtartamnak mindkét esetben relatív korlátot szabott egyrészt a cselekmény súlya – a szabadulás reménye súlyosabb bűncselekmény elkövetése esetén távolibb volt –, másrészt a megjavulás „mértéke”. Ez utóbbit a feltételes szabadlábra helyezéssel lehetett honorálni.⁴²

Ha egy tudományos elképzelés megegyezik az uralkodó értékítéllettel és valódi társadalmi konfliktusokat tudatosít, akkor viszonylag hamar jogszabályi rangra emelkedik. Így történt ez a közvetítő iskola tanításaival is a közveszélyes büntetettek egységes büntető felelősségi rendszerének megalkotása során.

Az 1900-ban Norvégiában bevezetett új büntető törvénykönyv szerint például a szokásszerű iszákossal szemben kiszabható határozatlan tartamú szabadságelvonásban egyesült a megtorlás, az átnevelés és a gyógyítás célja. Az ítélkező bírónak ugyanis lehetőséget biztosított a törvény arra, hogy az iszákos bűnelkövetőt a kiszabott büntetés mellett biztonsági intézkedésként dologházba utalja. Itt külön osztályon kellett elhelyezni, s biztosítani számára a munkavégzést és a gyógykezelést.⁴³ A munkakényszerrel történő nevelés, átnevelés, valamint a kényszergyógyítás célját a büntetés mellett és után kiszabott, relative határozatlan időre szóló elzárás mint biztonsági intézkedés szolgálta. A büntetés és a biztonsági intézkedés kettőssége tökéletesen kifejezte azt az ideológiai bizonytalanságot, amelyet az új kriminálpolitikai nézetek teremtettek a büntetésfilozófia korábban zárt logikai rendszerében. A büntetés ezek szerint nem más, mint a bűncselekménnyel arányos mértékű megtorlás a társadalmi igazság helyreállítása érdekében. Ha ez nem bizonyul elégségesnek, akkor minden további feladatot a büntetés keretein kívül kell megoldani, adott esetben biztonsági intézkedéssel. Ez azonban már túlterjed a büntetőjogi dogmatika territóriumán; itt a büntetőpolitika olyasmire vállalkozik, ami nem fakad természetéből, hagyományos funkcióiból – a kényszer keretei között kell gyógyítania és nevelnie.

A munkakerülők, a csavargók, a koldusok ellen hozott újabb jogszabályokban viszont már egymással versengett a büntetés és a biztonsági intézkedés, s a bíróságra bízták, hogy melyiket látja adott esetben célravezetőnek. A büntető beavatkozás előfeltétele természetesen

az volt, hogy törvényben deklarálják a munkakerülés, csavargás, koldulás büntette nyilvánítását. Ehhez nyújtott ideológiai támaszt a Nemzetközi Börtönügyi Kongresszus 1895-ben megfogalmazott ajánlása: „A koldusok és a csavargók körében meg kell különböztetni: a) a rokkantakat és a betegsegélyre szorulókat, b) az alkalmi csavargókat, c) a hivatásos csavargókat és a koldusokat.” Az utóbbi csoporttal szemben szigorú megtorlást ajánlott a határozat, annak érdekében, hogy ezzel a káros életmóddal egyszer s mindenkorra leszámoljanak. Az ajánlás szerint a hivatásos csavargókat és koldusokat bírósági ítélet alapján munkatelepeken, dologházakban kellene elhelyezni. A hosszú, de relatíve határozatlan tartamú munkakényszernek akkor lehetne véget vetni, ha a javulás jelei megmutatkoznak, vagy ha a fogva tartott bizonyos idő eltelte után már a rokkant vagy a betegsegélyre szoruló koldusok, csavargók osztályába sorolható. A munkatelepeken, a dologházakban egyébként az ajánlás szerint „a munka nem csupán megtorlási eszköznek tekinthető, hanem a társadalomba való visszailleszkedés lehetőségének is.”⁴⁴

Belgiumban – már e nemzetközi fórumon megszövegezett ajánlást megelőzően – 1891-ben szabályozták a csavargók és a koldusok elleni társadalmi védekezést. Az igazságügyi minisztérium felállította az ország első szegénykataszterét, három kategóriába sorolva lajstromba vette a szegényeket. Az elsőbe tartoztak a 18 éven felüli hivatásos vagy veszélyes csavargók és koldusok, akiket bírósági vagy békebírói döntés alapján 2-től 7 évig terjedő határozatlan időtartamú büntetésként koldustelepekre helyeztek el. A koldustelepeken szigorú életrend és munkáltatás dominált. A második csoportba a „szerencsétlen” koldusokat és csavargókat sorolták, akiket békebírói döntés alapján ún. menedékházakba utaltak. Itt addig maradhattak, amíg sorsuk jobbra fordult, akit viszont akarata ellenére utaltak be, azt egy év múlva szabadon kellett bocsátani. A harmadik kategóriába tartozó, 18 évnél fiatalabb csavargókat és koldusokat 21. életévük betöltéséig javító iskolákban helyezték el. Az intézeti elhelyezés általában hat hónapig tartott, ezután nevelésre ipari iskolákba kerültek vagy megbízható családok gondozására bízták őket.⁴⁵

Hasonló törvényeket hozott a századfordulón majdnem minden európai ország, egyetértve abban, hogy a csavargás, a koldulás – sok helyen még a munkanélküliség, illetve a munkakerülés is – részben vagy egészében büntetőpolitikai probléma.

A közveszélyes ember másik csoportjával, a veszélyes visszaesőkkel kapcsolatban is igen hamar megindult a jogalkotás az európai országokban. Ők azok, akik folyamatosan tisztességtelen életmódot folytatva bűncselekmények elkövetésével tartják el magukat vagy az ismétlődő bűncselekmények életmódjuk részévé váltak. Az elkövetőknek ezt a körét a Prevention of Crime Bill parlamenti bemutatása során 1908-ban, *Gladstone* igazságügyi miniszter a következőképpen jellemezte: „A megrögzött bűnöző két előfordulási formája ismeretes. Az egyik a szokásszerű bűnöző, aki környezeti körülményei, fizikai létbizonytalansága, vagy pszichés elégtelensége miatt kerül inkább a bűnelkövetés útjára, mint aktív, folyamatos bűnelkövetési szándéka miatt. ...A hivatásos bűnöző a másik csoport, aki objektív gondolkodású, felelősségvállalásra alkalmas, gyakran jól képzett, aki szándékosan keresi a bűnelkövetésre nyíló alkalmat, aki ismeri az összes fontos fogást, aki tudatosan választja magának ezt az életformát és manőverezik azon. Elsősorban az utóbbi csoport számára hoztuk létre e törvényjavaslatot.”⁴⁶ Ez a szándék tiszteletre méltó és igazságos szemléletet tükrözött, az azonban előre látható volt, hogy a megrögzött bűnözők többsége inkább a szerencsétlen, mint a gonosz szokásszerű elkövetőkből kerül ki. A visszaesők körében ugyanis ők vannak mindig többségben. A másik réteg ugyanis sokkal rafináltabb és kifinomultabb annál, hogy könnyedén rendőrkézre kerülhetne. Számukra a bűnelkövetés jól megtervezett kockázat, amelyben kevés reális esély van a büntetésre. Az említett angol törvény azonban – a fenti elvi különbségtétel ellenére – minden olyan elkövetővel szemben lehetővé tette a határozatlan tartamú elítélést, akit büntett miatt fegyházra ítelt a bíróság és egyúttal megrögzött büntetettessé minősített. A határozatlan tartamú

elítélésre (preventive detention) a kiszabott fegyházbüntetés kiállása után kerülhetett sor. Maximális időtartama 10 év volt, de nem lehetett rövidebb, mint 5 év. (Egyébként csak abban az esetben lehetett a vádlottat megrögzött büntetettnek minősíteni, ha az esküdtek a bizonyítás felvétele után úgy találták, hogy büntett miatt korábban legalább háromszor részesült büntetésben és folytonosan tisztességtelen, bűnös életmódot folytatott, vagy ha már valamely megelőző elítélése alkalmából megrögzött bűnözőnek nyilvánították és biztonsági őrizetre ítélték.) Az elítélt 5 év után feltételesen szabadlábra helyezhető volt, ha megállapították, hogy számára a szabad élet körülményei között becsületes foglalkozást lehet biztosítani.⁴⁷

Az angol jogalkotásnak ez – a korra igen jellemző – terméke ugyanazt a büntetőfilozófiai ambivalenciát fejezte ki, mint az izákosokkal és egyes országokban a munkakerülőkkel, csavargókkal, koldusokkal kapcsolatos büntetőfelelősségi intézményrendszer. A veszélyes visszaesőkre vonatkozó jogkövetkezmény a korabeli átlagnál sokkal súlyosabb volt, hiszen a letöltött szabadságvesztés biztonsági intézkedés címén akár újabb 10 évre történő elzárással volt kiegészíthető. Ismerve a korabeli büntetés-végrehajtás körülményeit, még a legfejlettebb ipari országokban is alig lehetett számítani arra, hogy eredményes nevelési program után a megrögzött bűnözők reszocializációja bekövetkezik és az érintettek a börtönben hozzászoknak a rendszeres munkához. Sokkal inkább arra volt jó ez a biztonsági intézkedéssel megnyújtott büntetés, hogy az életkor előrehaladtával, a nyomorúságos börtönfeltételek között a szokásszerű bűnözőkből még inkább elesett, egyértelműen rokkant, munkára képtelen, szociális segélyektől függő állampolgár váljon. A hivatásos bűnözőknél pedig legfeljebb azt érhetette el, hogy azok – szembesülve eddigi életmódjuk sikertelenségével – szellemileg és fizikailag leépülve a szokásszerű bűnelkövetők közé süllyedjenek. Miután a veszélyes visszaesőkkel szemben kialakított büntetési rendszer célja bevallottan az ártalmatlanná tétel volt, így az intézmények működését legalábbis célirányosnak lehet minősíteni. Az angol törvény kritikáját egyébként maga a joggyakorlat produkálta, amely erősen tartózkodott e jogintézmény alkalmazásától. 1932-ig Angliában évenként átlagosan mindössze negyven visszaesőt minősítettek a bíróságok veszélyes vagy megrögzött bűnözőnek. 1932-ben ennek az anomáliának a vizsgálatát egy parlamenti bizottságra bízta. A bizottság megállapította, hogy a bíróságok részben a bonyolult eljárási feltételek miatt tartózkodtak e törvényhely gyakoribb alkalmazásától, részben pedig azért, mert nem látták értelmét a dupla büntetés kiszabásának. A kétféle szankció – a büntetés és a biztonsági intézkedés – formailag ugyan eltért egymástól, de a végrehajtás lényegi feltételeit tekintve nem volt különbség. A valódi ok azonban megbújt az előbbi, inkább jogdogmatikainak számító érvek mögött. Erről így szólt a bizottság jelentése: „A megrögzött bűnözők túlnyomó többsége egyáltalán soha nem követett el valóban súlyosnak minősíthető büntetett. Cselekményeik túlnyomó többsége alapvető életszükségleteiket kielégítő, kisebb súlyú lopás és más vagyon elleni bűncselekmény, és az ilyen típusú elkövetőkkel szemben pillanatnyilag nincs jobb megoldás, mint az egy-egy alkalommal kiszabott, a cselekménnyel nagyjából arányos, rövid tartamú szabadságvesztés.”⁴⁸

E kicsit hosszadalmasnak tűnő jogpolitikai fejtegetés – úgy érzem – sok, máig érvényes tanulságot tartalmaz. Mindenekelőtt azt, hogy a legalapvetőbb összefüggések feltárására irányuló társadalomtudományi kutatások eredményei, szemlélete csak több áttételen keresztül képes utat törni a hivatalos politikában. E folyamatba újabb, „alkalmazott társadalomtudományi” közvetítők iktatódnak, amelyek a „kemény” tudományos eredményekből végül is a politika számára hasznosítható megoldási formákat, ajánlásokat fogalmaznak meg a korabeli értékrendnek és a hatalmi elvárásoknak megfelelően. Így válhatott annak idején a nagy és hirtelen bekövetkezett társadalmi változások törésvonala mentén létrejött új típusú szegénység mint társadalmi probléma a büntetőfelelősség és a szociálpolitika határterületévé. E folyamat eredményeként alakult ki az a helyzet, hogy a hatalom politikai és gazdasági lehetőségének mindig megfelelő módon és mértékben

labdázhatott a két szféra között azzal, hogy kit és milyen mértékben nyilvánítottak potenciálisan társadalomra veszélyes személynek – mint munkakerülőt, koldust, csavargót vagy bűnismétlővé vált szükségből bűnözőt – és kit tartott „érdemesnek” arra, hogy megélhetésében, előrejutásában támogassa vagy fizikai létéhez való jogának érvényesülését segítse. Az, hogy a modern szegénység kérdéséből mennyit „kezel” a büntetőjog és mennyit a szociálpolitika, igen sok tényező együttes és egymásra kölcsönösen ható folyamatának eredménye. Ezek közül a legfontosabbak a következők: a hatalom stabilitás-tudata, biztonságérzete, a tömegek – főleg a mértékadó rétegek – toleranciája, szolidaritása, a rendelkezésre álló anyagi eszközök (de csak az előbbi két tényezőnek alárendelve és soha nem abszolút értelemben), végül, de nem utolsósorban a folyamatosan átértékelődő minősítéssel illetett szegények tömege, látható társadalmi jelenléte. Az már a „tudománydiplomáciai” képességeken múlik, hogy e sokegyütthetős rendszerben ki, hogyan és milyen megoldási formákkal ajánlja fel elképzeléseit. Eközben azonban a tudomány-politikusnak gondolnia kell mindig arra is, hogy a hivatalos, esetleg jogszabályi rangra emelt tudományos következtetések csak diszpozícióul szolgálnak a napi gyakorlat, a megvalósulás számára. A transzformációs folyamatnak ebben az utolsó fázisában a legtisztább politikai hitvallással megfogalmazott elképzelések is megbukhatnak, eltorzulva érvényesülhetnek a hagyományos értékeken alapuló ellenállás közegében, a megfelelően képzett szakemberek hiánya vagy a változásra képtelen, bürokratikus intézmények merevsége miatt.

Az európai fejlődés e korszakát, az első világháború utáni gazdasági, politikai válságfolyamatokat a fasiszmus zárta le. A fasiszta diktatúrának nem volt szüksége a társadalmi ellentmondásokat elemző kemény társadalomtudományokra, nem tartotta kíváncsnak, sőt egyenesen tiltotta azokat a kutatásokat, amelyek esetleg társadalomkritikai szembesítésre kényszerítenek. A polgári társadalom klasszikus elveit, intézményeit – közöttük a garanciális értékű büntetőjogi elveket is –, nagyjából érintetlenül hagyta, ezzel teremtve magának jogfolytonosságot és legitimitást. A klasszikus elvekkel ellentétes politikai diktatúra gyakorlata köztudottan a polgári intézmények, így a parlament és a bíróságok megkerülésével, a törvénynél alacsonyabb rangú jogszabályok hatálybalépésével alakulhatott ki. A népiertást közönséges államigazgatási aktusok szentesítették, amelyet a „hétköznapi fasiszmus” demagógiája hitelesített.

2. A bűnös szegények helyzete a polgári Magyarországon

A jeles korai bölcselők sokszor úgy találtak rá a később tudományosan igazolt nagy igazságokra, hogy nem vesztek el a bizonyítás útvesztőiben. *Morus* Tamás egyik tétele például olyan egyszerűen megfogalmazott törvényszerűség, amely bármely társadalomban érvényes lehetne. A gazdasági viszonyok és a jó erkölcsök kapcsolatáról ezt írta az angol teológus 1516-ban: „Ha az állam a társadalmi rend veszedelmes elemeiből hasznos, tisztességes polgárokat akar nevelni, elsősorban is azokat a gazdasági viszonyokat kell megszüntetnie, amelyeknek az egyének az áldozatai.”⁴⁹

A mai értelemben vett tudományos kutatások nélkül, a fejlett világ eseményeit követő humán műveltségre és a reformkori eszmékre támaszkodva a bölcselők és politikusok az 1830-40-es években a *Morus*-éhoz hasonló következtetésre jutottak. Olyan társadalompolitikai intézkedéseket javasoltak, amelyek messze meghaladták saját koruk lehetőségeit és pótolták a hazai társadalomtudományok viszonylagos lemaradását is. Műveiket lapozva sokszor úgy érzem, nekünk, huszadik századi kutatóknak már alig maradt felfedeznivalónk.

Az idő tájt, amikor *Bölöni Farkas* Sándor az Egyesült Államokat járta és elragadtatással fogalmazta feljegyzéseit az ottani fegyintézetekben meghonosított erkölcsnevelítő eljárásokról,⁵⁰ *Deák* Ferenc 26 éves ügyvéd Zalaegerszegen egy rablóbanda tárgyalásán tartott védőbeszédében többek között a következőket mondotta: „Mert azon jobb nevelésű kimivelt ember, ki embertársát orozva meggyilkolja, csakugyan méltóbb a halálra, mint a barmok

között, minden oktatás nélkül, durván felnőtt, vad indulatú pásztorlegény, ki korosabb társai által elcsábítva rablásnak indul és rablás közben a maga vagyonát ellenállással védelmező utast agyonsújtja.”⁵¹ E megállapítás elméleti felismerésnek is felfogható a reformkori Magyarországon, ahol a szegénység a nagy tömegek számára még velük született és megváltoztathatatatlannak tűnő állapotot jelentett.

Néhány évvel később Eötvös József a szükségből fakadó bűnt a büntetési reformeszmé szemszögéből vizsgálta: „Minden gonosztettnek kútfeje – írta – a szükség, a munkátlanság, s bizonyos hibás meggyőződés, mely a gonosztevő vétkét nem annyira undoknak, mint következei végett kívánatosnak festi. Már kérdem, tömlőceink a vétek okait gyengítik-e, vagy nem erősítik inkább? A kiszabadult rab nem vetődik-e vissza a társaság körébe, mint koldus, anélkül, hogy élelemről csak az első napokban is gondoskodva volna, a legnagyobb, legkínosabb szükség között, kiteve ezer csábításnak, melyek őt, ha ellent nem áll, ugyanoda vezetik, honnan alig szabadult?” Eötvös nemcsak a korabeli büntetési állapotokat bírálta, nemcsak a kínzáson alapuló büntetések értelmetlenségét és tarthatatlanságát mondta ki, hanem felhívta a figyelmet arra is, hogy maguk a büntetőintézetek játszanak komoly szerepet a bűnözés reprodukciójában. „Mert vajon a rab nem marad é polgártársunk” – tette fel az előbbinél is fontosabb kérdést a politikus-jogtudós, majd Beccaria klasszikus tételeire emlékeztető érveléssel azt válaszolta: „Nem marad é polgára azon hazának, melynek törvényei őt sújtják, de csak amennyire vétkezett, midőn azokat megszegé, egyébként az ő, valamint mindenki védelmére létezvén, s nem tartozunk é törvényeink védelmét fenntartani még annak is, ki azokat megbánta.”⁵² Eötvös a reformkor küszöbén, a hűbéri társadalom béklyóiban vergődő Magyarországon lényegében a törvény előtti egyenlőséget, annak garanciáit és a tettarányos felelősség forradalminak számító elvét fogalmazta meg. Felismerte, hogy a törvényeknek, a büntetésnek a társadalom erkölcsi állapotára is tekintettel kell lennie. Mindezek mellett a korabeli értékválságos helyzetről is képet rajzolt: „Nálunk – írta –, hol a kézi munka oly keresett, hogy éptagú élelem nélkül csak önakaratából maradhat, a legtöbb birtok elleni hántásoknak oka nem a szegénység, hanem az úgynevezett betyárság, a tolvaj a legtöbb előtt nem az, ki alávaló módon más birtokához nyúl, ő sokaknak bátor férfiú, ki az egész világ üldözéseit ügyessége által kikerüli, vagy azoknak ellent áll, mintegy regényes nimbusz veszi körül személyét, s ha csakugyan szánás és részvétel nem követi őt tömlőcébe, legalább bizonyára nem azon gyűlölés, nem azon megvetés, melyekkel más nemzetek a tolvaj iránt viseltetnek.” Ezért – folytatja – „nálunk első kötelessége büntető törvényeinknek a gonosztevő depopularizálása.... Jól tudom, hogy erre a leghathatósabb, talán az egyetlen mód a nevelés, de meg vagyok győződve egyszersmind arról is, hogy a büntetés módja, ha nem oly hatalmas, legalább bizonyára nem haszontalan eszközzé válhat.”⁵³ Eötvös a fogházjavításról szóló tanulmányában átfogóan elemezte *Bentham* és *Howard* börtön-filozófiáját és a saját korában a leghaladóbbnak tekintett egyesült államokbeli büntetési rendszert, majd állást foglalt amellett, hogy a fizikai büntetések helyét Magyarországon is fel kell váltania a szabadságvesztésnek, amelyben az emberformálás legfontosabb eszköze a folyamatos és bérezett munkáltatás. A büntetés-végrehajtás belső feltételeinek megteremtésénél azonban mértéktartásra intett: „... hogy a rabok tartása jobb ne legyen annál, melyet a legszegényebb napszámos munkájával megkereshet.”⁵⁴

Balla Károly – Pest megyei kapitány, több megyének táblabírája s a Magyar Tudós Társaság levelező tagja – nem tartozott a kor legtöbbet idézett gondolkodói közé, felismerései, javaslatai azonban messze megelőzték az akkori Közép-Európában uralkodó eszméket. 1841-ben írott munkájában több mint fél évszázaddal a tényleges törvény megszületése előtt megfogalmazott egy csavargásról szóló jogszabálytervezetet. „Minden polgár – írta – tartozik szükséges élelemről kitelhető erejéhez képest törvényes módon gondoskodni, különben a társulatot folytonosan fenyegetné törvényszegéssel, minthogy a szükség törvényt ront. Ennélfogva minden polgár megsérti a társulatot, ki elhenyéli az időt, a

társulatnak pedig nem joga, hanem kötelessége támad, hogy az ily fenyegetésektől hasznos tagjait megóvjá és biztosítsa; mi csak úgy történhetik, ha azokat munkára szorítja, kik hereként akarnak a társulat szerzeményeiből élőködni.” Ezért szerinte minden megyének kötelessége lenne közbéres néven összeírni a henyélőit, akik elhelyezésére dologházakat kellene felállítani. A közbéresek napközben közmunkát végeznének és éjszakára kerülnének a dologházakba. Munkájukért fizetség járna, amelyet szabadulásuk után kaphatnának kézhez. Akkor lennének szabadon bocsáthatók, ha szorgalmukkal ezt kiérdemelték és „rendőri felvigyázás” mellett önálló munkavállalásra alkalmasnak látszanak.⁵⁵

Balla csavargásról szóló jogszabálytervezete tulajdonképpen bűnmegelőzési intézkedésként is felfogható. Bebizonyította ugyanis, hogy a korabeli bűnözők többsége szükségből lett tolvaj. Kimutatta, hogy a termés minősége befolyásolja az elítéltek számának alakulását, mivel rossz termés esetén a tolvajok száma meghatványozódott. Ha annak a tömegnek, amely a tömlöcöket tölti meg tolvajlásért, munkakényszerszerűen biztosítana a társadalom, akkor Balla véleménye szerint hatékonyan védekezne a vagyon elleni bűnözés ellen.⁵⁶

Mai terminológiával élve Balla kidolgozta a bűnözés megelőzésének hosszú távú társadalmi programját is. Véleménye szerint ugyanis a társadalom kötelessége az alapvető emberi szükségletek kielégítése.⁵⁷ A korabeli szegénység okát Balla abban jelölte meg, hogy a lakosság túlnyomó többsége a mezőgazdaságból él, következésképpen az év nagyobbik részében nem dolgozik. Így nemcsak a megélhetése okoz gondot, hanem elveszíti érzékét és gyakorlatát a rendszeres erőfifjtést jelentő munkához is. Balla azt javasolta, hogy oktassák ingyenesen kézműipari tevékenységre a köznepet, mégpedig úgy, hogy lehetőleg mindenkinek több mestersége legyen, ezek közül ugyanis valamelyik mindig megélhetést nyújthatna. Véleménye szerint a börtönbeli nevelés alapja is az arányosan megfizetett munka lenne; a munkával szerzett tőke hozzájárulna az újabb bűncselekmény elkerüléséhez. A munkáltatás eredményeként kialakult jó tulajdonságokat aztán vallási neveléssel lehetne megerősíteni.⁵⁸

Ha meggondoljuk, hogy Balla javaslatai az igen haladónak minősített 1843-as büntető törvénytervezet elkészítése előtt két évvel láttak napvilágot, akkor különösen szembetűnő azok jogdogmatikai korszerűsége és szociális érzékenysége. A megélhetés általános gondjai a korabeli politikusok és tudósok számára egyértelművé tették a nyomor és a bűnözés összefonódását. A tömlöcben tartott 15 ezer rab kilátástalan helyzete, a fegyintézetek embertelen körülményei olyan kihívó társadalmi problémát jelentettek, hogy bizonyos büntetőpolitikai követelések az általános társadalmi reformok szintjére emelkedtek, illetve azok részesévé váltak.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc, majd az azt követő történelmi periódus nem kedvezett a szegénykérdés megoldásának, hiszen a nemzeti függetlenség ügye minden más társadalmi problémát megelőzött. A feudális kötöttségek jogi feloldásának társadalmi programjában is csak mögöttesen jelent meg a nagy tömegek nyomorúságának gondja.

A szegénység, társadalmi problémaként az 1867-es kiegyezést követő nagy gazdasági fejlődés nyomán merült fel újra. E probléma bővebb elemzése előtt vessünk egy pillantást a korabeli társadalmi átalakulás méreteire és jellemzőire. *Hanák* Péter adatai szerint „1869 és 1910 között a lakosság háromnegyedéről kétharmad alá (64%) csökkent a mezőgazdaságból élők aránya, míg az ipari-kereskedelmi népesség egytizedről közel egynegyedre (23,3%) növekedett. A közalkalmazottak és szabadfoglalkozású értelmiségiek aránya 3,3%-ot, a házi cselédek és alkalmi munkások 6%-ot tettek ki.” Végül is – írja – „kitűnik, hogy a nagybirtokosok és nagytőkések szám szerint elenyésző felső rétege alatt nagytömegű parasztság, viszonylag kis létszámú polgári középrétegek, még vékonyabb értelmiség, alattuk pedig 9 millió proletár – ezen belül a városi munkásságot háromszorosan meghaladó agrárproletariátus – helyezkedett el.”⁵⁹ A társadalmi átalakulás eredményeként rövid idő alatt

nagymértékben növekedett a városi lakosság létszáma. Az általános és kötelező népoktatás bevezetésével az 1870. évi 69%-ról, 1913-ra 33%-ra csökkent az analfabéták aránya. Ezek után felmerül a kérdés, hogy a Hanák által 9 millióban megjelölt proletár milyenfajta szegénységet jelentett.

Ferge Zsuzsa számításai szerint – amelyek mindenekelőtt *Keleti* Károly adataira támaszkodnak – a kiegyezés körüli időszakban a keresők kétharmada tekinthető szegénynek, míg az 1910-es években 50-52%-a, *Ferge* a korszak tanulmányozása során a szegények arányának jelentős mértékű csökkenését több okra vezeti vissza. Mindenekelőtt a munkásmozgalom korai kialakulására, amelynek következtében a nem mezőgazdasági munkásság bizonyos szociális védettséget élvezett. Más országokban, így például Angliában a munkásmozgalmi tevékenység a kapitalizmust mintegy százéves késéssel követte, míg nálunk a jócskán megkésett kapitalista fejlődés kísérőjelensége volt. Ez többek között annak tulajdonítható, hogy a gyáripari szakmunkások jelentős hányada szervezett munkásként idegen – cseh, német – területről vándorolt be. Emellett jelentősen csökkentette a nyomorgók hazai arányát az a közel másfél millió szegényparaszt, aki a nélkülözés elől Amerikába menekült.⁶⁰

Mindebből az következik, hogy *egy arányaiban csökkenő, de méreteit tekintve igen jelentős tömeget érintő szegénység jellemezte a századforduló magyar társadalmát. Az érdekes az, hogy e számarányát tekintve csökkenő szegénység körül alakult ki egy eddig soha nem tapasztalt tudományos és politikai érdeklődés. A jelenség magyarázatát a kortársak közül talán legátfogóbban Földes Béla próbálta megadni. Szerinte a gazdagodással az abszolút szegénység megszűnt, és előtérbe került a viszonylagos szegénység, amely a gazdagság egyenlőtlen megoszlásának következménye. Ez sokkal látványosabb ellentéteket szül, mint korábban. „Az emberek egyenlőségének tana nem zavarta azelőtt a kedélyeket, ma e tant úgy magyarázzák, hogy mindenkinek egyenlő joga van az élet által nyújtott élvezetekhez. Látjuk ebből, hogy a szegénység minősége megváltozott, és ma már a legszegényebb ember is több élvezetben, előnyben részesülhet, mint régebben volt.” A szegénység helyzete ugyanakkor szerinte bizonyos vonatkozásokban rosszabbodott, munkájuk nehezebb lett, családi életük kietlenebb, kilátásaik a jövőre nézve vigasztalanabbak.*⁶¹

Az ellentmondásos társadalmi fejlődés során kialakult új típusú szegénység részletes jellemzése is a korabeli társadalomtudósoknak köszönhető. Megjelenítették például a városi fejlődés árnyékában kialakult nyomort. A városiasodás tanulmányozása során regisztrálták ugyan, hogy itt lényegesen nagyobb az írni-olvasni tudók aránya, szervezettebb az élet, de jól látták, hogy itt él a legtöbb foglalkozás nélküli, alamizsnából élő szegény. Míg a foglalkozás nélküliek országos aránya az 1881-es népszámlálási adatok szerint 21,26% volt, addig a 14 éven felüli városlakók körében 29%. Ekkor egyébként az ország lakosságának 15,6%-a élt városokban.⁶²

A vizsgálatokat végzők nyugati elődeikhez hasonlóan egyetértettek abban, hogy bármilyen tömeges társadalmi felemelkedés előfeltétele a népesség iskolai végzettségének növelése. *Kunfi* adatai szerint a népoktatási törvény bevezetése után negyven évvel 1,2 millió iskolaköteles, de iskolába nem járó gyermek terhelte a „magyar kultúra főkönyvét”.⁶³

Felismerték azt is, hogy a tömeges szegénység veszélyesnek bizonyulhat a társadalomra. Erre elsőként ugyancsak *Földes* Béla figyelmeztetett: „A szegénység fizikai romlást idéz elő, satnya nemzedékeket, betegségeket, nagy halálozást; a szegénység erkölcsi romlást idéz elő, egyik fő oka a bűnnek, a prostitúciónak; a szegénység szellemi romlást, társadalmi süllyedést, sőt még politikai bajokat is okoz. A szegénység következményei nemcsak egyéniek, hanem társadalmiak is” – vont le a következtetést, majd azt is megállapította, hogy kevesebb bajt okoz az a szegénység, amely fejletlen társadalmi és természeti viszonyok következménye, mint az, amely a magas kultúra és a gazdagság mellett, annak kísérőjelenségeként jött létre.⁶⁴

Ami a társadalom morális állapotát illeti, *Földes* Bélé vészjelzéseinek minden reális alapja

megvolt. Igen nagy ütemben bomlottak a tradicionális kisközösségek, nőtt az alkoholizmus, az öngyilkosság és az elmebetegség, mindez főleg városi körülmények között.⁶⁵ A bűnözés növekedése szintén a fejlődés negatív kísérőjelenségei közé tartozott. Az emelkedés pontos mértékéről azonban nehéz képet alkotni, hiszen a hivatalos statisztikai adatszolgáltatás csak 1872-ben indult meg, a korábbi helyzetről tehát átfogó kép nem alkotható. Nehéz a későbbi időszak mérlegének elkészítése is, hiszen az adatszolgáltatás kezdeti hiányosságai miatt az adatok évről évre eltérő rendszerben jelentek meg. Hiteles bizonyítékok vannak azonban arra, hogy a bűnözés más deviáns viselkedési formákkal együtt növekedett és ez felkészületlenül érte a társadalmat. *Tóth* Lőrinc bíró például arról számolt be, hogy a fegyintézetek 1886-ban oly mértékben váltak túlszűfolttá, hogy 2222 fegyencet nem tudtak fegyházban elhelyezni, ezért büntetésüket fogházban foganatosították.⁶⁶

A bűnözés emelkedése mindenekelőtt az új típusú szegénységgel függött össze és a vagyon elleni bűncselekmények szaporodásában nyilvánult meg. Az elemzések szerint a vagyon elleni bűncselekmények jelentős többsége az alapvető emberi szükségletek kielégítésére irányult. *Tóth* Lőrinc megjelölt felmérése szerint például a vagyon elleni bűncselekmények miatt szabadságvesztésre ítélt fegyencnek 90%-a teljesen vagyontalan volt, többségük foglalkozás nélküli vagy napszámos, cseléd.⁶⁷ *Földes* Béla is a nélkülözés és a nyomor következtében kialakult szükséghelyzeteknek tulajdonította a vagyon elleni támadások szaporodását. Számadatokkal bizonyította, hogy az ország legkevésbé sűrűn lakott területén, a keleti országrészben a legnagyobb az elítélések aránya. Ott terjedt tehát a bűnözés, ahol a lakosság a legszegényebb, a természeti viszonyok rosszak és a megélhetés nehezen biztosítható. Az ország sűrűn lakott, kedvezőbb adottságú nyugati részén az elítélések aránya az előbbinél 30%-kal kisebb volt. Hangsúlyozta, hogy azokban az években, amikor az anyagi gondok halmozódnak, nemcsak a vagyon elleni bűnözés növekszik, hanem ugyanilyen ütemű emelkedés figyelhető meg az öngyilkosságok alakulásában is. Az élet elleni, az erőszakos bűncselekmények viszont az életszínvonal növekedése következtében szaporodtak, mégpedig a legprimitívebb néprétegek körében, az alkoholfogyasztás emelkedésével egyenes arányban. *Földes* Béla szerint az anyagi gondok különösen akkor okoznak bűncselekményeket, amikor a régi szokások meginognak. „Korunk átmeneti stádiumot képez – írta –, és kétségtelen, hogy az új eszmék, új irányzatok által okozott súrlódásoknak nagy részük van a bűnözés alakulásában.”⁶⁸

E fejtegetésekben nehéz fel nem fedezni *Durkheim* tudományos megközelítési módszereinek bizonyos elemeit, így például a gazdasági, földrajzi adottságok hatását a társadalmat zavaró, deviáns viselkedésekre vagy a társadalmi változások nyomán kialakult zavarok és a deviáns viselkedések növekedésének kapcsolatát.

Földes a közeli jövőben megvalósítandó konkrét megoldást a szegénység csökkentésében látta. Ennek általa megfogalmazott elvei közül a legfontosabb az, hogy a szegénységen belül differenciálni kell az előidézésében szerepet játszó okok és az előfordulási formák szerint. Segélyezéssel a szegénység okaira kell hatni, ezért a segély mellett munkát kell biztosítani. Minden segély csak átmeneti megoldás lehet, hiszen a felnőtt állampolgárnak alanyi joga van a munkához, mégpedig olyanhoz, amely rendszeres és biztos megélhetésül szolgál.⁶⁹

Földes sürgető feladatnak tartotta a nyomor intézményesített csökkentését, míg fiatalabb kortársai – legalábbis egy ideig – bíztak bizonyos pozitív társadalmi automatizmusok működésében. *Vámbéry* Rusztem 1899-ben megjelent munkájából például még az optimizmus árad. „Csakhogy minden civilizációnak két stádiuma van – írta –, az első, melyben a találmányok, az újítások, a gazdasági jólétre vezető egyéni és kollektív mozgalmak nagy sokasága vegyes összevisszaságban árasztja el a világot, a második, melyben ez az ár elapad, s az általa felszínre hozott elemek összehangzóan szervezkednek. Az első stádiumra anyagi gazdagsága és összhang nélküli sége jellemző, ebben élünk mi, a második a kulturális elemek koherenciája által tűnik ki, s ennek példája az ókor közössége, a római köztársaság,

melynek egyszerű elemei könnyen egybeolvadtak. Ha tehát az első stádiumban kétségtelen is a kriminalitás emelkedése, úgy a másodikban a vallás, tudomány, munka és közhatalom összhangja valóságos koalíció a büntetendő cselekmények ellen, mint azt Tarde kimutatja.”⁷⁰

Később Vámbéry eltávolodott ettől a társadalmi képtől és *Liszt* komplexebb társadalomszemléletéhez közeledett.⁷¹ 1913-ban megjelent tankönyvéből kiderül, hogy Vámbéry a Liszt által felállított többtényezős oksági rendszerből a társadalmi, gazdasági tényezőket tartotta fontosabbnak. Erős vonzódást mutatott az ún. szocialista kriminológusokhoz. „Ha a szocialista világfelfogás hívei között akadnak is – állapította meg –, akik azt hirdetik, hogy a ma uralkodó individualista társadalmi szervezetnek és a kapitalista rendnek része van a büntettek termelésében, ez nyilván nemcsak szocialista igazság. Aki a gazdasági tényező és a büntett okozati kapcsolatát elismeri, nem zárkozhatik el attól sem, hogy a gazdasági tényező szerkezetében, a tőke és a munka helytelen viszonyában kutassa ennek az okozatosságnak a mozgató erejét. Ha másrészt egyes szakemberek szerint a kollektívizmus büntett-mentes paradicsomi állapotot teremtené, úgy ez csak azt bizonyítja, hogy erősebb bennük a politikai hit, mint a tudományos gondolkodás.”⁷²

Vámbéry büntetésfilozófiai felfogása legalább olyan komplex volt, mint a bűnözés okairól vallott nézetei. Jogásként mindenekelőtt a garanciális szempontokat tartotta szem előtt és bár nyitott volt az új társadalomtudományos ismeretekre, azoknak a büntetőpolitikai alkalmazásával kapcsolatban óvatosságra intett. A büntetőjogi büntetés érvényesítésével szemben két követelményt állított: „1. a büntetés a büntetettnek a szükségesnél nagyobb kárt ne okozzon, 2. a büntetés alkalmazásának módja a polgárok jogvédelmi érdekének megfelelően...” „Sajnos – írta – ez a két korlát a büntetőjogban még nem érvényesül teljesen, mert a büntetés a büntett és nem a tettes egyéni sajátosságaihoz alkalmazkodik, részint azon innen marad. Ma az állam a büntetést az átlagemberre, a bonus pater familias mintájára alkotott malus pater familiasra szabja. Ezenfelül pedig nem is differenciálja a büntetést a hatás szerint, amelyet vele el kíván érni. Úgy jár el, mint annak az angol hadihajónak a kapitánya, aki orvos hiányában a hajópatika összes orvosságát összeöntötte és abból adott a betegnek egy adagot abban a tudatban, hogy a betegség gyógyítására alkalmas szer is benne van a keverékben.” Vámbéry azt vallotta, hogy egyedül a célszerűség nem lehet a jogosság alapja, a büntetés mégis akkor válhat igazságossá, ha célszerű. „Célszerű pedig akkor, ha szükséges és elégséges, vagyis ha a társadalmi védelem legnagyobb fokát a végrehajtás által okozott egyéni szenvedés legkisebb fokával kapcsolja egybe.”⁷³ A célszerű büntetés követelményeinek megfelelően tehát a bíróságnak nagyobb figyelmet kell szentelnie a bűnelkövető személyiségére, a tett személyes és környezeti motívumaira, de a felelősségnek továbbra is a társadalomra veszélyes tett súlyához és a bűnösséghez kell igazodnia. „Hogy a büntetőjog az eredményhez és a bűnösséghez arányos büntetésben találja meg az igazságosságot, az nem holmi idézőjelben burkolt „elméleti elv”, hanem az egyéni szabadságnak nevezetes biztosítója” – állapította meg.⁷⁴

Vámbéry nálunk az elsők között ismerte fel, hogy a büntetőpolitika képtelen megbirkózni mindazokkal a szociális, gazdasági, társadalmi problémákkal, amelyek a bűnözés tömeges újratermelődésében részt vesznek, reprodukciós erőként hatnak. „Helyesen utal rá Binding – írta –, hogy a büntett megelőzését célzó társadalmi reformok között egy sincs, amely kizárólag ezt a célt szolgálná. A büntetőpolitika megjelölheti ugyan a saját nézőpontjait, amelyekből ily reformokat szükségesnek tart, de a jólét emelése, a lakásviszonyok javítása, a prostitúció kinövésai és az alkohol ellen irányuló küzdelem stb. bizonyára fontosabb és messzebb látó érdekeket is szolgál, mint aminő a büntettek megelőzése. A büntetőpolitikának és a szociálpolitikának ugyan karöltve, de egymástól mégis függetlenül kell előmozdítania a közös célt: a társadalom zavartalan jólétének emelését.”⁷⁵

Balogh Jenő – aki mindenekelőtt a gyermek- és fiatalkori bűnözés megelőzése érdekében tett eredményes erőfeszítéseivel vált híressé a magyar bűnügyi tudományokban – vizsgálatai

során ismétlődően visszatért a gazdasági egyenlőtlenségek és a bűnözés viszonyának elemzéséhez. Egyik első munkája a Nyomor és bűnözés címet viselte. Ebben a haladó polgári gondolkodóktól kezdve az ún. szocialistákig bemutatta a két jelenség összefüggésére vonatkozó elméletek fejlődését. Szerinte a szegénység és a bűnelkövetés okozati kapcsolatának feltárása összefonódott a bűnözés megelőzésének, illetve megelőzhetőségének felismerésével.

A statisztikai adatok szerint 1907-ben 17 állami gyermekmenhelyen és az azokhoz tartozó 352 gyermektelepen összesen 45 ezer elhagyatottnak nyilvánított gyermeket neveltek. Ennek többszörösére tehető a veszélyeztetett gyermekek és fiatalok száma.⁷⁶ (Összehasonlításképpen: 1987-ben Magyarországon az állami gondozottak száma 28 956 volt, ebből nevelőotthonban élt 21 223. Ezek az adatok azonos nagyságrendet jeleznek az 1907 óta bekövetkezett területi változások és a népességszám csökkenése miatt.) A fiatalkori bűnözés következtében kialakult helyzet sem nyújtott derűsebb képet. Büntett és vétség miatt (a becsületsértés kivételével) 12 108 12-18 éves fiataalt ítélték el jogerősen.⁷⁷ (1987-ben a 14-18 éves jogerősen elítélt fiatalkorúak száma 6527 volt, ami a korosztály különbsége és a történeti határok változása miatt szintén nem jelent számottevő eltérést.)

Ha számszerűleg nehéz is kimutatni jelentősebb eltérést a századforduló és napjaink fiatalkori kriminalitása között, a kiváltó okok terén igencsak különböző társadalmi viszonyok fedezhetők fel. Balogh mindenekelőtt a nyomasztó gazdasági helyzetet említette, amelyben a 12-18 éves fiatalkorúak nagyobb mértékben kényszerültek kereső munkát folytatni, mint az előző évszázad végén.⁷⁸ A fiatalok már 12-14 éves korukban gyárakban és ipartelepeken dolgoztak, ahol semmi sem védte őket az éjszakai munkától vagy a túlhajszolástól. „Ha azután az agyoncsigázott, rosszul táplált, kiéhezett gyermek élelmi- vagy élvezeti cikket lop – állapította meg Balogh –, nem lehet tagadni, hogy a cselekmény oka nem egyéni gonoszság, hanem elhagyatottság, illetőleg az a gazdasági helyzet, melybe a gyermek szüleinek hibájából és tehetetlensége folytán jutott.”⁷⁹ A nehéz gazdasági helyzet a nagyvárosban rossz lakásviszonyokkal párosult. „A túlszűfolt munkáslakásokban különböző családok kerülnek egy szobába, néha 4-6 család is. Ha ezek egyikének-másikának züllött gyermekei vannak, ezek a mindennapi pajtások példájukkal és csábításaikkal viszik a többi magukkal.”⁸⁰

Balogh mindenekelőtt a büntetőjog reformját tűzte napirendre. Szerinte az 1878-ban kodifikált konzervatív, megtorló jellegű büntetőjogi felelősség rendszeréről le kell választani a fiatalkorú bűnelkövetők felelősségre vonását és velük szemben – a rövid tartamú, de határozott idejű fogházbüntetések helyett – a hosszabb tartamú vagy határozatlan idejű szabadságelvonást vagy javítóintézeti nevelést kell alkalmazni.⁸¹ Balogh úgy vélte, hogy a fiatalkorúak számára a büntetésnek elsősorban nevelő hatást kell gyakorolni az elkövetőre, ami azonban csak akkor valósul meg, ha huzamosabb ideig tart. A bűncselekményt elkövetett fiatalkorúval – írta –, „aki sokszor inkább szerencsétlen, semmint bűnös, meg kell ismertetni a becsületes munkás életet és meg kell acélozni akarateréjét arra, hogy önuralmat gyakorolva, saját elhatározásból, tisztességes munkával keresse boldogulását és jövőjét.”⁸² Álláspontját a hatályos Btk.-t módosító 1908. évi V. törvény – az I. Büntetőnovella – magáévá tette.

A bűnelkövetővé válás és a bűnismétlés megelőzése érdekében Balogh felvetette a hivatásos pártfogó felügyelői hálózat kiépítését is. Ezt olyan felügyeleti módszernek tartotta, amely szabadságelvonás nélkül is képes megállítani a züllés útján elindult, de viszonylag biztonságos családi környezetben nevelkedő fiatalokat. Hasonlóan jó eszköznek tekintette a szabadságelvonást követő időszakban a pártfogó felügyeletet. Ennek során szerinte az intézkedéseknek a szabadulók támogatására és így a bűnismétlés megelőzésére kell irányulniuk.

Az általa használt „preventív gyermekvédelem” fogalmába azonban nemcsak a pártfogói felügyelet intézménye tartozott volna, hanem a megelőzés büntetőjogon kívüli – főleg igazgatási – eszközeinek rendszere is. „Ha a bűncselekmény oka a család volt – jegyezte meg

–, a méltatlan szülőktől el kell vonni a szülői hatalmat, viszont növelni kell a tisztességes szülők hatalmát a züllésnek induló gyermekkel szemben. Ellenőrizni kell az iskolai kötelezettség pontos teljesítését. Törekedni kell arra, hogy az iskola ne csak tanítson, hanem neveljen is. Minden alkalmas eszközzel küzdeni kell az alsóbb néposztályok nyomora, tudatlansága és erkölcstelensége ellen.”⁸³ A szülői hatalomtól megfosztott családok veszélyeztetett, de még bűncselekményt el nem követő gyermekeit szerinte ugyanazokon a gyermekmenhelyeken kell elhelyezni, amelyeket az elhagyott gyermekek számára hoztak létre 1901-ben és amelyeken 1908-ban már 35 ezer kiskorú talált „otthonra”. Javaslatai találkoztak a kormányzat elképzeléseivel: 1907-ben egy belügyminiszteri rendelet lehetővé tette a szülői hatalomtól megfosztott és eddigi környezetében erkölcsi romlásnak kitett vagy züllésnek indult gyermekek menhelyeken történő elhelyezését.⁸⁴ A menhelyeken azonban általában csak a beteg, gyenge fejlettségű, különös ápolást és orvosi gondozást igénylő gyermekeket tartottak huzamosabb ideig, a többieket, a többséget kiadták „megbízható” gondviselőknek, elsősorban gazdáknak és iparosoknak.⁸⁵ Az ilyen intézkedés a legjobb szándék ellenére sem szolgálta a bűnözés megelőzését, mivel többnyire a gyermekek és a fiatakorúak kizsákmányolásához vezetett.

Balogh kora sikeres büntetőpolitikusi közé tartozott, hiszen javaslatainak többségét a hivatalos politika rangjára emelték. A „preventív gyermekvédelemre” vonatkozó elképzeléseiből azonban csak azokat alkalmazta a kormányzat, amelyek a kor viszonyaiba zökkenőmentesen beépíthetők voltak. Emiatt ezek jórészt diszfunkcionálisan működtek. Balogh azonban nem adta fel a harcot, központi, állami intézkedéseket sürgetett a szegénykérdés megoldására. „Nemcsak a magánjótékonyagra – jelentette ki –, hanem a közösségre és az államra is nagy feladatok várnak a meg nem érdemelt szegénység körül. Különösen áll ez, ha a családnak kenyérkereső tagja beteg vagy más okból keresőképtelen, valamint szélesebb néprétegekre is az elemi csapások, gazdasági válságok stb. idején. Ide tartozik a közjótékonyág és a szegényügy szabályozása, a betegsegélyezés, a munkásbiztosítás stb.”⁸⁶ Balogh a bűnmegelőzés hatékonyságának növelését itt már összekapcsolta az állami szociálpolitika kialakításával. Gondolatai, elképzelése ekkor már messze túllépték a fiatakori bűnözés, sőt a tágabb értelemben vett bűnözés megelőzésének problémakörét is: tervei a korszerű polgári államberendezkedés megteremtésére irányultak. Később, aktív igazságügyminiszter korában jól érzékelhette, hogy Magyarországon milyen kevés lehetősége van a legkorszerűbb eszmék megvalósítására, a fejlett országokhoz való felzárkózásra. Balogh azok közé a haladó jogászok közé tartozott, akik a századforduló idején az állam erkölcsi felelősségére és társadalom-védő szerepére hivatkozva követelték a társadalmi reformokat. Álláspontjukat jól tükrözi *Baumgarten* Izidor megállapítása: „Nem a modern technika vívmányai, melyek nagyobb megerőltetés nélkül könnyen átültethetők kevésbé művelt országokba is, nem a közlekedés könnyűsége, mely a jó és rossz csíráit egyaránt terjeszti, nem az anyagi jólét, mely csak a hidat képezheti magasabb értékek elsajátítására: a kultúra egyedüli fokmérője az az érzékenységi, melyet a társadalmilag erősek – a felsőbb osztályok – a társadalmilag gyengék – az alsóbb osztályok – fizikai és erkölcsi nyomora iránt tanúsítanak, és a közömbösség e téren megbosszulja magát már azért is, mert az erkölcsi bajok is fertőző jellegűek, és aki mások betegségével nem törődik, saját egészségét is kockáztatja.”⁸⁷

A szegénység, nyomor és a bűnözés kapcsolatának legösszetettebb bemutatása hazánkban *Irk* Albert nevéhez fűződik. Elődeihez hasonlóan ő is bemutatta az idevágó nyugati kutatások eredményeit. Elemzése a Vámbéry és a Balogh által alkotott képtől annyiban tér el, hogy hosszabban időzött a magukat szocialistának nevező kutatók tételeinél.⁸⁸ *Irk* mindenekelőtt azzal szerzett érdemeket, hogy elődeihez képest jobban törekedett a magyar valóság bemutatására. Módszertani és szemléleti összefoglalásnak tekinthető a következő, 1912-ben írt megállapítása: „Kriminológiailag tehát fontos, hogy a kriminalitás mikénti alakulását – itt

csak társadalmi környezetet véve figyelembe – nem kizárólag a tisztán naturális okok: jó termés, alacsony élelmiszerárak stb. szabályozzák, hanem a társadalom uralkodó osztálya által megteremtett külső rend (a termelés és fogyasztás szabályozása, a jövedelemmegoszlás módja stb.) is. Magas gazdasági fejlettség visszaszáradással a kriminalitás elleni harcban nem tud érvényre jutni.”⁸⁹ Irk véleménye szerint a gazdaság fejlettségi szintje, a gazdasági helyzet szinte minden vonatkozásban befolyásolja a társadalom morális viszonyait. A gazdasági fellendülést „mint napot az árnyék” nyomon követi a közérkölcsök fejlődése, ha viszont a gazdaság stagnál, akkor az erkölcsök visszafejlődnek. A gazdaság akkor gerjeszt kriminalitást igazán, amikor tömegesen léteznek olyanok, akiknek fizikai léte veszélyben van, olyannyira, hogy náluk az önfenntartás ösztöne dominálóvá válik.

Irk felismerte, hogy a századforduló Magyarországon a gazdasági felhalmozás, fellendülés ütemétől minden intézményrendszer messze elmaradt. A gazdasági átalakulás ugyanis úgy ment végbe, hogy nőtték a társadalom vagyoni különbségei és egyenlőtlenebbé váltak az elosztási viszonyok. Ez csak fokozódott az urbanizáció okozta általános drágulással. Az árak növekedése jól kimutathatóan a vagyon elleni bűnözés rohamos emelkedését idézte elő. Ugyanakkor Irk megállapította, hogy az egyre dráguló élet csak akkor ösztönöz vagyon elleni bűnözésre, ha a kereseti viszonyok nem tartanak lépést ennek mértékével és a félelem, a létbizonytalanság érzése eluralkodik.⁹⁰ A legszegényebbnek *Engels* szerint azok tekinthetők, akik jövedelmük nagyjából kilencven százalékát élelmezésükre költik; e réteg nagyságát Irk igen jelentősnek ítélte a magyar társadalomban, különösen a városi lakosság körében.

A bűnözés megoszlási térképét *Földes* után *Irk* is elkészítette és kimutatta, hogy 1908-ig 1881-hez képest alig történt változás. A bűnözés továbbra is a Tisza jobb partján és a Királyhágón túl volt a legelterjedtebb, ott, ahol a legkeményebbek voltak a természeti feltételek, alacsonyabb volt a népsűrűség és a legkevesebb volt az írni-olvasni tudók aránya.⁹¹ A városi és vidéki bűnözés hasonló jellegzetességeket mutatott. A gyorsan fejlődő városokban dominált a vagyon elleni bűnözés, míg az erőszakos és az élet elleni bűncselekmények továbbra is a vidéki életmód negatív kísérőjelenségei maradtak. A városokban súlyosabb bűncselekményeket követtek el és a hivatásos, szokásszerű bűnözők aránya itt lényegesen nagyobb volt.” A város önmagában, mint olyan – állította Irk – a kriminalitásnak nem oka. A város, mint a faluval szemben a differenciáltabb élet tartálya, az összes élet jelenséget exageráltabb alakban hozza felszínre. Az élet sebes hullámozása magasabb ívelésű hullámhegyeket és mélyebb régiókba süllyedő völgyeket produkál. De itt nagyobb az örízetlenül hagyott ingóvagyon is, ami a vagyon elleni bűnözés előfeltételül szolgál.”⁹²

Irk kísérletet tett a foglalkozás szerinti megoszlás és a kriminalitás kapcsolatának feltárására is. Megállapította, hogy a foglalkozás a többi faktorhoz (település, életkor, műveltség, vagyoni helyzet) képest kisebb jelentőségű. A bűnözők között ugyanis az átlagosnál lényegesen több a munkanélküli és a munkakerülő.⁹³ A bűnözésben legaktívabb csoportok ebben az időben még nem voltak elhelyezhetők a társadalom foglalkozási struktúrájában, hiszen éppen a rendszeres munkából származó megélhetés volt elérhetetlen a számukra.

Oksági elméletének összefoglalásánál Irk megállapította, hogy az ún. akut kriminalitásnál a bűnelkövető életében a bűncselekmény csak epizód, nem az életmód jellemzője, és mindenekelőtt külső, környezeti hatásokra vezethető vissza. A krónikus kriminalitás szerinte az, amely elsősorban a belső tényezőknek tulajdonítható. Mivel azonban az akut kriminalitás az elterjedtebb, a társadalmi tényezők lényeges fölényben vannak a biológiai, öröklött tulajdonságokkal szemben.⁹⁴ A környezeti hatások túlsúlya „minden kriminológiai kutatás felemelő tudattal eltöltő eredménye” – állapította meg. Míg ugyanis „a kriminalitás biológiai tényezőivel szemben az emberi erő kifejtés csak kis laktitude-ök között mozoghat, addig a társadalmi tényezőkkel szemben kifejtendő küzdelemben a tudatos kriminálpolitika és az ezen túlterjedő szociálpolitika szabad pályán veheti fel egymással a nemes versenyt.”⁹⁵

Annak részletes kifejtése azonban, hogy milyen jellegű intézkedések, reformok stb. jelenthették volna e verseny tartalmát, Irk eszmefuttatásából már hiányzik, okfejtéséből ezekre csak következtetni lehet.

A társadalmi problémák iránt kevésbé fogékony szakemberek a szegénységből eredő bűnözési problémákat pusztán büntetőpolitikai eszközökkel kívánták megoldani, példaként használva fel a fejlett nyugat-európai országok jogpolitikai törekvéseit. Ez az irányzat azonban már egy másik vonulata a magyar bűnügyi tudományok fejlődésének. Az ide sorolható szakemberek nem kutatták a szegénység okait, nem keresték társadalmi összefüggéseit, inkább a tüneti kezelés intézményesítésén fáradoztak. Miután a hatalom számára mindig a szankcionálás a legkézenfekvőbbnek és legolcsóbbnak tűnő megoldás, az ilyen büntetőjogi intézkedések megtétele előtt általában nem voltak komolyabb politikai akadályok.

Nagyiványi Fekete Gyula például már egy 1891-ben közzétett munkájában javasolta a csavargók és a koldusok dologházi elhelyezését. Távrolról sem tanúsított olyan gondosságot a csavargás és a koldulás társadalmi jelenségének feltárásában, mint a korábban idézett Balla Károly 1841-ben. Megállapította, hogy ki tekinthető csavargónak és koldusnak, majd javasolta dologházban történő megbüntetésüket. „Csavargó az a lény – írta –, kinek nincs biztos lakhelye, nincs megélhetési alapja, ki nem gyakorol semminemű iparágat, mert erkölcsi szervezetének alapbűne a tétlenség.... Rá nézve jutalom a börtönbüntetés, mert elviszi őt meleg szobába, a nélkülözés hónapjaiban meleg ételt biztosít neki; ő itt jól érzi magát, mert folytonos és nehéz munkára kötelezve nem lévén egy ideig, üldözés nélkül folytathatja könnyű életmódját. Nem a szabadságvesztés az ő büntetése – csakis a produktív munkát tekinti annak.”⁹⁶ Nagyiványi Fekete a koldust is ugyanolyan veszélyesnek tartotta, mint a csavargót: „A munkaképes koldus jogellenesen csikarja ki a társadalom vagyonos osztályai jövedelmének egy részét.”⁹⁷ A koldus szerinte csak abban különbözik a csavargótól, hogy az utóbbinak gyakrabban van családja, ahova visszatérhet, és néha még vagyont is hagy hátra. Ezzel a figyelemre méltóan jellemzett elkövetői körrel szemben – amelynek létszámát felületesen 5 ezerre tette – dologházak felállítását látta szükségesnek, ahol a megtorlás helyett a nevelést, a munkára nevelést kellett volna előtérbe helyezni. Bár erről is sajátosan alakult a véleménye: „A dologházakba nem azért zárjuk be a csavargókat és társaikat, hogy a társadalomra nézve egy időre kártékonnyá lenni szűnjenek meg, de azért, hogy jellemükön változtassunk, belőlük használható munkásokat idomítsunk; a dologháznak a szó szoros értelmében javító intézetnek kell lennie.”⁹⁸ Kár, hogy nem fejtette ki a szerző, hogy mi lesz azokkal, akiknél az „idomítás” sikerrel járt. Mit kezdhettek volna ugyanis a századforduló munkanélküliekkel túlszűfolt közösségében az a megjavult csavargó, aki már komolyan dolgozni akart? Elmehetett Amerikába, mint társai, akik még nem lettek csavargók, börtönviseltek, csak egyszerűen nem találtak megélhetést hazájukban.

Ha pusztán jogdogmatikai szempontból vizsgáljuk a javaslatot, az elveiben kétségtelenül haladónak tekinthető, hiszen a cselekménnyel arányos megtorló jellegű büntetés helyett a nevelést hangsúlyozta. Mégpedig akkor, amikor a büntető felelősségre vonás egész rendszere még a konzervatív, de garanciákkal körülbástyázott megtorlás elvén alapult és a fiatalok elkövetők nevelésének gondolata is éppen csak ébredezett. Az 1879-es Kbt., amely eddig a csavargást és a koldulást rendelte büntetni, nem tette lehetővé sem a nevelést, sem az elítéltek munkáltatását és kifejezetten tiltotta a kényszermunkát. A büntetés viszont nem haladhatta túl a két hónapi elzárást és háromszáz forintnyi pénzbüntetést. Az elzárásra fogházban kerülhetett sor, ahol az elítéltek önmagukat élelmezheték, de munkára nem voltak kényszeríthetők.”

A Kbt. nem differenciálta a csavargók, koldusok és a munkanélküliek széles rétegét. Az ebből eredő viasz helyzetére Pekán Ferenc főkapitány-helyettes hívta fel a figyelmet: „A csavargás miatt elítélt férfiak 37%-át, a nők 31%-át önfenntartásukra képtelen azok az egyének alkotják, akik kórházaink, valamint megfelelő foglalkoztató és egyéb intézményeink

elégtelensége, illetve hiánya miatt végnyomorukban, többnyire saját kérelmükre tető alá rendőri fogházba helyezendők és a legszükségesebb táplálékkal ellátandók.”¹⁰⁰ A szociálisan elesettek mellett azonban fogházakban töltötték csavargás miatt kiszabott büntetésüket azok is, akiknél más bűncselekmény nem volt megállapítható, viszont önhibájukból munkaviszonnyal és lakóhellyel nem rendelkeztek, megélhetésükről számot adni nem tudtak. Ide tartoztak továbbá az olyan kétes foglalkozásúak, mint a szerencsejátékosok, zugírások, zálogjegyszédelgők, prostituáltak kintartottjai, álhírlapírók. Végül csavargónak minősültek a sokszorosan büntetett előéletű „javíthatatlan gonosztevők”, akik bűncselekményből tartották fenn magukat, de éppen nem folyt ellenük büntetőeljárás.¹⁰¹ *Pekán* mindenekelőtt az első kategóriába tartozó elesett, beteg és támogatásra szoruló munkaképteleneket kívánta kivonni a büntetőjogi felelősség alól, számukra szociálpolitikai segítséget tartott szükségesnek. A középső két kategória számára látta célravezetőnek a kényszermunka következetes alkalmazására a dologház felállítását.

Finkey a csavargást és a koldulást a bűnözés melegágyának tekintette. Ebből kiindulva dolgozta ki már 1905-ben a hatékony megelőzés komplex társadalmi programját. *Pekári*hoz hasonló módon jelezte a hatályos jogszabályok elégtelenségét és differenciált intézményrendszer kialakítását indítványozta. Mindenekelőtt menedékházak felállítását javasolta azokkal szemben, akiket „akaratukon kívül fekvő balsors kényszerített a koldulás, a vándorlás útjára.”¹⁰² „Egy modern államnak – írta, mely a szociális hajlamokkal szemben nem akarja strucc módjára fejét a homokba dugni, a koldulás, az alamizsnagyűjtés végleges megszüntetését kell célul kitűznie, ezt pedig csak megfelelő számú menedékház (koldustelepek, szegény-kórházak, iszákosokat gyógyító intézetek és gyógytartóztató intézetek) felállításával érheti el. E menedékházak, éppen úgy, mint a kórházak, tisztán jótékonyági, emberbaráti intézetek, ahol a beutaltak – miután munkára képtelenek

– rendszeres munkakényszer alatt nem állnak, csupán a házirend s esetleg az intézet körüli munkára kötelezven, hanem tisztességes ételmezt, tiszta hajlékot, s amennyiben szükséges, orvosi segínyt kapnak.”¹⁰³ Elképzelése szerint a menedékházakba közigazgatási határozattal határozatlan időre történne a beutalás.

A munkát kereső, munkaképes személyek számára munkaközvetítő intézetek létrehozását javasolta. *Finkey* elképzelése szerint a munkaközvetítő intézetek lényegileg önkéntes dologházak lettek volna, amelyekbe nem a bíróság vagy a közigazgatási hatóság határozata alapján kerültek volna az érintettek, hanem önkéntes jelentkezés után az intézet igazgatója döntött volna ügyükben. Az elhelyezés időtartama alatt – amely maximum egy hónap lehetett – foglalkoztatni kellett volna őket és mindent elkövetni, hogy rendszeres jövedelmet biztosító állandó munkát találjanak számukra.¹⁰⁴

A 18 évesnél fiatalabb gyermekek, serdülőkorú csavargók és koldusok számára külön ún. munkásiskolák létrehozását javasolta. Főleg a támasz nélkül maradt árvákat, a bűnözők, a koldusok, a csavargók gyermekeit sorolta ide. A beutalást ezekben az esetekben a gyámhatóság végezte volna, és az intézeti nevelés 2-3 évig vagy addig tartott volna, amíg saját eltartásáról a fiatal gondoskodni nem tud.

Finkey a csavargók és a koldusok fennmaradó rétegei számára látta indokoltnak a dologházak felállítását. „A dologház – mondotta –, egyrészt gyűjtőhelye a közveszélyes elemeknek, s így a visszaesés meggátlására szolgáló biztosítási intézet, másrészt a legszigorúbb munkaiskola, a dologkerülő, munkabíró egyének kényszeriskolája.” Ide határozatlan tartamban, bírói ítélet alapján kerültek volna az elítéltek. Az állampolgári jogok garanciális védelme érdekében *Finkey* csak a büntetőbíróságot ruházta volna fel a személyiségi jogok ilyen súlyos korlátozásának jogkörével.¹⁰⁵

Finkey – anélkül, hogy a csavargás és a koldulás kialakulását, mélyebb összefüggéseit elemezte volna – meghatározta azokat a csoportokat, amelyek számára differenciált bánásmód alkalmazása lett volna indokolt. Az intézményekre vonatkozó elképzeléseit a legkorszerűbb

polgári modellek alapján körvonalazta. Az általa felállított rendszerben csupán az egyik – és talán végső – eszközként jelent meg a büntetőjogi szankcióként alkalmazható dologház. Nem véletlen, hogy a gazdasági bajokkal küszködő Magyarországon csak ez jött létre a gyakorlatban. Finkeynek és Pekárinak ugyanakkor része volt abban, hogy a dologház még a legszigorúbb gazdasági válságok idejében sem vált a magyar büntető igazságszolgáltatás alapintézményévé. A csavargók, a koldusok, a szegények differenciált ábrázolása felébresztette a felelős szakemberek lelkiismeretét; ennek köszönhető, hogy elmaradt a szegénység széles körű pönalizálása.

Az előbbieken ismertetett „ideológiai” előkészítés után 1913-ban került sor a közveszélyes munkakerülésről szóló törvény megalkotására.

Az 1913. évi XXI. te. indoklása a korábbi büntető jogszabályok fogyatékoságain és a polgári országok példáján okulva szociológiailag is jellemezte a közveszélyes munkakerülők üldözendő csoportját. „Oly emberekkel áll szemben a kérdésnél a törvényhozás – állapította meg az indoklás –, akiknek zöme munkátlanul jár be városokat, országokat; sem otthona, sem hozzátartozója, sem szűkebb társadalmi köre nincs. Rendes keresetforrást sem ismer, csak az éhségtől hajtva szánja rá magát olykor-olykor valami csekélyebb munkára. Ha azonban teheti, más módon biztosítja megélhetését, koldul, kisebb-nagyobb lopásokat követ el, mások gyöngeségeit szédelésre használja ki, s ha az alkalom úgy kívánja, gyújtogat, rabol és gyilkol is. A csavargó a társadalomnak nem tudatos ellensége, csak tehetetlen parazitája. Nem vezeti nyereszkesedési vágy, de elzárva rendes megélhetés forrásaitól vagy irtózva a komolyabb erőfeszítéstől, minden belső harc, minden küzdelem nélkül támad a mások java ellen, ha arra mód nyílik... Ennek az állapotnak különböző forrásai lehetnek, de veszélyessé minden esetben e jellembeli fogyatékoságok teszik, amelyek a munkakerülőt – igaz ugyan, mint tehetetlen bábót, de tényleg mégis gyakran mint veszedelmes büntettest – hozzák a jogrenddel összeütközésbe.”¹⁰⁶

A törvény nagy precizitással foglalta tényállásokba a közveszélyes munkakerülés alap- és minősített eseteit. A közveszélyes munkakerülés kihágását a törvény szerint a keresetre utalt munkaképes egyén valósítja meg, aki munkakerülésből csavarog vagy egyébként munkakerülő életmódot folytat. A minősített esetek a következők:

- a tettes visszaesőként követi el a büntettest,
- a tettes magát vagy családját munkakerülő életmódjával erkölcsi romlásnak teszi ki,
- olyan tények merültek fel, amelyekből meg lehet állapítani, hogy a tettes rendszerint bűncselekmények elkövetéséből tartja fenn magát,
- a tettes nyilvános vagy közönségnek nyitva álló helyen tiltott szerencsejátékából tartja fenn magát, vagy mások szenvedélyét, könnyelműségét, tapasztalatlanságát vagy értelmi gyöngeségét üzletszerűen kihasználja,
- a tettes kéjnővel vagy tiltott kéjelgésből élő nővel tartatja ki magát.

A felsorolt minősített esetekben a bíróság a tettest a törvényben meghatározott fogház- vagy pénzbüntetés *helyett* dologházba utalhatta, „ha munkára nevelése és rendes életmódhoz szoktatása végett szükségesnek tartja”. (7. §)

A törvény 7. §-a határozza meg azokat a súlyosabban minősített eseteket, amelyek előfordulása esetén a fegyház, börtön vagy legalább háromhavi fogház letöltése *után* kerülhetett sor dologházi elhelyezésre. Erre az élet, testi épség, szemérem vagy vagyon ellen elkövetett büntett vagy vétség megvalósítása esetén kerülhetett sor, ha a bíróság megállapította, hogy az adott cselekmény a tettes munkakerülő életmódjával volt összefüggésben. Az ilyen elítéltet a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása után kell a dologházba szállítani. A bíróság azonban ítéletében elrendelheti, hogy a fogházra ítélt ezt a büntetését is a dologházban állja ki... A dologházba utalás határozatlan időre szól, de tartama egy évnél rövidebb és öt évnél hosszabb nem lehet. Ebbe az időbe a dologházban végrehajtott fogházbüntetés tartamát nem lehet beszámítani.”(10. §)

A magyar törvényi megoldás tehát a közveszélyes munkakerülés tradicionális büntetése (fogház vagy pénzbüntetés) mellett, alternatív megoldásként tette lehetővé a dologházi elhelyezést. Ez – megfelelő végrehajtási feltételek megteremtése esetén és kizárólag a büntető jogdogmatika zárt, belső logikai rendjében értékelve – haladó jogintézménynek lett volna tekinthető, hiszen elvileg a munkára nevelést szolgálta volna. E cél érdekében határozták meg az elhelyezés időbeli határait, tekintve, hogy az átnevelés időigényes folyamat. Az átnevelés ösztönző eszköze a feltételes szabadlábra helyezés lett volna. Ennek feltételeit a törvény 14. §-a a következőmódon határozta meg: „A felügyelő hatóság a dologházba utaltat feltételes szabadságra bocsátja, ha az intézetben legalább egy évet töltött, kellő szorgalmat és jó viseletet tanúsított és egyéniségének alakulása folytán alapos reményt nyújt arra, hogy szabadon bocsátása esetében munkás és rendes életmódot fog folytatni és ha számára megfelelő munka biztosítva van. Feltételes szabadságra kell bocsátani azt is, aki az intézetben az öt évet letöltötte.” A feltételes szabadlábra helyezés tartama egy év volt. Súlyos magatartási szabályszegés vagy újabb, e körbe tartozó büntett elkövetése esetén a feltételes szabadság tartama alatt a dologházi elhelyezést ismét el lehetett rendelni; ennek időtartama az eredeti szabályok szerint alakult.

A törvényhozó szándéka azonban nem deríthető fel pusztán a jogszabály szövegének tanulmányozása alapján. Meg kell vizsgálni azt is, hogy milyen eszközöket bocsátott rendelkezésre a deklarált célkitűzések megvalósításához. Mint látni fogjuk, nem történt meg a neveléshez szükséges feltételek biztosítása. A létrehozott intézmények csak arra voltak alkalmasak, hogy lejárassák a nevelés eszméjét és ismét előtérbe kerüljön a megtorlás elve, most már azonban a potenciális személyi társadalomra veszélyességre alapozva.

A törvény 11. §-a szerint „dologházul az igazságügyminiszter addig, amíg e célra megfelelő külön intézetek nem állítanak, valamely országos büntető intézetet, bírósági fogházat stb.” jelöli ki. A törvény 1916-ban lépett hatályba. Ebben az évben a jáászberényi járásbírói fogházban rendezték be a férfi, a kalocsai törvényszéki fogház egy elkülönített részében a női dologházat. Az ideiglenes jelleggel felállított dologházak később véglegessé váltak, az első világháború után újabb dologházak már nem létesültek. Ennek megfelelően a törvényben foglalt haladóbb jellegű büntetés-végrehajtási koncepció megvalósítása végérvényesen megfeneklett.¹⁰⁷ Régi intézményekben, régi személyzettel alapvetően új koncepciót aligha lehetett megvalósítani. A dologházak belső rendjében a munkakényszer és nem a munkára nevelés dominált. Az elítéltek napi 10 órát dolgoztak, mezőgazdasági vagy egyszerű kézműipari tevékenységben szereztek jártasságot. Ezek a munkatevékenységek nem voltak alkalmasak arra, hogy megkönnyítsék a szabadulás utáni munkavállalást, ez pedig előfeltétele lett volna a feltételes szabadlábra helyezésnek. A nevelésnek legfeljebb nyomait lelhetjük fel a vallás- és iskolai oktatásban.

Az eredeti koncepció és megvalósítása módja közötti hatalmas űr és az ország szegényeivel kapcsolatos lelkiismereti válság azt eredményezte, hogy az ítélkezési gyakorlat szinte látványosan mellőzte a dologházi elhelyezés elrendelését. A tettarányos felelősség talaján álló gyakorlati szakemberek számára a dologházi elhelyezés túlságosan szigorú büntetésnek tűnt. De könnyen elképzelhető az is, hogy a magyar bírói kar elvileg nem értett egyet a szegénység, elesettség törvényben rögzített formáinak pönalizálásával, nem kívánta használni a büntetőszankciókat akkor és ott, ahol és amikor szociálpolitikai intézkedésekre lett volna szükség. Mindenesetre tiltakozás tükröződik a korabeli ítélkezési gyakorlat statisztikai adataiban is (lásd az 1. számú táblát).

A törvényt mindenekelőtt nem jogdogmatikai, hanem szélesebb társadalompolitikai összefüggések szempontjából bírálták. A dologházak létrehozásában sokan a szegénység általános pönalizálását látták. Hiányolták, hogy a törvény nem kötelezi a hatóságokat annak bizonyítására, hogy a „vádolt” a létfenntartásához milyen eszközöket vett igénybe és vajon nem a kényszer, a kétségbeesés vitte-e a munkakerülésre, csavargásra, koldulásra. Nem volt

megoldott továbbá azok védelme sem, akik foglalkozásuk jellegénél fogva az évnek csak meghatározott részében voltak képesek kereső foglalkozást folytatni. Nem számolt a jogszabály azzal a lehetőséggel sem, hogy a munkaerő-túlkínálat miatt sok munkáltató olyan méltánytalan munkafeltételeket teremtett, amelyek miatt a „vádlott” munkaviszonyának megszüntetésére kényszerült. Mindezek a századforduló után széles tömegeket érintettek.

1. táblázat

A magyar bíróságok által az 1913. évi XXI. te. alapján jogerősen dologházi elhelyezésre ítélték aránya

Év	A jogerősen elítéltek száma	Azonnali dologházi elhelyezés	Szabadság- vesztés utá- ni dologházi elhelyezés	Dologházba utalás összesen	Dologházra ítéltek a jogerősen elítéltek %-ban
1921	40 004	11	-	11	0,03
1922	55 149	20	-	20	0,04
1924	71 143	14	24	38	0,05
1925	63 176	7	5	12	0,02
1926	61 193	19	5	24	0,04
1931	52 336	9	2	11	0,02
1932	50 783	6	3	9	0,02
1933	53 251	9	1	10	0,02

A vesztes háború s a Károlyi-kormány, majd a Tanácsköztársaság bukása után a magyar történelem gazdasági, politikai válságokkal terhes évtizedei következtek. A korábban megindult modernizáció nem eredményezett kiegyensúlyozott fejlődést az ország lakossága számára. Tovább növekedett ugyan a városi lakosság aránya, a korábbi 20%-ról 38%-ra, de ez az ipari munkahelyek számának lényeges emelkedése nélkül valósult meg. A magyar ipari munkásságnak csak a fele, az összes keresők 10%-a dolgozott a gyárparban. Az újonnan alapított iparvállalatok – főleg a könnyűipar területén – tömegesen foglalkoztattak tanulatlan vagy betanított munkaerőt. Ezek aránya a korábbi egyhatodról több mint egynegyedre emelkedett. Ezzel párhuzamosan nőtt a női munkaerő; a harmincas évek végén már minden harmadik munkás nő volt a gyárparban. A válság tetőzésekor, de az egész korszakban soha nem esett 10% alá a munkanélküliek aránya.¹⁰⁸ A két világháború közötti szegénység arányát *Ferge Zsuzsa* a lakosság 55-75%-ára becsüli. „Hangsúlyozni kell azonban – írta –, hogy legalább a harmincas évek közepéig, de jórészt még később is, a „szociális szegények” jelentős része szegényebb volt, mint az I. világháború előtt, s hogy a pauperizmus (szintén legalább a válság éveiben) félmillió feletti, olykor az 1 milliót közelítő tömegű lehetett.”¹⁰⁹

Ferge elemzése szerint a hatalom ügyesen manőverezett, a munkásság, a szegényparasztság között és a pauperizmus kérdéseit külön-külön kezelte, s ennek következtében a strukturális szegénység három legnagyobb csoportját elszigetelte egymástól. „Minden intézmény – írta *Ferge* – annak elhitése-elfogadtatása érdekében működött, mintha valóban más intézmények szolgálnák egyik vagy másik elnyomott osztály vagy osztályfrakció ügyét: mintha a társadalombiztosítás a »munkások« ügye lenne és szinte csak az övék; a földkérdés, a zöldkereszt és az ún. »produktív szociálpolitika« a »faluk« vagy a »parasztság« ügye lenne – és szinte csak az övék; s mintha a szegényügy, a »magyar norma« a szegénykataszter, a szükség- és inségmunkák »racionális szabályozása« a »szegények«

előbbiektől független intézményei lennének.... A hatalom végeredményben ahhoz is elég erős és taktikus volt – folytatta –, hogy ennek a »társadalompolitikának« a logikáját rákényszerítse mind az elnyomott osztályokra, mind pedig a baloldal egészére.”¹¹⁰

A radikálisan gondolkodó magyar értelmiség nem bízhatott a hatalomtól származó átfogó politikai társadalmi reformokban. A szegény-kutatás ezért ritkán tartalmazott átfogó követeléseket, helyette egy-egy társadalmi réteg szociális biztonságának növelésére, létbizonytalanságának csökkentésére törekedhetett. Valójában már a szegénység valóságghú leírása egy bizonyos politikai bátorságot tételezett fel a két világháború közötti Magyarországon.

A szegényügyi politikát tehát nem a haladó értelmiség befolyásolta; a hatalom tartotta azt kézben az említett megosztó politika jegyében. Jellemző módon mindvégig alapkérdés maradt az, hogy állami feladatnak tekinthető-e a szegénység enyhítése vagy az az egyházi, a társadalmi, illetve a magánjótékonyosság hatáskörébe tartozik. Miután a dilemma végig nem dőlt el, az alapvető gazdasági, társadalmi ellentmondások következtében kialakult tömeges szegénység intézményes enyhítése is elmaradt.¹¹¹

A szegénység és a bűnözés összekapcsolódása a tudományos kutatásban még a szegény-kutatáshoz képest is csak kivételesen fordult elő. A hatalom képviselői számára maguk a kriminológiai kutatások is kényelmetlenekké váltak, eredményei rákerültek a nemkívánatos ismeretek listájára. A kriminológia első virágkora ezzel véget is ért, hiszen a büntetőpolitika tudatosan negligálta korábbi kutatásainak következtetéseit, újakra pedig nemigen tartott igényt. A korszak elején viszont még felhasznált egyes, a kriminológiától származtatható ismereteket. Ezek alapján hozták létre 1928-ban a megrögzött büntetettekkel szemben a szigorított dologház intézményét.

Az a törvény, amely a megrögzött bűnözők határozatlan tartamú elítélését helyezte kilátásba a társadalom védelme érdekében, az első világháború utáni korszak tipikus jogalkotási produktumának tekinthető. Az 1928. évi X. tc. 36. §-a a következő módon határozta meg az üldözendők körét és a velük szemben alkalmazható intézkedés lényegét: „A bíróság ítélettel határozott tartamú szabadságvesztés-büntetés kiszabása *nélkül* szigorított dologházba utalhatja azt a büntetettet, aki az élet, a szemérem vagy a vagyon ellen különböző időben és egymástól függetlenül legalább három büntetettet követett el és a törvény értelmében halálbüntetés kiszabásának nincs helye, ha megállapítja róla, hogy az utolsó és a közvetlenül megelőző büntetettet öt éven belül követte el és hogy bűncselekményeket üzletszerűen követte el, vagy a bűncselekmények elkövetésére állandó hajlamot mutat (megrögzött büntetett).” A törvény további rendelkezései szerint ez az intézkedés csak azzal a személlyel szemben alkalmazható, aki az említett három büntetettet 18. életévének betöltése után követte el és az ítélethozatalkor 21. életévét már betöltötte (37. §). Hogy megrögzött büntetett-e a terhelt, annak megállapításánál figyelembe kell venni egyéniségét, életmódját, életviszonyait, a bűncselekmény elkövetésének körülményeit (37. §). Ha az elkövetőt az előbbi feltételek alapján megrögzött büntetettnek nyilvánította a bíróság, akkor legalább három évi szigorított dologházi elhelyezésre ítélte. E legrövidebb idő eltelté után kérhette az elítélt feltételes szabadlábra helyezését. A törvény a fogva tartás maximumát nem határozta meg (39. §). A szigorított dologházba utalás megállapításánál közömbös volt, hogy a vádlott megelőzőleg jogerősen el volt-e ítélve, tehát hogy jogi értelemben visszaesőnek számított-e (38. §).^m Mindezeket az igen szigorú jogkövetkezményeket tartalmazó szabályokat – amelyek egyébként teljes szakítást jelentettek a klasszikus büntető jogdogmatika garanciális tételeivel – a tervezet készítője úgy mutatta be a törvényhozóknak, mint a haladó társadalomtudományok eredményein alapuló kriminológia egyik leghatékonyabbnak ígérkező termékét.¹¹³ Holott az előző részben kifejtettek alapján már ismert az olvasó előtt, hogy a közvetítő iskola képviselői – *Liszt, van Hammel, Prins* – ebben a kérdésben igen reakciós álláspontot vallottak és a javaslataik nyomán kialakult joggyakorlat – többek között

Angliában – igen hamar csődöt mondott.

A korabeli magyar kriminológia nem hagyta szó nélkül azt, hogy nevében és ideológiájával visszaélve törvénytelen, igazságtalan állapotot törvényileg szentesítsenek. „Beccaria és Voltaire előtt a szubjektivistá büntetőjog a tettes gonosz szándékát torolta meg, a kriminológia pedig egyáltalán nem büntet, hanem a kriminogen tényezőket igyekszik megelőzéssel elhárítani” – írta Vámbéry,¹¹⁵ majd így folytatta: „A megrögzött büntetett pompásan hangzik ugyan, különösen a laikus füleknek, de a szakember számára nyilvánvaló, hogy a megrögzöttség indeterminista színezettségű kifejezés, amely azt a látszatot kelti, mintha az állapot büntetett társadalmi veszélyessége szuverén akaratelhatározásból származna, amely nemcsak makacs gonoszságát tükrözi, hanem egyszersmind bűnösségének is egyenértéke. Aki a kriminológiában nem teljes analfabéta, az tudja, hogy a hivatásos és szokásos gonosztevők túlnyomó része környezettermék, kisebb része pedig az alkati elfajulás változatainak átöröklődő eredménye. Sem az egyik, sem a másik esetben nem holmi titokzatosan makacs akaratérő nyilvánul a társadalmi veszélyességben, s így vele szemben a büntetés határozatlansága már ez okból is jogászai képtelenség. Büntetés ugyanis nemcsak a XIX. században, ahova a javaslat nem óhajt »visszazuhanni«, hanem 1927-ben is erkölcsi értékítéletet fejez ki, a társadalmi veszélyesség pedig éppoly független az erkölcsi értékítéléstől, mint amennyire ellentétes a büntetés fogalma annak határozatlanságával.” Vámbéry bírálata egyébként megfontolandó üzenetet tartalmaz a későbbi korok jogalkotói és az őket közvetlenül befolyásoló tudományt művelők számára is: „A kodifikátor a tételes jog fájáról éretlen kriminológiai gyümölcsöket próbált szakítani. Márpedig nem lehet a represszió előfeltételeiből a prevenció következtetéseit levonni.”¹¹⁵

A kriminológia a századfordulón még a bűnözés okainak és feltételeinek ismeretében komplex, a társadalompolitika több területét érintő megelőzési programot kínált. A válságokkal már akkor is küszködő uralkodó elit azonban akkor még nem igényelte, az 1930-as évekhez közeledve pedig már kifejezetten saját ízlése szerint szelektálta vagy tiltotta az ilyen javaslatok előterjesztését. Nem tartotta feladatának a bűnözés társadalmi szintű kezelését, előtérbe helyezte a megfélemlítést, a következetes és kemény megtorlást, a megelőzés helyett a szigorú büntetést.

Rácz György és mások – akik a hivatalos ideológia kiszolgálói voltak – már a harmincas években meghirdették a kriminológiai kutatásokon alapuló és a prevenciót is szem előtt tartó, ún. individualisztikus büntetőjog csődjét. „A modern állam, a szociáldarwinizmuson nyugvó társadalom – írta Rácz – ma a közérdekvédelem feltétlenségét követeli s a bűnözést minden formájában önmaga ellen irányulónak tartja. ... A büntetés kizárólagos célja az állam kibocsátotta normákban kifejezett szociáletikai értékelésnek a közösségre való szociálpedagógiai irányú kivetítése, a társadalom közbiztonsági tudatának a megtorlásban kifejezett szociálpszichológiai megerősítése és megnyugtatója.”¹¹⁶ Ebben az érvelésben már szó sincs a bűnözés társadalmi determináltságáról, ehelyett felerősödik az „erkölcsös társadalom” fenyegetése az önhibájukból és szabad akaratukból bűnelkövetésre vetemedettekkel szemben. Rácz nem is említi a megelőzést, egyedül a megtorlást tartja hatékony társadalmi reakciónak. Az ún. individualista, de klasszikus elveken nyugvó büntetőjogi szemlélet kritikájában Angyal Pál még ennél is tovább ment: „Az egyéni szabadság garanciáival túlterheltük a büntetőjog hajóját, mely ez okból a szükséges sebesség híján rendeltetésszerű védelmi szolgálatának betöltésére képtelen.”¹¹⁷ A „büntetőjog – még inkább azonban az állampolgári biztonság – hajóját” egyébként már a harmincas évek elején sikerült megszabadítani az egyéni szabadság szinte minden fontos garanciájától. Ma sem tudjuk pontosan, hány élet esett ennek áldozatul.

Ez a válságokkal és ellentmondásokkal terhes korszak újfajta, közvetlen megfigyeléseken alapuló kutatási eredményeket is hozott. Az 1910-es években Angyalföldön tanító Nemes Lipót a nyomorgó családok gyermekeinek életéről készített láttelek értékű feljegyzéseket.¹¹⁸ A

harmincas évek elején visszatért és megismételte vizsgálatait kétszáz hasonló sorsú családnál. Amíg az első megfigyelések általános jellegű helyzetleírást adtak, addig a megismételt vizsgálatoknál különös figyelmet szentelt a bűnöző életmód kifejlődésének is.¹¹⁹ A húsz év távlatából készült összehasonlító a nyomor, a szegénység fokozódására utalt. „1913-ban míg egy-egy család szoba-konyhás lakásban lakott – írta –, ma már 2-3 családnak jut egy szoba, a konyhában külön él 1-2 család. Tehát a lakásviszonyok sokkal rosszabbak lettek, s alig találtam e házban tanulmányozott 15-20 közül egy-kettőt, akinek némi keresete lett volna.”¹²⁰ Véleménye szerint a fővárost körülvevő több mint kétszázezer lelket számláló „nyomorgyűrű” termelte ki a bűnözők többségét. A családi élet e nyomorúságos környezetben felbomlott. A gyermekek – akiket szüleik rendszeresen vertek – már tízéves koruk körül arra kényszerültek, hogy megélhetésükről maguk gondoskodjanak – többnyire koldulni küldték őket. „Ha keres valamit és pénzt visz haza, akkor van becsülete. A gyermek az ilyen 'szent' családi otthonban semmi más, mint gazdasági tényező” – állapította meg Nemes.¹²¹ A korábbi időszakban a szülők még ragaszkodtak gyermekeikhez, s akármilyen szomorú viszonyok között éltek is, gyermeküket nem akarták állami gyermekmenhelyekre vagy azok falusi telepeire kihelyeztetni. A harmincas években a gyermekeket ruházni, élelmezni már nem tudták, keresethez a gyermekek is nehezen jutottak, ennek következtében a szülők is szívesebben váltak meg tőlük. A gyermekek sem ragaszkodtak a szüleikhez, lehetőség szerint menekültek otthonról és önállósodtak.¹²² A kilátások sem voltak biztatóbbak: „A fejlődő új generációval újra kezdődik az élet, amelyet az elődök folytattak, azzal a különbséggel, hogy ezek a szigorúan végrehajtott tankötelezettség és az iskolák fejlődése következtében tán jobban írnak, olvasnak, szóval tanultabbak lesznek, lelkük, erkölcsi felfogásuk olyan marad, mint a reájuk rendkívül nagy asszimiláló hatást gyakorló romlott környezeté.”¹²³

Nemes a szegénység szülte erkölcsi elnyomorodás ellen nem talált valódi megoldást. Hangsúlyozta ugyan, hogy az iskolákra az ilyen környezetből származó gyerekek nevelésében új szerepek hárulnak, s az erkölcsi nevelésnek még a kötelező tananyag rováására is növelni kellene jelentőségét. A legnagyobb veszélyben lévő, lezüllött gyermekek számára külön iskolák létrehozását javasolta, amelyekben a munkára nevelés mellett az erkölcsi befolyásolás lenne a legfontosabb célkitűzés. Úgy vélte, hogy a veszélyben lévő gyermekek nevelésére – az iskolanővér mintájára – gyermekvédelmi nővért kellene alkalmazni. Sürgette az állami családvédelem kialakítását és olyan tanműhelyek felállítását, ahol az elhagyott, nyomorgó 13-18 évesek otthonra találnának és szakmát szereznének.¹²⁴ Nemes maga is érezte azonban, hogy az általa felsorolt intézkedések csak akkor járhatnak eredménnyel, ha az alapvető életviszonyokat meghatározó gazdasági körülmények kedvezőbbre fordulnak. Erre azonban ebben a korszakban semmi remény nem volt.

Pedig az akkor uralkodó szociális demagógia rendszerébe szépen belefért volna minden társadalmi reform. „A szociális eszme – írta 1943-ban *Zehery Lajos* – a társas közösségben élő embernek emberi, következésképp szükségképpen társas minőségéből származó legegységesebb körülményeinek összefoglalása. Kölcsönös vonatkozásokat teremt az egyén és a közösség tekintetében, ennél fogva igényt biztosít az egyénnek és a közösségnek, egyszersmind kötelességet támaszt az egyénnel és a közösséggel szemben. Az igények és a kötelesség egyensúlyának irányítását a felelősség érzésében gyökerező emberbaráti szeretetre alapítja, az egyensúly biztosítását pedig az erkölcs parancsát, emberiesség követelményét és az igazságosság eszméjét kifejező jog rendező erejére bízta.”¹²⁵ Az ilyen és ehhez hasonló szövegek nagy számban láttak napvilágot, hirdetve a jog mindenható, társadalmat szervező erejét, megnyugtatta a hatalom képviselőit, de természetesen nem érintve az alapvető társadalmi ellentmondásokat.

II.

Jóléti szegénység – gondoskodó büntetés

„Kezdetől fogva szakadéknyi távolság választotta el egymástól az emberiség erkölcsi, illetve szellemi teljesítményét. A technika rögtön maga mögé utasította az erkölcsöt. A szakadék a technika fejlődésével egyre nő.... De az emberiség mesterséges környezetének állandó változása immár úgy felgyorsult, egy-egy embernek annyszor és oly mértékben kell újra meg újra alkalmazkodnia élete folyamán, hogy az emberi természet ily módon a végsőkéig próbára tétetik.”

(Toynbee, A. J.: *Válogatott tanulmányok*, Budapest, 1971. 369. és 388. old.)

1. A jóléti államok társadalompolitikai dilemmái

A polgári társadalomban látványosan kibontakozó ipari fejlődés kísérőjelensége lett a többé-kevésbé folyamatosan növekvő bűnözés. Mintha maga az ember, aki a technika fejlesztése terén szinte minden csodára képes, képtelen lenne megbirkózni az általa teremtetett új helyzettel. Egyre növekvő mértékben rosszul, helytelenül reagál a „haladásra”. Nem tud, nem akar alkalmazkodni vagy nem képes létrehozni az alkalmazkodást megkönnyítő, hatékony intézményeket. Durkheim és Marx óta tudjuk, hogy a bűnözés a társadalom diagnózisának megbízható eszköze. Mérete, összetétele jelzi az adott közösség morális „egészségét”, polgárainak fegyelmezettségét, alkalmazkodóképességét a társadalmi, politikai, gazdasági és szociális, végső soron erkölcsiként megjelenő kihívásokhoz. De informál arról is, hogy a politikai, hatalmi intézményrendszer milyen mértékben képes céljait elfogadtatni polgáraival, azok különböző rétegeivel, hogy intézményesített eszközei megfelelőek-e az egyéni, a közösségi és az általános társadalmi célok eléréséhez.

A huszadik század kezdete óta különösen felgyorsult tudományos-technikai fejlődés és a modern ipar megfelelő termékbőséget biztosított ahhoz, hogy – leglábbis a dinamikusan fejlődő országokban – az általános jólét hosszú távon egyre szélesebb tömegek számára elérhető legyen. A társadalmi, politikai és szociális intézményrendszer reformja – válságok és kitérők után – egy emberségesebb társadalom perspektíváját vetítette fel, amelyben az egyenlőbb esélyek biztosításában az állami gondoskodás egyre nagyobb szerepet játszott. Az ideákból született intézményrendszer, valamint a társadalom egyes rétegei, természetes közösségei és egyedei azonban nem az elvárásoknak megfelelően működtek. Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy egyre több gondot okoztak és okoznak a nemkívánatos társadalmi jelenségek, a deviáns viselkedési formák, közöttük a bűnözés terjedése, új, egyre veszélyesebb formáinak megjelenése. Ennek *a fejlett polgári demokráciákban* ellentmondásos tendenciának a bemutatására teszek most kísérletet úgy, hogy nemcsak a negatív társadalmi folyamatokat gerjesztő erők, hanem az ellenük intézményesült társadalmi reakciók bemutatására is törekszem.

A tudományos, műszaki fejlődés a huszadik században a tőkekoncentráción keresztül a centralizációs tendenciáknak kedvezett. Olyan termelési formák kialakulását segítette elő, amelyekben a fejlett technológia ésszerűen hierarchizált gazdasági szervezetben működik. A termelési szerkezet változása újabb mobilitást váltott ki a társadalom minden rétegében és felerősítette az urbanizációt is. A centralizált gazdasági szerkezet az eddiginél homogénabb érdekcsoportok kialakulását eredményezte a társadalom egészében és az érdekérvényesítés új formáinak megjelenésére adott módot. Közben folyamatosan növekedett a társadalmilag megtermelt javak mennyisége, amelyek elosztásában újabb és újabb konfliktusokat okozott a klasszikus értelemben vett szabadpiac szabályainak automatizmusa. Az államhatalom és az államigazgatás funkciója e folyamatok következtében megváltozott. A korábbi kívülálló, harmonizáló funkciót egyre inkább a beavatkozó, konfliktus-kezelő funkció váltotta fel. Az első világháború, a világgazdasági válságok, az internacionálék működése, a Szovjetunió létrejötte, a weimari köztársaság bukása nyilvánvalóvá tette, hogy az állami beavatkozásnak a hivatalos politika rangjára kell emelkednie a polgári demokrácia alapvető értékeinek védelme érdekében.

A klasszikus értelemben vett szabadpiac hívei a nyilvánvaló válságok ellenére is hosszú ideig meg voltak győződve arról, hogy a kapitalista társadalomban bármilyen zavart követően helyreáll majd az egyensúly – mégpedig a foglalkoztatottság magas szintjén –, ha az áruk és a termelési tényezők piacának önszabályozó mechanizmusai szabadon érvényesülhetnek. Sőt, a klasszikus-liberális álláspont szerint a ciklikus válságok végső soron elősegítik a rendszer hosszú távú fejlődését. A világgazdasági válságok azonban olyan mértékben mondtak ellent a régi elméleteknek, hogy csak új módszerek alkalmazásával lehetett feloldani az ellentmondásokat, így alakulhatott ki *Keynes* elmélete, amely elismerte, hogy a kapitalista rendszer képtelen automatikusan létrehozni és újratermelni a teljes foglalkoztatottság állapotát, ezért a kialakuló keresleti hiányt, a nagy tömegeket érintő munkanélküliséget állami beavatkozásokkal kell ellensúlyozni. Az egyenlőbb esélyek biztosítását célzó állami beavatkozás egyik eszköze a liberális polgári demokráciákban a szociálpolitika volt. A közel egy évszázados fejlődés során változtak a politikát mozgató szereplők, az értékek és a normák, a jóléti elosztásba bekerülő szükségletek, a hozzájárulás elvei és a jogok jellege. A fejlődés során azonban – bár változó volt a szociálpolitikának a társadalmi újratermelésen belüli szerepe és a gazdasághoz való viszonya – egyre inkább piacon kívüli szükségletkielégítő rendszerként működött, amely a piac által spontán módon létrehozott alapvető egyenlőtlenségek kiegyenlítését szolgálta.¹ A szociálpolitika az alapvető emberi szükségletek kielégítését célozta az egészségügyi ellátás intézményrendszerének megteremtésével, az iskolarendszer fejlesztésével, az átmenetileg vagy tartósan bajbajutottak intézményes támogatásával. Működési mechanizmusában jelentős szerepe volt az egyes országokban nagyon eltérő módon alakuló társadalombiztosítási rendszernek. A polgári liberális országok szociálpolitikájának harmonizálását segítették elő olyan, társadalmi kérdésekkel foglalkozó szervezetek, mint a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) vagy a Nemzetközi Társadalombiztosítási Szövetség (ISSA), valamint a jogszabályokat és normákat egymáshoz közelítő Európa Tanács. Ez a beavatkozási politika olyan sikeres volt 1967-ig, hogy a szakemberek már a „növekedés ciklikusságáról” kezdtek beszélni. A siker – amint az már közismert – átmenetinek bizonyult. Az általunk vizsgált időszak kezdetén azonban – az első világháború után – még a tömeges munkanélküliség és a gazdasági, társadalmi válságok halmaza jellemezte a fejlett világot.

2. Társadalompolitika és büntetőpolitika az Amerikai Egyesült Államokban

Egyes társadalomtudományi ágazatok kohóját, működésének centrumát az 1920-as évek végétől már nem Európában, hanem az Amerikai Egyesült Államokban találhatjuk meg. Egyfelől a dinamikus gazdasági fejlődés, másfelől éppen az ebből fakadó társadalmi konfliktusok kitűnő terepül szolgáltak a szociológiai indíttatású műhelyeknek. Az angolszász dominanciájú, magas szintű kultúra ebben a földrajzi környezetben nem kötődött mereven a hagyományokhoz, de képes volt arra, hogy mindent átemeljen, ami hasznosíthatónak bizonyulhat az új környezetben. 1930-ig az újabb és újabb hullámokban érkező bevándorlók, a vállalkozók, a munkavállalók adaptációs gondjai foglalkoztatták a társadalomtudományok művelőit. Ezzel egyidejűleg a hatalom állami megrendelésekkel is ellátta a formálódó tudományos műhelyeket, amelyek így egyre vonzóbbakká váltak az európai tudósok számára, főleg azokban az országokban, amelyekben a második világháború felé sodródó diktatúrák már a kritikus társadalmi vizsgálódás tiltásáig is eljutottak. Ebből a környezetből szinte egy időben nőtt ki a *chicagói iskolaként* ismert kriminálszociológiai irányzat, a *Merton* nevéhez fűződő szociológiai iskola, valamint a korabeli büntetőpolitikát és szociálpolitikát leginkább befolyásoló *szociológiai iskola*. Ezek az iskolák azonban nem váltak el élesen egymástól, megjelenésük pillanatától kezdve nyitottak voltak egymás eredményei iránt; a szociológia és a pszichológia elkülönülése ezen a kontinensen, ebben az időben még nem volt jellemző, inkább az eklekticizmusra való hajlam alakította kapcsolatukat.

A chicagói iskola művelői a legkiválóbb angol empirikus kutatási hagyományokra támaszkodtak akkor, amikor magyarázatot kerestek a megnövekedett – különösen a fiatalkorúak körében utánpótlást termelő – új bűnözési formákra. A korábbi deduktív indíttatású elméletek és a statisztikai adatszolgáltatásra épülő társadalomfilozófiai megközelítések mellé – mindenekelőtt Angliában – felzárkóztak a közvetlen empirikus tapasztalatokon alapuló kutatások. Ennek első és talán a chicagói iskolában formálódó nézetekre is ható szép példája Burt 1925-ben, a fiatalkori bűnözés témakörében végzett kutatása.² Burt a szegénység és a fiatalkori bűnözés kapcsolatát próbálta empirikusan megragadni. Szerinte a szegénység részben az alapvető fizikai szükségletek kielégítésének nehézségeit jelenti, olyan nélkülözést, amely már az egészséget veszélyezteti, másrészt azonban jelenthet olyan, a fizikai létet közvetlenül nem veszélyeztető állapotot is, amelyben az objektív adottságok – főleg a lakáskörülmények – a morális fejlődést gátolják. Az általa vizsgált körben minden hatodik fiatalkorú azoknak a szegényeknek a csoportjába tartozott, amelyben az alapszükségletek kielégítése volt hiányos. (A lopást elkövető fiatalok között ezek aránya elérte a 81%-ot.) A szegénység másik – a morális fejlődést akadályozó – formája az elkövetők nagyobb, mintegy 21 %-os körére volt jellemző. Ezt a csoportot a rossz lakáskörülmények jellemezték. (Az 1920-as években Burt zsúfoltnak tartotta azt a lakást, amelyben kettőnél több felnőttre jutott egy lakószoba. E számításban két 10 évnél fiatalabb gyermek számított egy felnőttnek.) A zsúfoltság – írta – a legkritikusabb korosztályt távolítja el otthonától és verbuválja az „utcasarki társadalmat”. A zsúfolt lakáskörülmények szerint haragra, gyanakvásra, váratlan agressziós kitörésre ösztönöznek és a szexuális ösztönök korai megnyilvánulásához vezetnek. Burt nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a zsúfoltság miatt az érintettek életéből hiányoznak a pihenés, a felüdülés előfeltételei. Ha ez az objektív környezet még negatív viselkedési mintát is produkált (tehát valamelyik szülő vagy idősebb testvér alkoholistá, büntetett előéletű volt vagy bűnöző életmódot folytatott), akkor a fiatalkorú számára a bűnelkövetés veszélye különösen megnövekedett. A fiatalkorú elitéltek családjában 26%-ban talált további bűnelkövetőt, ezekre kivétel nélkül jellemző volt a szegénység egyik vagy másik állapota.³

A szegénység és a bűnözővé válás kérdéseit vizsgálta amerikai körülmények között Thrasher, 1927-ben Chicagóban megjelent munkájában. A szerző a fiatalkori gangek társadalmi formáinak bemutatását tekintette feladatának, valójában azonban a szociális átlagtól való elmaradás, az új társadalmi körülményekhez való alkalmazkodás kérdéseit boncolgatta. A fiatalkori csoportos bűnözés új és igen veszélyes elkövetési módként jelent meg a húszas évek elején az amerikai nagyvárosokban. Thrasher szerint a szervezett elkövetési mód, a megvalósított cselekmények társadalomra veszélyessége miatt a fiatalkori játszó-csoportoknál – bár ezeknek is vannak aszociális jellemzőik – lényegesen komolyabb fenyegetettséget jelentő csoportosulásokról volt itt szó. A szerző azt találja, hogy a nagyvárosok szegény-övezeteiben összeverődött fiatalok számára csak ez a „hibás” integráció volt a járható út. Szüleik, gyorsan cserélődő szomszédaik a fejletlen vagy közepesen fejlett országok elsőgenerációs bevándorlóiból kerültek ki, akiket az óhazában nagyon szoros kontroll alatt tartott a közösségi tradíció. Az új körülmények között a felnőtt személyiség is nehéz helyzetbe került és képtelen volt kisközösségi kohéziót biztosítani az új generáció számára. A gyorsan zajló mobilitás, vándorlás állandóan új és új kontaktusok felvételére készítette az utcára szorult fiatalokat. Mivel hiányzott az intézményes segítség és az otthoni irányítás, így önmaguk számára teremtték meg azokat a presztízscsoportokat, amelyeken belül sajátos integráció és ellenőrzés alakult ki. A már hagyományosnak tekinthető amerikai közösségek vakok és érzéketlenek voltak az új bevándorlók gondjai iránt. A fiatalok számára a „hivatalos” amerikai társadalmat a tanító, a munkáltató és a rendőr testesítette meg. Az elnyomó, fegyelmező módszerek alkalmazása, az elutasító viselkedés, elidegenítette őket a „befogadó-kultúrától”, csoportjaik a hivatalos társadalomból való kivonulást szimbolizálták.⁴

Ezekre a – részben még angol, részben már amerikai – hagyományokra támaszkodott a chicagói iskola egyik legmarkánsabb irányzata, az ún. *ecológiai kriminológia*. Legkiemelkedőbb képviselői, *Shaw* és *McKay*, a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején kezdték publikálni eredményeiket.⁵ A nagyvárosi bűnözés e neves kutatói arra kerestek magyarázatot, hogy bizonyos övezetekben milyen tényezők vezettek a fiatalkori bűnözés rohamos emelkedéséhez. Vizsgálataik során azt tapasztalták, hogy a magas fiatalkori bűnözési mutatók együtt járnak az átlagon felüli arányú iskolakerüléssel, a felnőtt és női bűnözéssel. Ezekben az övezetekben az átlagnál magasabb a halálozási arány, különösen nagy a gyermekhalandóság, az egészségromlás, a gyilkosság és a szociális függőség. E halmozódó hátrányok vizsgálatánál a szerzők szerint a nemzeti és a faji hovatartozás elemzése irreleváns, ehelyett a szomszédságot, a település társadalmi életét kell tanulmányozni. Mindig ott magas a fiatalkori bűnözés, ahol egymással versengő értékek működnek a nevelésben és a fegyelmezésben. Azokról a nagyvárosi övezetekről van szó, amelyekben a megélhetésért, pozícióért folyó harcban a kegyetlen és a kemény eszközöket gyakran veszik igénybe. A társadalom által intézményesített megoldások vagy hiányoznak, vagy alkalmatlanok funkciójuk betöltésére.⁶

Mielőtt a chicagói iskola újabb irányzatainak bemutatását folytatnám, az egész szociológia fejlődésére máig alapvető befolyást gyakorló *Merton* anómia-elméletének lényegét kell itt röviden vázolni ahhoz, hogy a továbbfejlődésről hiteles kép alakulhasson ki.

Merton a *Durkheim* által létrehozott gondolati rendszerben, a társadalom struktúráját követve vizsgálta a deviáns viselkedésre vonatkozó eltérő társadalmi esélyeket. Így magyarázatot talált arra a kérdésre is, hogy a deviancia, ezen belül a bűnelkövetés miért és milyen körülmények között jellemzőbb az alsóbb, a szegényebb rétegekre, mint az átlagos létfeltételek között élőkre.” A szegénység – írta – nem izolált változó. Csupán egyik alkotóeleme az egymással kölcsönösen összefüggő társadalmi és kulturális változók együttesének. Ha ebben az összefüggésben nézzük, akkor különböző állapotokat fejezhet ki. A szegénység, mint olyan, és a lehetőségeknek ebből keletkező korlátozottsága nem elegendő magyarázat a feltűnően magas arányszám kialakulására... *Az antiszociális viselkedés csak akkor válik normális következménnyé, amikor a szegénység és a vele összefüggő hátrányok a társadalom összes tagjai által elfogadott kulturális értékekért folyó versenyben együtt járnak azzal, hogy a kultúra a pénzfelhalmozást tekinti a siker szimbólumának.* „⁷ A fenti megállapítás *Merton* szerint a korabeli amerikai társadalomra a legjellemzőbb. Itt a meghirdetett egyenlőségben a sikerszimbólumot a pénzfelhalmozás, az anyagi jólét jelentette. Az amerikai ideológia szerint – írta – ezek a célok átlépik a réteghatárokat, ezek a határok nem korlátozzák a célok elérését, ugyanakkor a tényleges társadalmi szerkezetben vannak réteggülönbségek a közös-szimbólumok elérhetőségében.” Az eleve hátrányos helyzetből történő indulás – alacsonyabb iskolai végzettség, rosszabb anyagi viszonyok, nyelvi nehézségek – szorongást, neurózist, antiszociális viselkedést idéznek elő.⁸

Ebben a gondolati rendszerben a *Durkheim* által megfogalmazott anómiás állapot már nemcsak a normanélküliséget és értékválságot jelentette, hanem a társadalmilag meghirdetett célok és az elérésükre intézményesült eszközök bonyolult rendszerében azt a tartós és tömeges sikertelenségi állapotot is, amely a konform magatartási formák kudarcából fakadt. *Merton* szerint többnyire ez okozza az intézményesített eszközök tagadását, hiszen az emberek „a technikailag leghatékonyabb eljárást – akár megengedett, akár nem – előnyben részesítik az intézményesen előírt magatartással szemben. Ahogy ez a folyamat előrehalad, a társadalom integrációja meggyengül és bekövetkezik a társadalmi anómia állapota”.⁹ Ez az idézett mondat már visszakanyarodást jelentett a *durkheimi* anómia-fogalomhoz.

Amíg azonban *Durkheim* a viszonylagos normanélküliséget jelölte az anómia fogalmával, *Merton* a kulturális és a társadalmi struktúra összhangjának felbomlásából származó zavart, konfliktust. Az anómiát ennél fogva a kulturális struktúrában bekövetkezett zavarnak tekintjük

– írta –, ami főleg akkor fordul elő, ha éles ellentét mutatkozik egyfelől a kulturális normák és célok, másfelől a csoport tagjainak társadalmilag strukturált lehetőségei között, hogy e normáknak megfelelően cselekedjenek.... *A társadalmi struktúra* – folytatta – *eszerint nyomást gyakorol a kulturális értékekre, amennyiben a társadalomban bizonyos helyet elfoglaló egyének számára megkönnyíti, míg mások számára nehezíti vagy egyenesen lehetetlenné teszi az értékkel összhangban álló cselekvést.* „¹⁰ Az értékválságra, a normakonfliktusra, a sorozatos sikertelenségre való esély egyenlőtlen társadalmi megoszlása az a Merton által fogalmazott tétel, amelyre a chicagói iskola további, maradandónak bizonyult tudományos irányzatai a leginkább építettek. Merton munkásságának köszönhető az is, hogy Durkheim tételei az angolszász és különösen az amerikai szociológia továbbfejlődésében jelentős szerepet játszottak.

A *chicagói iskola* műhelyében – Merton tételeit ismerve – az 1940-es, 1950-es években jelentős törekvés volt észlelhető a kifejezetten a bűnözést erősítő társadalmi folyamatok feltárására. *Sellin kulturális konfliktus elmélete* például a bevándorlók magukkal hozott kultúrájának, tradíciójának elerőtlenedését mutatta be az új körülmények között, és a beilleszkedés során létrejött konfliktushelyzet kialakulását, az új kultúrához, való alkalmazkodás nehézségeire vezette vissza. A régi és az új kultúra ütközésére nemcsak az egyénen belül kerülhet sor, hanem akkor is, amikor a kisebbségben lévő csoportok egymással kerülnek konfliktusba, vagy éppen az uralom megszerzésére törekszenek egymás felett, így jöhet létre olyan szituáció, amelyben az eredetileg nem antiszociális életvezetésű személyek és csoportok a megváltozott körülmények között tömegesen bűnelkövetővé válnak.¹¹

Sutherland differenciális asszociáció elmélete az előbbiekre építve megállapította, hogy az elsőgenerációs bevándorlók a legmodernebb gazdasággal való találkozás során egyszerre élik át a komplex társadalmi átrendeződést és a Sellin által kimutatott kulturális konfliktust. Ebben a csak egyénileg megvívható küzdelemben alakult ki az a makacs individualizmus, amely már könnyen készlet a bűnelkövetésre. A megélhetésért folytatott küzdelemben, az egyének, levette a korábbi kisközösségek béklyóit, nyitottak lesznek minden, addig általuk nem ismert megoldási mód, közte a bűnös viselkedési minták befogadására. Miután az emberi viselkedés többnyire reakció a környezet kihívására és egyben tanult magatartás is, így a bűnös modell követésére annál nagyobb az esély, minél intenzívebb az ilyen mintákkal való kapcsolat, különösen a bevándorlás utáni első, legnehezebb időszakban.¹²

Az említett nézeteket a *szubkultúra elmélet* is felhasználta, amely *Cohen, Cloward, Ohlin* és *Miller* nevéhez fűződik és első megjelenése az 1950-es évekre tehető. *Cohen* ismerte fel először, hogy a tudós elődök által végzett kutatások egy jól körülhatárolható szubkultúrát tártak fel. Ennek részesei olyan képet alkottak maguknak a világról, hogy érvényesülésük az adott társadalomban intézményesített eszközök felhasználásával megoldhatatlan. *Cohen* a szubkultúrához tartozó fiatalokóról megállapította, hogy neveltetési körülményeik és lehetőségeik tekintetében teljesen különböznek középosztálybeli kortársaiktól. Ez a réteg úgy véli, hogy számára a középosztály normái és intézményei nem biztosítják a sikeres életet, az érvényesülés, mint a hosszú távon elérhető státusz megteremtésére irányítja.¹³ *Cloward* és *Ohlin* a *Cohen* által körvonalazott közegben, a perifériás léthez közeli fiatal fiúk körében végzett vizsgálataival pontos képet alkotott a szubkultúra világának zártságáról, belső szervezettségéről, normarendszeréről. A szubkultúra általuk jellemzett rendszerében a vagyon elleni és az erőszakos bűncselekmények elkövetésére van a legnagyobb ösztönzés. Ezeken az illegális megoldási módokon keresztül válnak a csoport tagjai környezetükben rövid távon sikeressé. A kábítószert rabjai viszont azok lesznek, akik sem a legális, sem az illegális világban nem tudnak sikereket elkönyvelni.¹⁴ *Miller*, aki 21 utcasarki csoport életét figyelte 10-30 hónapon keresztül a nagyváros leginkább fertőzött övezeteiben, azt állapította meg, hogy az alacsonyabb osztályok kultúrájának éppolyan az átörökítési története és folyamata, mint az uralkodó kultúrának, és egy sajátos belső integritásban fejlődik évtizedek óta. Ezért,

ha valaki hűségesen követi az alacsonyabb osztályok kultúrájából fakadó elvárásokat, az előbb-utóbb jogsértővé válik. Egyébként erre ösztönöz az is, hogy az illegális megoldásba „befektetett” energia általában gyorsabban térül meg és kisebb, kevésbé tartós erőfeszítést igényel, mint a legális. A szubkultúrában – szerinte – vannak olyan helyzetek, amikor a közvetlen környezet éppen a jogkövető magatartást tekinti deviánsnak.¹⁵ Az erőszak, az erőszakos viselkedés amerikai szubkultúráját empirikusan is vizsgálta *Wolf gang és Ferracuti*. Szerintük *maga a szegénység is kultúrává válhat*: „A több generáción át sikertelen, a periferián élő rétegek körében a társadalommal szembeni elvárás is eltér az átlagostól vagy a társadalomban uralkodótól. Az állandóan irritált, frusztrált szülők gyakran válnak gondatlanná, nemtörődömmé és agresszívvé. A gyerekek öröklik a társadalomhoz való negatív viszony értékeit, köztük az erőszak kultuszát. A közvetlen környezet eltűri és el is várja az erőszakos reakciót. így az az egyéni fejlődés során az értékrend részévé válik.”¹⁶

Mertonnak, továbbá a chicagói iskola irányzatainak kutatásai nyomán az 1940-es évektől kezdve már nemcsak az abszolút értelemben vett szegénység, hanem a *relatív depriváció* bűnözésre ösztönző hatására is sokan rámutattak. A relatív depriváció a társadalmi átlagtól való lemaradást jelent a szükségletek és az egyéni aspirációk kielégítésében, a társadalmi státusban, valamint a kulturális, művelődési lehetőségekben.¹⁷ A relatív depriváció – *Toby* szerint – jelentősebb mértékben ösztönöz a bűnelkövetésre, mint az abszolút szegénység, mert a materiális javak látványos kínálata és elérhetősége a legnagyobb csábítást jelenti az érintettek számára.¹⁸ Számos empirikus kutatásban tettek kísérletet arra, hogy a relatív deprivációt bizonyító tények és a bűnelkövetés között megtalálják az összefüggést. A bűnelkövetők körében végzett vizsgálatok valóban azt igazolták, hogy közöttük – társadalmi jelenlétükhöz képest – többen vannak a szakképzetlen, alacsony iskolai végzettségű személyek, akiknek a szükségletkielégítési lehetősége az átlagtól elmarad, társadalmi státusa a periferiához közeli.¹⁹

Ezek a tudományos eredmények az 1960-as évek óta váltak általánosan ismertté. Hatásukra a közvélemény az elkövetőt és a sértettet egyaránt áldozatnak tekintette. A deviáns viselkedési formák, különösen a bűnözés bővített újratermelődését a felgyorsult műszaki, társadalmi fejlődés kísérőjelenségeként, általában az „előrehaladás”, a „fejlődés” szükségképpen megfizetendő áráként könyvelték el. Ebben az értékítéletben azonban már megjelent az ún. jóléti állam politikai lehetőségeiből, intézményeiből való kiábrándulás is. Ennek a tehetetlenséget is kifejező válsághangulatnak a kialakulásához nagymértékben hozzájárult egy – a szociológiai indíttatású elméletekkel ellentétes – eszmetörténeti irányzat, a *pszichológiai iskola*. Az Egyesült Államokban már az 1930-as években sok híve volt a pszichológiának, mint olyan tudományosan megalapozott „szolgáltatásnak”, amely támaszul szolgálhat az egyéni adaptációs gondok, konfliktusok megoldásához. *Freud* munkásságának hatása már akkor lényegesen nagyobb volt a tengeren túl, mint saját, európai környezetében. Követői – az amerikai igényeknek megfelelően – már nemcsak a gyógyításban fejtették ki aktivitást, hanem, kihasználva a szociológiai elméletek – főleg Durkheim és Merton – által nyújtott kedvező elméleti indíttatást, átfogó szociálpszichológiai koncepciók megalkotására tettek kísérletet. Durkheim az anómia fogalmával – mint ismeretes – a viszonylagos normanélküliséget jelölte, Merton a kulturális és a társadalmi struktúra összhangjának felbomlását. Mindketten világosan rámutattak azonban arra, hogy e fogalom a társadalmi és kulturális struktúra egyik tulajdonságára, s nem az ezzel a struktúrával kapcsolatban lévő egyének tulajdonságaira vonatkozik. Mihelyt azonban kiderült, hogy e fogalom segítségével a deviáns viselkedés különböző formái is megérthetőek a fogalmat egyes tudományos körök kiterjesztették: „...inkább egyének, mint környezetük bizonyos körülményeire kezdtek vonatkoztatni.... Az anómia lelkiállapot – idézte Merton *McIvert* –, amelyben törést szenved vagy végzetesen meggyengül az egyénben a társadalmi összetartásnak – az erkölcs fő mozgatórugójának – az érzése.”²⁰ Az anómia egyes irányzatokban frusztrációként jelent meg

és ezzel a belső motivációra került a hangsúly, nevezetesen arra, hogy nagyon hasonló külső kényszerítőkre milyen pszichés okok alapján alakulhat ki egymástól sokszor nagyon eltérő egyéni reakció. Amíg a chicagói iskola a tágabb környezetben, a társadalmi folyamatokban kereste a bűnözést újratermelő determinánsokat, addig a pszichológiai iskola az egyénben lezajló folyamatokra ható tényezőket vizsgálta. Elhanyagolta a társadalmi törvényszerűségek elemzését, a hangsúlyt a legszűkebb környezetre – a családra, az iskolára, a kortárs csoportokra – a személyiséget közvetlenül befolyásoló ingerekre és így az egyéni, egyes bűnelkövetést meghatározó lelki folyamatokra helyezte át.

Az igazi amerikai specifikum a szegénység és a bűnözés társadalmi kezelésének összekapcsolódása és a pszichológiai módszerek alkalmazásának dominanciája volt. Ez talán annak tulajdonítható, hogy az Egyesült Államokban a 19. század első harmadában, főleg a keleti part államaiban a tömeges szegénység társadalmi problémaként való megjelenése az igen gyors iparosítás és urbanizáció következménye volt, amely keletkezése pillanatától összefüggött e réteg növekvő bűnözési aktivitásával. Ebben az időben – ahogy ezt az előző fejezetben részletesen kifejtettem – Európában egyre erősödött az a később a hivatalos politika rangjára is emelkedő tendencia, hogy mind a szegénység, mind a bűnözés jelentős része „társadalmi eredetű bajnak” tekinthető. Az Egyesült Államokban viszont, ahol a szabad érvényesülést hirdették meg és a gazdasági fejlődés soha nem látott méreteket öltött, *Castel* szerint „a szegénység legjobb esetben is a kudarc jele, legrosszabb esetben pedig valamilyen fogyatékoság bizonyítéka, de mindenképpen egy hiányosság mutatója”.²¹ Merton úgy vélte, hogy az amerikai uralkodó kultúra értékrendje három axióma köré csoportosul:

- mindenkinek ugyanazokért a nagyra vágyó célokért kell küzdenie, hiszen azok mindenki számára elérhetőek,
- az aktuálisan elszenvedett, látszólagos kudarc csupán egy állomás a végső siker felé vezető úton,
- az az igazi kudarc, ha valakiben alábbhagy vagy megszűnik a becsvágy.

„Ezek az axiómák – írta Merton – először is a társadalmi struktúra kritikáját az én kritikájává alakítják azoknál, akik a társadalmi helyzetüknél fogva nem tudnak maradéktalanul és másokkal egyenlő mértékben élni a lehetőségekkel; másodsorban hozzájárulnak a társadalmi hatalom struktúrájának megőrzéséhez, mert az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó egyéneket arra ösztönzik, hogy ne a hozzájuk hasonlókkal, hanem a felül lévőkkel azonosuljanak; harmadszor pedig nyomást gyakorolnak a lankadatlan nagyra vágyás kulturális parancsával való azonosulás érdekében, hiszen megtagadják az egyenjogú társadalmi tagságot azoktól, akik nem tudnak alkalmazkodni.”²²

Az 1930-as évek világválsága ideje alatt a freudi hatás erősödésével a szegénység és a bűnözés kezelésének módjában is áttértek a morális kezelésről a pszichológiai és az orvosi kezelésre, a szociális munkát pedig „kisajátították az emberi viszonylatok specialistái”. E „tudományos jótékonyág” eredményeként a pszichológiai beavatkozás lett a szociális program lényege. E feladatra indult meg a szakemberképzés is. Az 1930-as évek közepén elfogadott kormányprogram, amely *Roosevelt* névéhez fűződik és amelyben a fent említett módszert még komoly pénzbeli segítyezés is kiegészítette, végül csak azokat a rétegeket érintette pozitívan, amelyek konjunktúrális szegényeknek voltak tekinthetők; „vagyis azt a népeiséget – írta *Castel* –, amely rendes körülmények között integrálódik a rendszerbe, de amelyet a gazdasági válság hirtelen kritikus helyzetbe hozott.”²³ A strukturális szegénység helyzete azonban változatlan maradt és sorsuk, problémáik kezelési módja egyre inkább összefonódott e réteg deviáns, bűnöző köreinek kezelésével.

A kriminálpszichológiai iskolában egyébként kezdettől fogva két irányzat versengett egymással. Az egyik szerint a bűnelkövetők jelentős részét képező *habituális bűnözők* tulajdonképpen pszichopáták, akiknek személyisége – főleg korai környezeti hatásokra – oly mértékben torzult, hogy képtelenné váltak a felelősség vállalására, arra, hogy bármilyen

jellegű tapasztalataikból tanulságokat vonjanak le, vagy arra, hogy lelkiismeretük szabályozza cselekedeteiket. Ezek egyébként is nagyon impulzív, egocentrikus és érzelmileg labilis személyiségek; büntetés ellenére előbb-utóbb visszaesővé válnak és velük szemben a hagyományos büntetőjogi szankciók hatástalannak bizonyulnak. Gondos pszichológiai (klinikus) „kezeléssel” alapvetően közösségellenes személyiségük pozitív irányban befolyásolható, de alapvetően nem változtatható meg.²⁴

A másik irányzat szerint a normális magatartás motivációja ugyanaz, mint a bűnözőké, legfeljebb végeredményében az egyik destruktív, a másik nem. Kétségtelen – ismerte Q\ *Abrahamsen* –, hogy a bűnösnek minősülő cselekvésben több szerepe van az ösztönös motívumoknak és a korai gyermekkorban eltorzult értékrend szerint működő primitívebb személyiségnek, de lényegét tekintve a bűnelkövető nem torzult, hanem sérült személyiségnek tekinthető, aki pszichológiai segítségre szorul.²⁵ *Abrahamsen* szerint egyébként minden emberben van késztetés a bűncselekmény elkövetésére, a legtöbb ember azonban képes ezt elnyomni, „újraanalizálni”, illetve gátlás alá helyezni. A külső hatás erőssége és a belső készenlét intenzitása alapján jöhet létre az erős affinitás. A szerző szerint a helyzet valamelyest hasonlítható a tuberkulózis keletkezéséhez, amely csak a külső baktérium és a belső hajlam együttthatásaként fejlődhet ki. *Abrahamsen* a külső hatások szerepét az érzelmi stabilitás kialakulási lehetőségével hozta összefüggésbe.²⁶ Az amerikai kriminológus egyébként elismerte a chicagói iskola megállapításainak helyességét arról, hogy a tömeges bevándorlás, a rohamos iparosítás és a nagyvárosok kiegyensúlyozatlan fejlődése az amerikai társadalom sajátja, s mint ilyen, különösen kedvez a bűnözés rohamos emelkedésének. 1941-ben még 1,5 millió nagyobb jelentőségű bűncselekményt tartottak nyilván, 1956-ban már 2,5 milliót. 1957 végéig a bűncselekmények növekedési üteme négyszerese volt a lakosság növekedésének és 1958-ra az emelkedés már elérte az évi 8%-ot.²⁷

Abrahamsen elméletében még szerencsés arányban egyesültek a személyiségre ható külső környezeti hatások és azok belső motivációban való feldolgozása. A főleg fiatalkorúakkal foglalkozó, a büntető-politikára rendkívül befolyást gyakorló jelentős *klinikai pszichológiai iskola* ugyanakkor egyre kevésbé figyelt a tágabb környezet hatásaira, sőt azok jelentőségét többnyire tagadta is. A *Glueck* házaspár – nagy hatású kutatásai kezdetén – abból indult ki, hogy a fiatalokat ért káros hatások nem a nagyvárosi környezetből, a hátrányos helyzetű szubkultúrákból származnak; ezek csak teret és lehetőséget biztosítanak az agresszióhoz, a bűnös viselkedéshez. A fiatalok személyisége *Glueck*ek szerint zárt ajtók mögött otthonukban, nagyon fiatal korukban alakul ki és a már kifejlett személyiség cselekvéseinek ad keretet a lakókörnyezet, a baráti kör. *Nem a szubkultúrának alárendelt módon cselekszenek tehát, ellenkezőleg, ők formálják a szubkultúrát.*²⁸ A személyiségek jelentős egyedi sajátosságokat hordoznak testi felépítésükben, temperamentumukban, a bennük lévő ösztönök erejében, a társadalmiasultság, az integráltság fokában, a gátlások minőségében és mennyiségében, emellett – egyelőre még nem mérhető módon – igen nagy jelentősége van e téren az öröklött tulajdonságoknak is.²⁹ A társadalmi környezet leszűkített értelmezése a *Glueck* házaspárnál és még sok pszichológusnál az egyoldalú indukciós – egyedi pszichológiai vizsgálatoknál használatos – módszer kizárólagos alkalmazásából fakadt. Elméletük adaptálására nagyrészt azért volt nyitott a politikai környezet, mert ezt a módszert újító módon, nagyon alapos körültekintéssel dolgozták ki.

Vizsgálatukat 1939-ben kezdték és eredményeiket öt monográfiában tették közzé, az utolsót 1970-ben.³⁰ A vizsgálat kezdetén Bostonban 500 fiatalkori bűnelkövetőt és 500 nem bűnöző fiatalot választottak ki, kiknek átlagéletkora 14 és fél év volt. A következőkben részletezett alapvizsgálat után ugyanezekhez a fiúkhoz tértek vissza, azok 17-25 éves, majd 25-31 éves életkora között. Ezek az ellenőrző, nyomon követő vizsgálatok új utakat nyitottak a pszichológiai módszerek alkalmazása előtt. Egyébként nemcsak a következetes kutatói magatartás volt jellemző munkásságukra, hanem a vizsgálati szempontok igen részletes

kidolgozottsága és széles skálája is; hosszú előtanulmányozás után 104 szempont részletes és visszatérő módon történő feltárására törekedtek. Ezek közül 66 pszichológiai részdiagnózis eredménye. A többi 38 szempont a család objektív körülményeinek, érzelmi helyzetének feltárására irányult.³¹ Visszatérő vizsgálataik eredményeként rizikó-csoportokat állapítottak meg az alanyok körében és ennek alapján tipológiát alakítottak ki. Jóllehet az individuális prognózis felállítását – még részletes adatok alapján is – problematikusnak tartották, de az általuk megállapított kockázati tényezők előfordulási gyakorisága szerint nem zárkóztak el attól, hogy a klinikai pszichológia művelői ennek alapján valószínűségi következtetéseket vonjanak le a személyiség jövőjére nézve.³²

Adataik azt mutatták, hogy a fiatakorúként elítélt személyek több mint fele már 8 éves kora előtt komoly antiszociális tulajdonságokkal tűnt ki, további 40%-a 11 éves kora előtt jelentett hasonló problémát környezete számára. Tehát a súlyos, a bűncselekménnyé fejlődő magatartás-zavar a vizsgálati alanyok 90%-ánál még a pubertáskor előtt megnyilvánult. Az antiszociális magatartás egyébként – véleményük szerint – a személyiség fizikai és pszichikai sajátosságainak, családi, neveltetési körülményeiből fakadó érzelmi adottságai, és a nevelést biztosító környezet objektív adottságai alapján, illetve az előbbi három tényező együtthatásaként alakul ki.³³ Végző elemzésükben is tagadták a tágabb környezet, a szociális helyzet, a társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó hátrányok szerepét a bűnözővé válásban, annak ellenére, hogy például a fiatakorú elkövetők között az iskolai tanulmányokat alapfokon abbahagyók közel tízszeres arányban, a felnőttkorban segédmunkából élők kétszeres gyakorisággal, a nagyvárosi slumokban lakók 10-20%-kal nagyobb arányban fordultak elő, mint a kontrollcsoportban. Ezekre a feltűnő aránytalanságokra azzal reagáltak, hogy e tényezők önmagukban és automatikusan nem váltanak ki különös reakciót, hiszen, ha így lenne, akkor a hátrányos szociális viszonyok között élők többsége bűnelkövető lenne, márpedig ezt eddig egyetlen vizsgálat sem igazolta.³⁴ Ebben nekik és a hasonló következtetésekre jutó pszichológusoknak persze igazuk van. Ott tévednek azonban, amikor azt hiszik, hogy vizsgálataik során a kizárólagos és egyetlen igazság nyomára jutottak.

Helytelenül járnak el, amikor azonos minőségű jelenségnek tekintik az egyedi és megismételhetetlen – bár múltját tekintve szükségszerűen, egyéni motívumok alapján létrejött – bűnelkövetések halmazát a társadalmi egyenlőtlenségek következtében tömegjelenséggként újratermelődő bűnözéssel. *Nem észlelik, hogy az egyedekből felépülő tömeg minőségileg más megközelítést igényel.* Az indukció és a dedukció módszere csak meghatározott vizsgálati szintig kapcsolható össze. *A tudomány mai állása szerint az egyedi jelenségek vizsgálatában – különösen a pszichés folyamatok szintjén – szinte soha nem jelenik meg az általános. Az általános, a tömeg szintjén viszont már nem érzékelhető az egyedi, a megismételhetetlenül egyszeri, legfeljebb a tipikus, a sokszor előforduló, a gyakori, amely viszont még messze van a szociológiailag tettenérhető tömegjelenségtől.* Ebből a hibás szemléletből vetették el az európai kriminológusoknak és a chicagói iskolának azt az alaptételét, hogy az élet minőségének javítása a bűnözés csökkentése irányába hat. Leegyszerűsített igazságnak tartották azt, hogy a bűnözés minősége és mennyisége befolyásolható azzal, ha a szegényeknek munkalehetőséget, megélhetésükhöz megfelelő jövedelmet biztosítanak, elpusztítják a gettókat és a slumokat.³⁵ Ezek az intézkedések ugyan önmagukban nem hoznak eredményt, legalábbis nem a kívánt mértékben, de a tapasztalatok azt mutatták, hogy a Glueck-ék által javasolt individuális megelőzési modell sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mert alkalmazása során elmaradt a bűnözést tömegjelenségi szinten reprodukáló tényezők hatásának enyhítése.

A két amerikai kriminológus a bűnözést az egyedi bűnelkövetés szintjén vizsgálva a személyiség defektuózus megnyilvánulásával azonosította, és klinikai módszereken alapuló, egyéni pszichológiai korrekciót tartotta célravezetőnek. E korrekció vagy treatment szakértői diagnózis eredményeként munkálható ki. (Szerintük az „early discovery” és a „timely

treatment” a beavatkozás sikerének titka.) Úgy vélték, hogy a fiatalkori bűnözés megelőzésére akkor lehet számítani, ha a házaspár alkalmasak lesznek arra, hogy szülővé váljanak, ha javulnak a családok érzelmi, klimatikus viszonyai. Ezért tanácsadó szolgálatok szervezésére tettek javaslatot, amelyekben pszichológusok segítenének a családi szocializációs funkciók ellátásában. A bűnözés megelőzésében még ennél is nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az iskolának. Az iskolai oktatás részévé kell tenni – állították – a családi életre nevelést. A tanároknak rendelkezniük kell azzal a készséggel, amely alkalmas a veszélyeztetett gyermekek diagnosztizálására, kiszűrésére. A legveszélyeztetettebbek kiszűrése után számukra speciális osztályokat lehetne nyitni, amelyekben az oktatás szempontjait megelőzik a kezelés, a nevelés követelményei. A tanárokat ki kell képezni a szociális eszmunkára, hogy aktív közreműködésükkel harmonizálódhasson a megbomlott szülő-gyermek kapcsolat.

Ha nem is lehet minden egyes javaslatukat helyeselni, alapjában véve elfogadható törekvéseket fogalmaztak meg Glueckék és pszichológus kollégáik.³⁶ Két vonatkozásban azonban téves úton jártak. Egyrészt nem látták azt, hogy a hagyományos bűnözési formák újratermelődésében a kezelés fontos, talán nélkülözhetetlen, de semmiképpen sem egyedüli, más megoldásokat helyettesítő eszköz. Másrészt azt hitték, hogy a ma ismert pszichológiai eljárások alkalmasak az említett feladatok betöltésére. Ez utóbbi tévedésükben mások is osztoztak; általánosan elterjedt nézet volt, hogy a hatalom ilyen módon képes a negatív társadalmi folyamatok befolyásolására. Avita az Egyesült Államokban még ma sem tekinthető lezártnak.

A tudomány által felkínált új eszmék – amelyek *treatment-ideológia* néven váltak ismertté – mindenesetre alapjaiban rendítették meg az akkor még «az inkább tettarányos elvekre épülő büntetőfelelősségi elméletet. A pszichológiai tanok hatására a büntetendő tett társadalmi értékeléséről a bűnöző személyiség értékelésére tevődött a hangsúly. Az új elveket következetesen vallók körében a bűncselekménynek legfeljebb tipológiai (személyiségtipológiai) jelentősége volt. A büntetés kiszabása szerintük mindenekelőtt a személyiség átforgalmazhatóságát figyelembe véve valószínűsíthető meg. Mivel az emberrel foglalkozó tudományok fejlettsége és az alkalmazott eszközök hatásának megítélése nem tette lehetővé annak az időszaknak a pontos meghatározását, amely a kívánt javulást eredményezi, a treatment-ideológia képviselői úgy vélték, hogy a büntetés csak határozatlan időtartamban szabható ki. A büntetés legáltalánosabb formájának továbbra is, vagy talán még inkább a szabadságvesztést tartották, amely akkor szolgálja megfelelően a bűnisméltés megelőzését, ha megfelelő idő áll rendelkezésre az elkövetők megjavítására. Ezért a rövid tartamú szabadságvesztést alkalmatlannak, sőt az elítéltek egymásra gyakorolt kedvezőtlen befolyása miatt kifejezetten károsnak minősítették. A szabad életben folytatódó reszocializáció megvalósítására az utógondozás rendszerének széles körű felhasználását indítványozták. Felfogásuk szerint a szabadságvesztés treatment jellegű alkalmazása komplex bűnmegelőzési célok szolgálatába állítható. Az elkövető izolációja ugyanis védelmet nyújt a társadalom számára további veszélyes tettek megvalósításával szemben. A treatment-eljárásban alkalmazott szakemberek biztosítják az elkövetők átnevelését, megjavítását, ami viszont lehetőséget teremt a bűnisméltés megelőzésére. E nézetek megfogalmazói abban reménykedtek, hogy a bűnözés szélesebb értelemben véve is megelőzhető. Bíztak abban, hogy tudományos módszereik továbbfejlesztésével képesek lesznek felismerni a potenciális bűnözőt, és így megfelelő szakértelemmel beavatkozhatnak a bűnöző pályafutás korai kifejlődésébe. Eredményeket vártak a családokat segítő szociális-pszichológiai eszmunkáktól, az iskolai nevelés említett reformjaitól is. Az Egyesült Államokban a második világháború után uralkodóvá váló jóléti államkonceptió, a jótékony állami beavatkozás rendszerének kiépítése, a szociális intézmények és az ezeknek megfelelő politikai elvek meghonosítása kedvező feltételeket teremtett a treatment elvein felépülő „gondoskodó büntetőpolitika” befogadására.

Az amerikai büntetőfelelősségi rendszer is széles körű lehetőséget biztosított a treatment-ideológia alkalmazására. Ítélezési gyakorlata ugyanis nem kodifikált jogrendszeren, hanem precedenseken alapult. Így amikor a bűnelkövetők átnevelésének szükségessége és lehetősége felmerült, a hagyományos jogi megkööttség nem akadályozta az elképzelések valóra váltását. Az átnevelés szükségességének hangsúlyozásával és széles körű alkalmazásával már az ötvenes évek elején a szabadságvesztés vált a büntetés uralkodó formájává. Abban a körben, ahol a nevelést fokozott mértékben tartották fontosnak – így a fiatalkorú bűnözők, a legsúlyosabb bűncselekményeket megvalósítók és a visszaesők körében – a büntetés általánosan alkalmazott formája a határozatlan tartamú szabadságvesztés lett. Ezzel párhuzamosan megkezdődött az elvek gyakorlati kikísérletezése a büntetés-végrehajtásban.

A legkiválóbb szakemberek jelentős anyagi és erkölcsi támogatást kaptak a treatment-program kivitelezéséhez.³⁷ A treatment differenciált megvalósításának alapjául az elítéltek különböző szempontok szerint kialakított tipológiai szolgáltak. Kaliforniában pl. Warren és munkacsoportja dolgozta ki a hatvanas évek legkorszerűbbnek minősített elítélt-tipológiáját. Szerintük az elítéltek személyiségjegyekben megnyilvánuló különbségeik alapján diagnosztizálhatók és ezek ismeretében sorolhatók típusokba. A típusonként eltérő program – mindenekelőtt a pszichoterápia és a szocioterápia – a biztosítéka a társadalmi beilleszkedés minden eddiginél eredményesebb megvalósításának. A treatment két szakaszban valósult meg: zárt intézeti körülmények között és a szabad életben, az utógondozás során. A hangsúly az előbbin volt, mivel álláspontjuk szerint a személyiség eredményes átalakítására csak zárt intézeti körülmények között kerülhet sor. A második szakaszban már csak az volt a feladat, hogy a megváltozott személyiségeket a szabad életkörülményekhez segítsék adaptálódni.³⁸ A differenciált treatment-programok megvalósítására először kísérleti börtönökben került volna sor. A széles körű megvalósításhoz „elosztó központokat” terveztek, ahol tudós-teamek döntöttek volna a diagnózisról, meghatározva a treatment lényegét is. A büntetés végrehajtására kijelölt intézetekben a treatment-program végrehajtásáról börtönpszichológusok, -szociológusok, -orvosok és -pedagógusok gondoskodtak volna. A tervek szerint egy szakemberekből álló tanács meghatározott időközönként felülvizsgálta volna az addigi kezelés eredményességét és az illetékes intézet véleményének felhasználásával döntöttek volna a szabadulás időpontjáról.

A kísérleti börtönök egész sora keletkezett az Egyesült Államokban, kitűnően felszerelt pszichológiai laboratóriumokkal, korszerűen kialakított cellarendszerrel, sportolásra és a szabadidő kulturált eltöltésére alkalmas helyiségekkel. A csoportos és egyéni terápia volt azonban a treatment legfontosabb része. A kísérleti börtönökben minden öt elítéltre jutott egy, a treatment-munkában foglalkoztatott szakember. *Az első kísérletek után közel egy évtizeddel azonban már mindenki a treatment-ideológia csődjéről beszélt.*

A válság jelei a hetvenes évek elején már markánsan megmutatkoztak a börtönökben egyre inkább terjedő erőszakban, az általánosan eluralkodó anarchiában és a történelemben addig soha nem látott méretű börtönlázadásokban. *Toch* adatai szerint pl. az amerikai börtönökben 1965-ben 40, 1975-ben pedig 120-130 elítéltet öltek meg. 1970-ben Kaliforniában már csak egy a százhoz volt az esélye annak, hogy az elítélt büntetését súlyos testi sértés nélkül megússza.³⁹ 1969-ben még 39 börtönlázadás volt az Egyesült Államokban, 1970-ben már 59, közöttük a súlyos véráldozatokat követelő attikai és San Quentin-i.⁴⁰ Mindezek az események és tények, valamint a börtönből szabadultak bűnisméltlésének igen jelentős aránya (40-60%) felkeltette a közvélemény figyelmét a büntetőpolitika iránt. Kormánybizottságok és a legkülönbözőbb szakemberekből álló testületek vizsgálták a büntetési rendszer működését, keresték a válság okait.

Először a határozatlan tartamú szabadságvesztés került a vádlottak padjára. Kimutatták, hogy míg 1959-1969 között a börtönben töltött átlagos időtartam elítéltenként 24 hónap volt, addig a hetvenes évek elején Kaliforniában, ahol a treatment-rendszer a legkövetkezetesebben

érvényesült, már 36. Az utóbbiban egyébként is jelentősen megnövekedett a szabadságvesztésre ítélték száma: míg 1944-ben 100 ezer lakosra 65 jutott, 1965-ben már 145. A treatment-program alkalmazásának csúcsán Kaliforniában kétszer annyi személy töltötte kétszer annyi büntetését, mint korábban.⁴¹

Közben nőtt az összbünyözés is – ezen belül évi 2-3%-kal a legsúlyosabb erőszakos bűncselekményt elkövetők aránya –, és évről évre emelkedett a visszaesők hányada is. Az elítéltek számának ilyen mértékű növekedésére még a legkörültekintőbb kriminológusok sem voltak felkészülve. Mindenekelőtt az elítéltek elhelyezése okozott gondot. A hetvenes évek közepén az eredetileg egyszemélyesre méretezett cellákban már két-három elítélt lakott, sokan pedig sátozástörökbe, kiszolgált hadihajókra, kiürült papneveldebe és bérelt szállodákba kerültek. Észak-Kaliforniában például 11 ezer börtönfőhelyet kellett volna sürgősen biztosítani a legégetőbb elhelyezési gondok megoldására.⁴² Ilyen körülmények között már régen nem lehetett szó az intenzív, személyiséghez igazított treatment megvalósításáról, s a szakemberek hiánya is problémát okozott. A hetvenes évek közepén már 250 elítéltre jutott egy nevelő, 350-re egy szociális munkás és 4 ezerre egy pszichiáter, s így csupán az elítéltek 13-15%-ának lehetett biztosítani a viszonylag szakszerű kezelést. *Flynn* a börtönben foglalkoztatott szakemberek képzettségét, hozzáállását, még az adott körülmények között sem tartotta megfelelőnek. „A nevelők többsége rosszul képzett, tévesen nevelt személyiség – írta –, aki képtelen megküzdeni a megváltozott, fiatal, ipari, városi környezetből származó elítéltekkel. Akik pedig képességük és személyiségük alapján valóban alkalmasak lehetnek volna az ideális treatment-program megvalósítására, azok nem rendelkeztek a szükséges hatáskörrel.”⁴³

A hetvenes évek közepén komoly bírálat érte a treatment-ideológia alapvető elveit is. Ekkor egy hatékonysági kutatásban az első kísérleti intézetekből szabadultakat vizsgálták. Bombaként robbant a Warren által vezetett treatment-program kontrollvizsgálata. Mint említettem, korábban éppen ezt tartották a legintenzívebb, a legnagyobb szakértelemmel és körültekintéssel kialakított modellnek. *Warren* a fiatalokú elítéltek közül az értelmileg legfejlettebbeket válogatta ki, és megszervezte a szabadulás utáni patronálásukat. Prognózisa szerint az általa alkalmazott treatmentben részesülők kisebb valószínűséggel követnek el bűncselekményt, mint azok, akik szabadságvesztésük során a rutinszerűen alkalmazott reszocializációban részesültek. A vizsgálat eredményei azonban azt mutatták, hogy a „Warren-fiúk” lényegesen több bűncselekményt követtek el, mint a kontrollcsoportbeliek.⁴⁴

A treatment eljárások általános értékelésekor az alapvető problémát többen a tudományos módszerek fogyatékosságaiban látták. A treatment célja a bűncselekmények szubjektív, pszichológiai és „szociológiai” okainak megszüntetése lett volna. A bírálók szerint azonban nem állt rendelkezésükre egyértelmű bizonyíték arra, hogy a bűnelkövetés individuálpatólógiai okokra vezethető vissza. Feltehető ugyan, hogy a bűnelkövetők számottevő részénél ezek az okok fennállnak, de nincs még olyan módszer, amellyel e jelenség diagnosztizálható volna. Ha a diagnózis ilyen labilis, és főleg ha intuíción alapul, akkor hogyan lehetne elvárni a treatment hatékonyságát? – tették fel a kérdést. Aligha vigasztalóbb a helyzet a bűnelkövetés szociológiai okainak „kezelésénél”. Kutatási eredmények igazolták, hogy *a börtönben levők nem az egész társadalom bünyözését reprezentálják, hanem csaknem kizárólag a hátrányos szociális helyzetű réteget. E réteg bűnelkövetőinek szociális problémáit – a szegénységet, a slumhoz tartozást, a munkanélküliséget stb.*

– *nem lehet semmiféle börtönbeli, individuális kezeléssel megoldani.* Ebben a körben az uralkodó – fehér, angolszász, protestáns (WASP – white, anglo-saxon, protestant) – kultúrától eltérő értékek a jellemzőek. Az uralkodó értékekhez való kedvezőbb viszonyulás a létfeltételek megváltoztatása nélkül semmiféle általános vagy egyénre szabott szociálpszichológiai eljárással nem érhető el. Végül előfordulhat – állapították meg a bírálók

–, hogy az alkalmazott eljárások között vannak olyanok, amelyek ténylegesen kedvezően hatnak a személyiségre, de ezeket ma még nem ismerjük, mert a büntetés hatékonysága mai ismereteink szerint nem mérhető. Sok a manipuláció az eddig alkalmazott kutatásokban, de az bizonyos, hogy az eddig leggyakrabban használt mutató

– a visszaesés alakulása – még hozzávetőleges információul sem szolgálhat a hatékonyság méréséhez.⁴⁵ A hetvenes évek második felében a bűnözéssel kapcsolatos helyzetet Denis Szabó már így jellemezte: „Egy 1974-ben született ifjú sokkal nagyobb valószínűséggel hal meg bűntevő kezétől, mint a második világháború amerikai katonái az ellenség golyójától.”⁴⁶ Ebben az időben a szakértők már nemcsak diagnosztizálták a bűnözés társadalmi kontrollja körében kialakult tarthatatlan helyzetet, hanem konkrét javaslatokat is megfogalmaztak. A leghíresebb *Morris* és *Hawkins* petíciója volt az Egyesült Államok elnökéhez. Mindenekelőtt erőteljes dekriminalizációt követeltek, annak érdekében, hogy tehermentesítsék a büntetőpolitika szerveit a társadalomra kevésbé veszélyes ügyektől, hogy e szervek minden erejüket az erőszakos és fosztogató jellegű cselekményekre összpontosíthassák. Követelték a lőfegyverek használatának állami ellenőrzését. Kifejtették, hogy a kábítószerre vonatkozó hatályos jogszabályok alkalmatlanok a társadalom védelmére. Új, adminisztratív jellegű testület felállítását és olyan jogszabályokat követeltek, amelyek nem büntetőjogi szankciókkal kívánják megoldani a nagy tömegeket érintő társadalmi problémákat. Hangsúlyozták továbbá, hogy az állampolgárnak alanyi joga a biztonsághoz való jog, és minden egyes esetben, amikor az állam ezt nem tudja biztosítani, kötelessége az erőszakos bűncselekmények áldozatainak kompenzálása. Meg kell szüntetni a büntetőeljárásban az intézményesített korrupciót, ami abban nyilvánul meg, hogy a vád tárgya a vád képviselője és a vádlott közti alkudozás függvénye. Ami az elítéltekkel való bánásmódot illeti, egy új tartalmú reszocializáció mellett foglaltak állást. Korábbi vizsgálati eredményekre hivatkozva leszögezték, hogy a börtönökben az országos arányoknál jóval magasabb az analfabéták, a munkanélküliek, a szakképzetlenek, a rossz neveltetési körülmények közül származók, a pszichésen torzult és elmagányosodott személyek aránya. A büntetés során szerintük olyan programot kell megvalósítani, mely segíti az elítéltek társadalmi integrációját. Meg kell szervezni az iskolai oktatást, a szakképzést, állandó munkát kell biztosítani az elítélteknek (erre korábban csak egy-két tagállamban volt mód). Emellett csak szűk keretekben, kizárólag önkéntes alapon szervezhető pszichoterápiás csoportok, és a szabadulást nem szabad a kezelésben való részvételtől függővé tenni. Amíg a részvétel a terápiában önkéntes, addig az elítélteknek kötelezővé kell tenni az oktatást vagy a munkát, aszerint, hogy az adott esetben melyik biztosít kedvezőbb integrációs feltételt a szabadulás utáni időre. Az utógondozás lényegét is meg kell változtatni. Nem lelkeségyszolgálatot kell nyújtani a szabadulóknak, hanem munkát, lakóhelyet és konkrét segítséget szociális és személyes gondjaik megoldásához. Ennek érdekében növelni kell a pártfogó felügyelők számát és az említett igényekhez igazítani képzésüket.⁴⁷

Az eddigieknél racionálisabban és realisabban végrehajtandó reszocializáció érdekében *Morris* egy – szigorúan a munkáltatáson alapuló – kísérleti börtön modelljét dolgozta ki a többszörös erőszakos visszaesők számára. Ezt az elítélt-kategóriát azért választotta ki, mert a korábbi tapasztalatok szerint velük volt a legtöbb fegyelmi probléma az intézetekben, tehát célszerűnek tűnt külön intézetben kezelni őket. Másrészt állást foglalt amellett, hogy csak a társadalomra leginkább veszélyes elkövetőkkel szemben indokolt a börtönbüntetés fenntartása – s kétségtelenül idetartoznak az erőszakos bűncselekmények miatt ismételten elítélt elkövetők.⁴⁸

Az új körülményekre tekintettel a legtöbben arra a következtetésre jutottak, hogy a lehető legnagyobb mértékben vissza kell szorítani a börtönbüntetést, és az elkövetők nagy részének reszocializációjára a szabad életben kell kísérletet tenni. Az erre irányuló kísérletek közül a legjelentősebb *Ohlin*, *Miller* és *Coaxes* nevéhez fűződik. Massachusettsben egy éves gondos előkészítés után minden fiatalkorú elítéltet fogva tartó intézet működését felfüggesztették, az

intézetek lakóit szabadlábra helyezték, reszocializációjukat kisközösségek felelősségévé tették. A kijelölt közösség lehetett a család, a rokonság, a szomszédság vagy ezek hiányában az a közösség, ahol a fiatalok sikertelen munkába állítani. A fiataloknak napi elfoglaltságot írtak elő. A kijelölt munka vagy tanulás mellett hetente több alkalommal kötelező közösségi foglalkozáson vettek részt, melyet a körzet főhivatású pártfogói vezettek.⁴⁹

A kísérlet nem hozott egyértelműen pozitív eredményeket. Többek szerint nem várható sok eredmény egy-egy alacsony jövedelmű, hátrányos helyzetű közösség felelősségvállalásától, ahol az elítéltek által is képviselt szubkultúra értékeinek létjogosultságát talán a környezet egyetlen tagja sem vitatja.⁵⁰ A kiszabadított elítéltek helyzete ezekben a közösségekben még a korábbi intézeti környezetnél is rosszabb, mert ott legalább a napi betevő falatjuk biztosítva volt, itt viszont alapvető létfeltételeikről sem gondoskodik senki. Az egész intézkedéssel – a legradikálisabb szakemberek szerint – csak az érhető el, hogy a leghátrányosabb népréteg lassan, de biztosan felemészti önmagát. E rétegből kerülnek ki ugyanis a legveszélyesebb bűncselekmények elkövetői és áldozatai egyaránt. Alapvető problémának tartják, hogy a jelenlegi gazdasági helyzetben nehezen oldható meg a kiszabadítottak munkába állítása és rendszeres jövedelmének biztosítása. A hatóságok ezért néhány esetben magánvállalatokkal kötöttek szerződést az elítéltek foglalkoztatására. A vállalkozók kapva kaptak a minden eddigénél olcsóbb munkaerőn, még a szállásfeltételeket is megteremtették. Az elítéltek elhelyezésére többen éppen azokat a büntetés-végrehajtási intézeteket vásárolták meg, amelyeket nem sokkal korábban megszüntettek. Az így berendezett „otthonok” rendjének biztosítására nem egy esetben öröket kellett alkalmazni. *Válójában tehát az történt, hogy egy-egy állami büntetés-végrehajtási intézet gazdát cserélt, az államtól magánvállalkozó vette át, aki most már szigorúan a gazdaságossági szempontokra figyelve kezdte kezelni az elítéltek problémáit.* Tulajdonképpen mindenki jól járt; az állam megszabadult a büntetés-végrehajtás anyagi terheitől, a vállalkozó igen olcsó munkaerőhöz jutott, az elítélt pedig lehetőséget kapott arra, hogy létfeltételeiről maga gondoskodjék. Kérdés azonban, hogy ebben az irányban meddig lehet elmenni.⁵¹

A válság feloldásához vezető utat az eddig ismertetett nézetek képviselői egybehangzóan a szabadságvesztés visszaszorításában vélik megtalálni. Ebből indul ki a szakemberek egy másik csoportja is, de az utóbbiak a megjelölt cél elérése érdekében az egész büntetőfelelősségi rendszer ártértékelését is szükségesnek tartják. *Von Hirsch* szerint például a börtön csak végszükség esetén alkalmazható, és csak azokkal az elítéltekkel szemben, akiktől a már elkövetett bűncselekményből következően fizikai értelemben kell védeni a társadalmat. Csökkenteni kell a szabadságvesztés relatív időtartamát is; véleménye szerint *három évnél hosszabb tartamú szabadságvesztést már csak kivételesen súlyos esetekben lenne szabad alkalmazni.* Az ennél hosszabb szabadságvesztés ugyanis kifejezetten rombolóan hat a személyiségre, és egyre erőteljesebb agressziót szül. A bűnözők többségét kitevő első büntényesekkel szemben a szabadságelvonás alkalmazása különösen megfontolandó. Meg kell szüntetni a határozatlan tartamú büntetést, hogy átláthatóbb és igazságosabb legyen az egész rendszer, és az elítélt ne legyen kiszolgáltatva a végrehajtás önkényének.

Von Hirsch gondolatmenetében a határozatlan tartamú büntetés megszüntetése nem egyszerűen jogtechnikai kérdés; a büntetésfilozófia ártértékeléséről, a büntetés céljának újfajta meghatározásáról van szó. Véleménye szerint a határozatlan tartamú büntetés – amióta először alkalmazták Amerikában – összefügg az elítéltek megjavítását célzó és ennek érdekében individualizált bírói ítélethozatallal. Ez kezdettől fogva, de különösen az utóbbi évtizedben önkényt és igazságtalanságot eredményezett. Az individualizáció égisze alatt a bírák a legnagyobb szabadság birtokában hozhatták meg döntéseiket. Egy Connecticutban elkövetett fegyveres rablásért például az egyik bíróság próbára bocsátást, a másik húsz évig terjedhető börtönbüntetést szabott ki, jóllehet a bűncselekmények súlya közel azonos volt. Hasonló gyakorlat jellemezte a feltételes szabadlábra helyező tanácsok munkáját is. Ahhoz,

hogy viszonylag egységes büntetőpolitika alakuljon ki, von Hirsch szerint le kell mondani arról, hogy az ítélet az elkövető személyi körülményeihez mértén alakuljon, hiszen a személyi veszélyesség diagnosztikai módszereinek csődjét már nyíltan konstatálni lehet. Beigazolódott az is, hogy a bírói döntés intuíciókon alapul. Vissza kell térni tehát azokhoz a klasszikus elvekhez, amelyek szerint a szankciót a bűncselekmény jellegéhez kell igazítani. Vissza kell állítani az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét, és csak az elkövetett bűncselekményekkel arányos mértékben szabható ki rájuk büntetés. *Ki kell mondani nyíltan – állította von Hirsch –, hogy a büntetés joghátrány és nem pszichológiai rehabilitáció vagy szociálpolitikai intézkedés.* A börtön kényszer-tartózkodási hely, ahová akarata ellenére kerül az elkövető, és innen engedély nélkül nem távozhat el. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a büntetés-végrehajtásból is számítani kell minden olyan lehetőséget, ami kedvezően befolyásolhatja az elítéltek további életének alakulását. A szabadságvesztést fel kell használni arra, hogy az elítéltek oktatásban, szakképzésben részesüljenek, s gondoskodni kell munkáltatásukról is. A „group counselinget” és más pszichológiai szolgáltatásokat is elérhetővé kell tenni, de kizárólag önkéntes alapon érdemes megszervezni. Így az átnevelés megszűnne a büntetés céljaként funkcionálni. *Segíteni kell azonban az elítéltnak reális létfeltételeinek biztosításában, de illuzórikus lenne arra kötelezni, hogy megváltozzon. A büntetés nem igazodhat a pszichológiai rehabilitáció feltételeihez, de sok esetben keretétől szolgálhat annak.*

A tettarányos felelősség visszaállításával lehetőséget lát a szerző arra, hogy a büntetés generális preventív hatása feléledjen. A potenciális bűnöző ugyanis a tettarányos rendszerben ki tudja számítani, hogy miért mi jár, a büntetés ugyanakkor kimondottan és nyilvánvalóan hátrányt, megérdemelt szenvedést jelent, amitől félni lehet, és ez tartózkodó magatartásra ösztönözhet.⁵²

A szabadságvesztés alternatíváit többen is kidolgozták. A neoklasszikus ideológia logikájának leginkább a *Caleb Foote* vezette bizottság és *von Hirsch* javaslatai felelnek meg. A bűncselekmények súlyával arányosan differenciált megoldásokat ajánlanak. A legenyhébb bűncselekmények elkövetőit szerintük elég figyelmeztetésben részesíteni. A közepesen súlyos, de erőszakot nem tartalmazó bűncselekmények elkövetőivel szemben feltételes elítélést, pénzbüntetést vagy community service-re kötelezést kell alkalmazni. Ez utóbbi keretében bizonyos bűncselekmények elkövetőit a bíróság a közösség érdekében végzett ingyenes munkálatok elvégzésére – parkgondozás, tömegközlekedési eszközök javítása, öregek szociális gondozása stb. – kötelezi. A súlyosabb bűncselekmények elkövetőivel szemben az időleges, megszakított elzárás bevezetését tartják indokoltnak. Az ilyen ítélet hatálya alatt álló személy otthonában élne, korábbi munkahelyén dolgozna, csak a nap meghatározott szakában lenne korlátozva szabadsága, amikor is vagy nem hagyhatná el otthonát, vagy jelentkeznie kellene egy meghatározott büntetés-végrehajtási intézetben, ahol kötelező foglalkozásokon venne részt. Az eddig széles körben alkalmazott szabadságelvonás csak a legsúlyosabb erőszakos és fosztogató jellegű bűncselekmények elkövetőivel szemben lenne alkalmazható. *A visszaesés mint súlyosbító körülmény esetében a büntetés időtartama akár 100%-osan is emelkedhet, de erre csak a legsúlyosabb bűncselekmények ismételt elkövetése esetén kerülhet sor.*

Ezt a koncepciót nyugodtan nevezhetjük *neoklasszikus büntetési filozófiának*. Azon a belátáson alapul, hogy a büntetőfelelősségre vonás rendszere képtelen megoldani a bűnözésben megnyilvánuló társadalmi ellentmondásokat, de alkalmatlan az elítéltek pszichés zavarainak, torzulásainak kikezelésére is. Ezért nem vállalkozhat másra, mint a büntetőfelelősség klasszikus elveinek alkalmazására, a bűncselekmény veszélyességével arányos és ezért igazságos büntetés foganatosítására.

A neoklasszikus elvek érvényesülését segítette a kriminálpszichológiai koncepció ártértékelődése is. Ezek képviselői közül újítási törekvéseivel tűnt ki *Somenow*. Az ő újabb

kutatásai szerint még a legsúlyosabb bűnelkövető személyisége sem tekinthető torzúnak vagy patológiusnak. Magatartása, így bűnösnek minősíthető magatartása is logikus, normális és tudatos viselkedés. (Hacsak nem elmebeteg bűnözőről van szó, de az ilyen személyt nem lehet felelősségre vonni.) A bűnelkövető szükségletkielégítő cselekményeiben éppen úgy kockázatot vállal, mint az üzletember, konfliktusfeloldó magatartása is racionális, tanult értékrendjében általában normális viselkedés. Ezért nem lehet Somenow szerint a hátrányos szociális, társadalmi környezet közvetlen hatásának tekinteni a bűnözővé válást. A rossz gazdasági, szociális körülmények között ugyanis egyesek acélozott akarattal küzdenek a megélhetésért, önfeláldozóvá válnak, bármilyen munkát elvállalnak és nem térnek le a becsületes útról. Mások ugyanilyen helyzetben a bűnözés útját választják, a rossz társaságot, a könnyen elérhető, bár kockázatos sikereket. Mindkétféle cselekvés – írta – a szabad akarat és elhatározás alapján alakult ki. A büntető felelősség lényege ezért csak a felelősség megállapítása lehet, és olyan büntetés kiszabása, amely a tettel – a köznap gondolkodású ember számára is – arányosnak tekinthető. *A bűnözésnek egyúttal olyan kockázatnak kell lennie, amelyben már egyre elkerülhetetlenebb a tett következményeként a büntetés. Az államnak ugyanakkor nincs korlátlan lehetősége arra, hogy a bűnelkövetés címén beavatkozzon az elkövető életébe, alakítsa személyiségét.* Ennek korlátokat szab a tette épülő felelősségi rendszer, amely garanciális okból csak az inkriminált tett társadalomra veszélyességének mértékéig engedi a fellépést, a beavatkozást. A pszichológia feladata a büntetés-végrehajtásban azokra az esetekre korlátozódhat ezek után, amelyekben a szabadságelvonás továbbra is elengedhetetlen. Itt szolgáltathat segítséget az olyan elítélteknek, akikben már felébredt a felelősségérzet és ennek kialakításához igénylik a támogatást. Ez a szakmai pártfogás azonban Somenow szerint inkább hasonlatos az iskolai nevelés hagyományos módszereihez, mint a pszichiátriai vagy pszichológiai „kezeléshez”. A felelősségérzet megalapozása elkezdődhet zárt intézeti körülmények között, de érvényesítése, továbbfejlesztése már a büntetés után nyújtott segítséggel, felügyelettel realizálódhat.⁵⁴

A büntetőpolitika keretei között megvalósított treatment-ideológia csődjének és a neoklasszikus elvek alapján kibontakozó reformoknak az értékelése során nem hanyagolható el a tágabb értelemben vett politikai közeg – a jóléti állam –, ahol ezek a folyamatok lejátszódtak. A jóléti állam politikai gyakorlatának lényege az állam cselekvőképességébe vetett hit, az, hogy a kormányzat képes a szociális igazság megteremtésére és ezzel a társadalom békéjének, harmonikus fejlődésének biztosítására. Ebből a meggyőződésből táplálkozott a bűnözés visszaszoríthatóságát hirdető társadalmi program is. „A szegénység elleni harc, a rossz lakáskörülmények elleni harc, a munkanélküliség elleni küzdelem, ezek az intézkedések – állította egy 1967-es elnöki reformbizottság jelentése – egyúttal ígéretes eredménnyel kecsegtetnek a bűnözés csökkentésében is. Az emberi jogok érvényesülésének biztosítása a legalkalmasabb eszköz a bűnözés megelőzésére. Az iskolákra költött pénz olyan, amit közvetlenül a bűnözés elleni harcra fordított összegnek lehet tekinteni.”⁵⁵ Miközben azonban a jóléti állam – programjának megfelelően – komoly összegeket költött a szociálpolitikára, az iskolákra, a lakáspolitikára és így követte a liberális reformjavaslatokat, addig a valóságos egyenlőtlenség nem csökkent, a társadalmi béke megvalósulása egyre messzebb került, a bűnözés pedig folyamatosan növekedett, egyre veszélyesebb formákat öltött, mind jobban veszélyeztetve a társadalom harmonikus fejlődését. Tárgyunk szempontjából ezek után nem közömbös, hogy az 1970-es évek végén bekövetkezett fordulat mögött milyen folyamat húzódott meg. Vajon a pénzügyi, gazdasági válságkörülményekhez való állami, ideológiai, intézményi alkalmazkodás vagy a jóléti állam csődje változtatta-e meg az államhatalom stratégiáját? A kérdés – az azóta eltelt időszak rövidsége miatt – még nehezen megválaszolható, de annyi talán már megállapítható, hogy a két jelenség együttthatásaként fordult neokonzervatív irányba a liberális polgári ideológia.

Az Egyesült Államok jóléti rendszerének csődjéről Dániel Moynihan, az utóbb konzervatív

politikusként ismertté vált szakember adott elsők között diagnózist. (Múltjából érdekes megemlíteni, hogy mint a Kennedy-adminisztráció tagja, az elnök tanácsadója volt, és maga is hitt a jóléti állam tömegeket boldogító erejében.) Egy írásában kifejtette, hogy az Egyesült Államok 1965-ig elérte a leghosszabb válságmentes periódust, a történelemben eddig számon tartott legnagyobb arányú növekedését a nemzeti jövedelemnek és a legalacsonyabb munkanélküli arányt (az utóbbi a fehér lakosság körében nem haladta meg a 4%-ot). A szociális gondok ennek ellenére nem csökkentek, hanem növekedtek. Amíg 1940-ben a statisztika még csak negyedmillió szociális támogatásra szoruló gyermeket tartott nyilván – olyat, akinek apja meghalt, tartósan munkaképtelen volt vagy eltűnt –, addig 1965-re ezek száma kétmillióra növekedett. Kétharmadrészük elvált szülők gyermeke volt, vagy olyan, akinek apja ismeretlen. Az érintett családoknak a megmentésére nem alakult ki megfelelő szolgáltatás, a szociális rendszer már csak akkor reagált, amikor helyzetük visszavonhatatlanul megromlott. *A szolgáltatás ugyanis egyénre, annak megmentésére irányult, érzéketlen volt a hagyományos családban élők gondjaira.* Hasonló helyzet alakult ki a munkanélkülisegélyezésben, az is individuális alapon járt, így egyforma összeget kapott a nyolcgyermekes családapa vagy családanya és a 40 éves korban újra munkát vállalni kívánó, egyébként jó anyagi körülmények között élő, középosztálybeli asszony, és az első munkahelyét kereső fiatal is. E diagnózis alapján Moynihan – a francia példákra utalva – a családra orientált rendszer megteremtését ajánlotta.⁵⁶ A szociális reform azonban nem az általa kívánatosnak tartott irányba tartott. Az 1967-ben hatályba lépett Social Security Amendments megtagadta a központi segítyt az előbbieken említett veszélyeztetett gyermekek számára és azok ellátását a helyi igazgatás feladatává tette. Ez bizonyos közigazgatási egységekben, főleg a nagyvárosokban lehetetlen helyzetet teremtett. New York lakosságának 10%-a, a gyermekek 20%-a részesülhetett volna a régi jogszabály alapján szociális támogatásban. Csakhogy 1967-ben New York állam szociális felelőse bejelentette a szenátusi albizottságnak, hogy a pénzügyi fedezete kimerült, fizetéseképtelen.

A csőd elemzésében Moynihan eléggé differenciált képet festett. Mindenekelőtt azt emelte ki, hogy az 1960-as évek közepéig működő és az 1930-as években keletkezett szociális rendszer még a „nagyon tisztességes”, de átmenetileg vagy tartósan bajbajutott fehér lakosság támogatását szolgálta. Időközben azonban a segélyezettek köre és a támogatás módja is megváltozott. Az új helyzetet az egész lakosság rossznak tartotta és nehezen tolerálta. A segélyre, támogatásra szorulóknak egyre inkább a színes bőrűek és a négerek lettek, akik a társadalom rohamos fejlődésével nehezen tudtak lépést tartani, körükben szaporodott a rendbontás, a bűnelkövetés. Az ismert okok miatt – nem kis mértékben a szociális és adórendszer hibáiból fakadóan – gyengült a családi kohézió, széthullottak a családok. Csökkent irántuk a társadalmi tolerancia és nem bizonyult hatékonynak a szociális segítőszolgálat sem. A körükben működő szociális munkások pszichológiai módszerei – a középosztály értékeit közvetítve – nem a problémamegoldó készség fejlesztését szolgálták, hanem a kilátástalan helyzet elfogadását sugallták. Az általuk biztosított segélyek pedig legfeljebb csak a fizikai lét biztonságát voltak képesek megteremteni. Kitérésre, felemelkedésre csak kivételes esetekben nyílt alkalom.

A Kennedy-adminisztráció 1962-es nagy erőfeszítése sem hozta meg a kívánt eredményt, a történelem eddigi legnagyobb ilyen irányú befektetése a bürokrácia útvesztőiben eliminálódott, növekedett az ún. „szegény-adminisztráció”, ezen belül a tévesen képzett szociális munkások létszáma. Uralkodóvá vált az a jelszó, miszerint „a lovak táplálásával lehet elérni a verebek életszínvonalának emelését”. Miközben az alsóbb osztályok bénultan és egyre kiszolgáltatottabban észlelték a közvélemény ellenük irányuló intoleranciáját, addig továbbra is hallhatták az emberi jogi mozgalmak jelszavait és azt, hogy országuk változatlanul a korlátlan lehetőségek hazája.⁵⁷

A jóléti állam kritikája egyre erősödött. A kialakult válság minden pontján az állami

beavatkozást tartották felelősnek. Az egészségügyi szolgáltatások „államosítása” – írta Boyson – biztonságot, ingyenes szolgáltatást kívánt nyújtani mindenkinek. Ennek következtében az átlag alá süllyedt az egész szolgáltatás színvonala, mindenki „létbizonytalanságba” került, nem tudták rendszeresen megfizetni az egészségügyi dolgozókat, a betegek hosszú várólista alapján kerülhettek kórházba. Az 1970-es évek elején az emberek saját biztonságuk érdekében a magánbiztosítás visszaállításának lehetőségét keresték. Hasonlóan az egészségüghöz, az állami gondoskodás lezüllesztette az iskolarendszert is. A lakásproblémát megoldani szándékozó állami segély- és kölcsönrendszer lehetetlenné tette a törekvők számára a nagyvárosi slumokból való kitörést. Az állam a központosítással és az adórendszer eszközeivel visszaélve rendelkezhetett az emberek keresetének majdnem felével, dönthetett a családi nevelésről, az új generáció oktatásáról, az egészségvédelemről és a gyógyításról, a bajok és krízishelyzetek kivédéséről, sőt, az emberi jótékonytságot is államosították. így kerülhetett az állampolgár – írta Boyson – a jogfosztottság és a kiszolgáltatottság állapotába, elveszítve felelősségérzetét, kockázatvállaló készségét, de azt az érzését is, hogy saját sorsát kezében tartja.⁵⁸

Az ilyen és hasonló kritikák nyomán nyílt meg a tér az 1970-es évek közepén a *Friedman* által ajánlott és elsősorban az Egyesült Államokban és Angliában érvényesülő monetáris elméletek számára. Friedman szerint a jóléti állam szolgáltatásai konfliktusba kerültek a gazdasági szabadsággal, károsan érintették a fogyasztói szuverenitást, nem tették lehetővé a szabad választást. *Vissza kell tehát állítani a fogyasztói akaratnak megfelelő piaci mechanizmust.* „Ez az irányzat – írta Simai Mihály – azért erős, mert a klasszikus. közgazdasági iskolák kétszáz éves tradíciójára épül, s azt vallj i, hogy mindenfajta gazdasági döntést a szabad verseny, a piac szabályozására kell bízni.... A probléma az, hogy ilyen szabadpiac nincs: az amerikai bruttó nemzeti termék 60%-át néhány ezer nagyvállalat állítja elő. Ezek a vállalatok döntő szerepet játszanak az árak, a kereslet és a kínálati viszonyok befolyásolásában, sőt az állat befolyásolásában is.”⁵⁹ A monetáris szemlélet uralkodóvá válásával csökkentek a közép- és felső rétegek adóterhei, nőtt a gazdaság legjelentősebb szektorainak fejlődőképessége és így versenyképessége is, de ötven év óta először rohamosan nőtt a munkanélküliség is, és az Egyesült Államokban majdnem elérte a háború előtti válságok értékeit.⁶⁰ 1975-re az amerikai lakosság 12%-a – a fekete családok több mint egyharmada és a fehér családok 9%-a – a „törvényes szegénységi küszöb” alatt élt.⁶¹

Ahhoz, hogy a kép teljes legyen, még egy szempontra figyelemmel kell lenni a jóléti állam koncepciója válságának elemzésénél, ez pedig a szocialista államok létéből fakadó fenyegetettségi helyzet megszűnése. „A 'létező szocializmusok' mind nyilvánvalóbb válsága is jelentős szerepet játszott és játszik a 'neo-liberalizmus' térhódításában” – írta Ferge Zsuzsa. Nemcsak arról van szó – folytatta –, hogy ki kell iktatni a gazdaságból és a társadalomból azokat az elemeket – mint például a monopolisztikus állami tulajdont –, amelyek Kelet-Európában széles körben elterjedtek és joggal okolhatók az ottani válságért, hanem arról, hogy megszűnt vagy legalábbis minimálisra csökkent az a kihívás, amit a szovjet és a kelet-európai szocializmus jelentett a kapitalizmus számára. így nincs már szükség arra, hogy a tőkés társadalom a szocializmus „saját fegyvereivel” küzdjön a kihívás ellen.⁶²

A jóléti állam béklyóitól fokozatosan megszabaduló hatalmi rendszer már csak korlátozott mértékben kényszerül a polgáraitól „gondoskodó” funkcióinak ellátására és úgy tűnik, fokozatosan elveti a szociális gondoskodással kevert, pszichológiai kezelésem alapuló büntetésfilozófiát is. Áttér a morális elveken alapuló, a közgondolkodás számára világos, az elkövetőt „hibáztató” és tetterányos felelősségre. A közelmúlt tanulságainak hasznosítása után azonban ártértékelődött a büntetőjogi beavatkozás mértéke is; korlátokat szab annak a társadalomra veszélyes tett és az eme értékeléséhez fűződő klasszikus garanciális rendszer. A büntetőjogi beavatkozást korlátozza ugyanakkor a józan ész abból a megfontolásból is, hogy a társadalomban újratermelő ellentmondások nem – vagy csak nagyon kis mértékben –

kezelhetők a büntetőfelelősség rendszerében. Ezért kaphattak lendületei az 1970-es évek végén a dekriminalizációs és depönalizációs törekvések, a szabadságvesztés csökkentését célzó programok. E nagyon határozott szándékot tükröző büntetőpolitika ellenére azonban mégis növekszik a felelősségre vontak és a börtönben fogva tartottak száma. Az utóbbi években átlagosan naponta 170 fővel növekedett az Egyesült Államokban az elítéltek száma, amely ma már megközelíti az egymilliót. 1987-ben minden 600 amerikai állampolgárból egy javítóintézetben vagy börtönben volt.

A legújabb kutatási eredmények azt bizonyították, hogy a gazdasági folyamatok okozta társadalmi változások, de különösen a válsághelyzetek a büntetőpolitikát talán még inkább befolyásolják, mint a bűnözést újratermelő erőket. A gazdasági változások gyakran igen közvetlenül befolyásolhatják a büntetést; a végrehajtandó szabadságvesztések száma például olyan mértékben növekszik, ahogy a munkaerőpiac felvevőképessége csökken. Ez a folyamat *Jankovic* szerint független a felderített bűncselekmények számának alakulásától. A kiszabott büntetések válsághelyzetben szigorúbbak, mert ilyenkor a lakosság, a közvélemény és a hatalom intézményeinek toleranciája minden rendbontás iránt csökkén. Erős a reakció még a kisebb jelentőségű bűncselekmények elkövetőjével szemben is. A bűnbakkeresés automatizmusának megfelelően minden bajok okozóit a bűnelkövetőkben látják és a keményebb büntetéstől várják az elrettentést. Ez a szinte automatikus reakció természetesen növeli a kiszabott büntetések között a végrehajtandó szabadságvesztések arányát. A szigorúbb büntetés másrészt közvetlenül a gazdasági kényszer eredménye. Az ún. alternatív – szabadságelvonással nem járó – büntetések többsége valamilyen módon mindig munkakényszerrel kombinált büntetőszankció. A próbára bocsátás, a felfüggesztett szabadságvesztés tartama alatt az elítéltnak folytatni kell meglévő munkaviszonyát, vagy ha ilyen nem volt, akkor a pártfogó felügyelő segítségével munkaviszonyt kell teremtenie. Tömeges munkanélküliség idején azonban ez a követelmény nehezen vagy alig érvényesíthető.⁶³

A kutatók egy része a büntetés – és ennek uralkodó formája, a szabadságvesztés – történeti fejlődésének vizsgálata során jutott arra a következtetésre, hogy a társadalom mindenkor adottságai, amelyek a gazdasági és politikai válságtényezők közvetlenül a bűncselekmények végrehajtásának rendszerét befolyásolják. *Ignatieff* és *Foucault* nagy jelentőségű filozófiai, büntetéstörténeti munkáikban főleg angol, illetve francia történelmi példák bemutatásával bizonyították, hogy a tőkés rend szabályai, értékei az intézmények egész rendszerében reprodukálódnak. Az értékátörökítés színtere a család, az egyház, az iskola, a szociálpolitika stb., de az uralkodó, sajátosan kapitalista értékek alól nem mentesek a kórházak, az elmegyógyintézetek, szeretetotthonok és a börtönök sem.⁶⁴ „A börtön csak a kontroll-rendszer egyik formája – írta *Ignatieff* –, amelynek az a célja, hogy alakítsa a válságban növekvő ipari proletariátust és kezelje a társadalomban létrejött diszfunkcionális jelenségeket az új piaci rendszer fejlődésében.”⁶⁵

Melosi az amerikai gazdasági fejlődés tükrében az 1800-as évek első felétől vizsgálta a börtönnépesség alakulását. „A recesszió idején – állapította meg –, amikor a munkanélküliség nagy, szinte automatikusan növekszik a börtönben lévő népesség, romlanak a börtönbeli létfeltételek. A prosperitás idején a börtön képes kényelmes létet, sőt még szakképzettséget is biztosítani.”⁶⁶

Az 1970-es évek második felében kialakult – általánosnak tekinthető – válság és a kiutkeresési kísérletek néhány alapvetően fontosnak tekinthető kérdést még a legkonzervatívabbnak tekinthető országokban, így a most részletesen tárgyalt Egyesült Államokban is eldöntötték. Ezek közül azt tartom az egyik legfontosabbnak, amely az ún. „gondoskodó” büntetés ideológiájával való szakítást eredményezte. A bűnelkövetésben és a szegénységben megnyilvánuló személyiségi sajátosságokat sem a büntetőpolitikában, sem a szociálpolitikában nem lehet a pusztán pszichológiai eszközökkel, módszerekkel orvosolni. A

modern szegénység és az általa strukturálisan „termelt” bűnözés elleni harc stratégiáját nem szabad összekeverni a társadalompolitika más eszközeivel. Ez ugyanis a tapasztalatok ismeretében értékválságot eredményez, végeredményét tekintve „büntetheti „ a szegényeket és „gyámolíthatja” a bűnelkövetőket. A büntetőfelelősségnek a társadalmi érték ítélet mai szintjén, a tudomány fejlettségének megfelelően korrekt és igazságos, de humánus módon meg kell őriznie a felelősségrevonás klasszikus jellegét és végső eszközként kell működnie a társadalmi béke biztosítása érdekében. Mivel a felelősségrevonás mindig csak az egyénnel szemben érvényesülhet, következményei is csak őt, legfeljebb közvetlen környezetét érintik, így ebbe az eljárásba – a garanciális jogvédelem érdekeinek sérelme nélkül – nem vonhatók be a bűnözés elleni általános társadalmi küzdelem stratégiai eszközei. A tettel és a bűnösséggel arányosan kiszabott büntetés keretei között gondoskodni kell arról, hogy az elítéli és annak családjá a büntetés miatt ne kerülhessen hátrányosabb helyzetbe, mint amit a felelőssége mértéke indokol. Ezért a büntetés tartama alatt gondoskodni kell mindazoknak a feltételeknek biztosításáról (munkáltatás, iskoláztatás, szakmai képzés), amelyek a kedvező társadalmi integráció szempontjából elengedhetetlenek és a bűnisméltés szempontjából célszerűek. E feladatokhoz új típusú szociális szakemberekre van szükség, akik a felismert szükségleteknek megfelelően töltik meg tartalommal a büntetés végrehajtás, ezen belül különösen a pártfogó felügyeleti rendszer működését. Gyógyító, pszichológiai kezelő eljárásokat, szolgáltatásokat is elérhetővé kell tenni a büntetés végrehajtása során, az ezekben való részvétel – azonban az alapvető emberi jogok sérelme nélkül – csak önkéntes elhatározás alapján valósulhat meg. A hátrányos, különösen a halmozottan hátrányos helyzetű bűn elkövetők és közvetlen környezetük, családjuk egyéb – az előbbieken nem említett – problémáinak megoldására már a büntetőpolitikától teljesen független szociálpolitikai intézmény rendszer hivatott, mindazoknak az eszközöknek az igénybevételével, amelyek az adott társadalomban a strukturális szegénység enyhítését célozzák. Ebből a társadalompolitikai szférából feltétlenül számítani kellene a bürokratizálódást és a mindenható erőt hirdető pszichologizálást; ez – mint *Castel* írja – „két olyan egymást kiegészítő folyamat, amelyek összeesküsznek, hogy létrehozzák az új függőségrendszert”.⁶⁷ A bürokraták és a pszichologizáló szakemberek helyzete azonban minden kritika ellenére, hosszú távon stabilnak tekinthető, hiszen az alapvető változtatás nélküli társadalmi haladásban inkább ők tekinthetők a hatalom szövetségesének, mint a strukturális ellentmondásokat feltáró és azokat stratégiai problémaként kezelő szociológusok. „Valójában szükségszerű kapcsolat van a szegénység politikai problémájának elhomályosítása és a pszichologizáló technikák elburjánzása között” – állapítja meg *Castel*.⁶⁸ A válságokból megerősödve kikerülő, nyíltan konzervatív hatalmat ugyanis a közeli jövőben minden jel szerint nem készítenek szervezett társadalmi mozgalmak, a legitimációt megkérdőjelező ideológiák arra, hogy strukturális reformokat hajtson végre az évszázadok óta létező egyenlőtlenségek enyhítésére.

3. Társadalompolitika és büntetőpolitika Nyugat-Európában

Az Egyesült Államok fejlődésében megfigyelhető folyamatok megjelentek a második világháború utáni Nyugat-Európában is. A győztes és a vesztes országok a háborús veszteségeik romjain sok szempontból az amerikai politikai, gazdasági és társadalmi modellt tekintették követendőnek, így a jóléti állam megteremtése során is ezekből az elemekből építkeztek. Ezt a tendenciát erősítette az 1947-ben meghirdetett Marshall-segély, amely a gyors gazdasági fellendülés reményét és esélyét adta. Általa mód nyílt az akkori legkorszerűbb technológiák átvételére. Részben ennek köszönhető, hogy az újjáépítést viszonylag rövid idő alatt végrehajtották, új perspektívák nyíltak a nyugat-európai iparosítás előtt. Ezzel egyidejűleg – már a hidegháborús légkörben – az Egyesült Államok jelentette a potenciális védelmet a közös ellenféllel szemben; ez csakhamar a katonai szövetségi rendszer létrehozásában is testet öltött.

Ennek ellenére Nyugat-Európa mégsem amerikanizálódott. Az amerikai hatásoknak az egyes országok nemzeti szuverenitásuk tudatos védelmével, tradícióik célzatos őrzésével és ápolásával álltak ellen. Az amerikanizálódással szemben ható tényezőnek tekinthető az a szintén céltudatos törekvés is, amely az önálló európai integrációban vélte megtalálni a harmonikus gazdasági fejlődést. Ennek első jeleként fogható fel az Európa Tanács megalakítása 1949-ben, amelynek célja a tagországokban mindenekelőtt az emberi jogok, a szociális jogok fejlesztése és harmonizálása, később pedig minden olyan belpolitikai stratégiai kérdés egyeztetése volt, amely nem érintett katonapolitikai és külpolitikai érdekeket. A politikai egyeztetést követte – később kísérte – a gazdasági integráció, Montanunió megalakulása 1958-ban, majd a Közös Piac létrejötte 1957-ben. Mindezek alapján Nyugat-Európában országonként eltérő, de mindenképpen kedvező gazdasági, politikai, társadalmi feltételek alakultak ki a jóléti állam eszméjének megvalósítására. Az egyik elsődleges cél a humanitárius emberi és a szociális jogok fejlesztése, ezen belül az állampolgárok számára a létbiztonság lehetőség szerinti megteremtése volt. A gazdasági fellendülés és az említett politikai törekvések hatására a második világháború utáni viszonylag magas – helyenként 10%-ot elérő – munkanélküliség a legdinamikusabban fejlődő országokban az 1960-as évek elejére gyakorlatilag megszűnt (az NSZK-ban például 1%, Angliában 1,5% körül alakult ebben az időszakban). Fejlődött a társadalombiztosítási rendszer, demokratikusabbá vált az iskolarendszer. Minden országban növekedett a nemzeti jövedelem és ennek hatására az általános és tömeges felfelé irányuló mobilitás. E folyamatok vezérlésében – a jóléti társadalom koncepciójának megfelelően – igen nagy szerepe volt az államnak, amely beavatkozásával kívánta kontrollálni a nem piaci szférát, a piaci automatizmusok egyenlőtlenséget eredményező mechanizmusát. Országonként eltérő módon – államosítással és/vagy adóztatással – gyűlt az anyagi forrás az államilag szervezett újraelosztásra.

A társadalmi problémák, a szegénység, a deviancia, a bűnözés intézményesített „kezelése” és ennek ideológiája Európában – amint az I. fejezetben láttuk – viszonylag hosszú múltra tekintett vissza. *Az „öreg kontinens” már a századforduló körüli időszakban túljutott a polgári forradalmak egyenlőség-eszméjének illúzióján, többé-kevésbé felismerte a korlátokat az egyenlő érvényesülés esélyeinek realizálásában.* A nagy társadalmi változást eredményező forradalmak ellenére a hatalom legszűkebb szférájában együtt élt a több száz éves múlttal rendelkező arisztokrácia és a nagypolgárság. A jól felismert érdekek és a politikában következetesen végrehajtott gyakorlat a nagypolgárság szövetségesévé és közvéleményformáló erővé tette az egyre szélesedő középosztályt és ezen belül az értelmiséget. Az erős munkásmozgalom már az 1920-as években kikényszerített bizonyos szociális jogokat. A harcban kivívott eredmények alapján a munkás és a paraszt rétegek szociális érdekeikben és társadalmi helyzetükben megosztottá váltak. *Az amerikai társadalom szerkezetéhez képest tehát zártabb, rögzültebb társadalmi struktúra határolta be a második világháború után az egyébként jelentős európai társadalmi mobilitás lehetőségeit.*

A tradicionálisabb társadalomszerkezet és az érvényesüléssel kapcsolatos reálisabb célkitűzések sajátos politikai szemléletet eredményeztek Nyugat-Európában. A kontinensen nem tekintették feltétlenül személyiséghibának, torzult pszichológiai fejlődési rendellenességnek az érvényesülési versenyben való lemaradást, a szegénységet, sőt a deviáns viselkedési módokat, így a bűnelkövetést sem. A jóléti állam differenciáltabban közelített ezekhez a társadalmi problémákhoz Nyugat-Európában, mint Amerikában. A társadalom védelme érdekében jogot formált arra, hogy beavatkozzon a korábban számára szent és sérthetetlen kapcsolatokba, így például a munkáltatók és a munkavállalók viszonyába, a szülők és gyermekeik kapcsolatába. E törekvések azonban általában a társadalompolitikában vagy a szűkebb értelemben vett szociálpolitikában jelentek meg, jogszabályokban deklarálva. Mindebből természetesen hiányzott a pszichológiai módszerek dominanciája.

A büntető beavatkozás ideológiáját illetően tovább folyt ugyan a vita a determinizmus és

az indeterminizmus elméleti kérdéseiben, de ez kevésbé befolyásolta a büntetőpolitika stratégiáját. „A bűnösség teóriája – írta *Radzinowicz* – társadalmilag akkor is szükséges, ha tudományosan tarthatatlan lenne. A bűnösség megállapítása nem a determinizmus vagy indeterminizmus kérdése, hanem annak eldöntése, hogy a személyiség lényege mennyiben jut kifejezésre a bűncselekményben. A büntetőpolitikának ezért szerintem az a legfontosabb feladata, hogy hatékony, individuálisan érzékeny megoldást találjon a speciális prevenció érvényesítésére és így a társadalom védelmére. Ezért a büntetés céljának differenciáltnak kell lennie. A büntetőpolitikának el kell érnie, hogy visszatartsa a potenciális elkövetőt a káros cselekményektől, megállítsa az első ízben megtévedtet az antiszociális életmód kialakulásában és védje a társadalmat a krónikus bűnelkövetőktől.”⁶⁹ E gondolkodásban – amely egyébként tükrözte a hivatalos büntetőpolitika értékrendjét is – a századfordulón kialakult, az elkövetők differenciálására koncentráló tudományos és politikai hagyományok éltek tovább. Az alkalmilag megtévedt bűnelkövető elrettentése, a nevelhető fiatal bűnelkövető reszocializálása és a krónikus bűnöző ártalmatlanná tétele egyaránt a célok között szerepelt. Ez utóbbi kettőnél volt szerepe – bár korántsem kizárólagos jelleggel – a pszichológiai módszerek alkalmazásának is, amelyet szintén zárt intézeti körülmények között kívántak megvalósítani. A terápiás módszerek minden országban kiegészültek pedagógiai eljárásokkal és a társadalmi beilleszkedést segítő szociális segítőszolgálattal. A kezelés, a reszocializáció időbeli kereteit – többnyire relatíve határozatlan tartamát – jogerős bírói ítélet határozta meg, a végrehajtásra a század első harmadában létrehozott javítóintézetekben, szigorított dologházakban, „preventív detention” intézetekben került sor. A pszichológiai kezelés térhódításának, újabb elkövetői körökre való kiterjesztésének útját állta azonban a kodifikált jogrendszer, amelyben változatlanul a cselek-' meny társadalomra veszélyességének értékelése, az eljárásjogi garanciákba vetett hit és a büntető igazságszolgáltatás hagyománya dominált. (Ez utóbbi különösen Angliára volt jellemző.) így a határozatlan vagy relatíve határozatlan tartamú szabadságvesztés s az ehhez fűződő jogbizonytalanság nem vált uralkodóvá a nyugat-európai joggyakorlatban és a kísérleti jellegű büntetés-végrehajtási intézetek létesítése sem volt számottevő.⁷⁰ E fejlődési periódus, amely ugyan nem volt mentes az amerikai kriminálpszichológiai befolyástól, mégis önálló és sajátosan európainak tekinthető, országonként eltérő büntető felelősségi rendszert teremtett. Végeredményében azonban az 1960-as évek végére ugyanazzal a problémával szembesült, mint az amerikai; minden határozott törekvése ellenére a börtönnépesség itt is növekedett. Egyre bővült a szabadságvesztésre ítélték köre és a kiszabott büntetések időtartama. Mindez annak ellenére következett be, hogy a századforduló óta a legtöbb országban a törvényes lehetőségek széles köre nyílt meg a feltételes elítélésre, a felfüggesztett büntetésre, a próbára bocsátásra és a pénzbüntetésre, tehát a szabadságelvonással nem járó büntetési formák alkalmazására.

Számos államban – elsősorban Angliában – a büntetési rendszert nagy hagyományokkal rendelkező pártfogó felügyelői intézményhálózat egészítette ki. Feladata – a kiszabott büntetés alatt vagy a börtönbüntetés után – az elkövetők társadalmi integrációjának elősegítése, részben szociális szolgáltatásokkal, részben ellenőrző, hatósági jogosítványokkal. E szervezet – bizonyos szemléleti és szervezeti hibák ellenére – a legtöbb esetben sikeresen kapcsolta a büntetőpolitikát a szociálpolitikához.⁷¹

A büntetőpolitika és a szociálpolitika sajátos együttműködése a közvetlen bűnmegelőzés területén egy sajátos, de ellentétes irányú folyamattal párosult. Az 1960-as években a dekriminalizációs mozgalmak során több ország száműzte a *büntetőfelelősség-rendszerből a tisztán szociális eredetű jelenségeket, így a közveszélyes munkakerülés, a koldulás, a csavargás pönalizálását, megszüntette a rosszemlékű dologházakat*. Ahol ez megvalósult – például az NSZK-ban – ott jogi aktussal deklarálták, hogy önmagában a szegénység, elesettség még akkor sem büntetendő, ha annak létrejöttében, vagy fennmaradásában az érintett személy is hibáztatható. Úgy vélték, hogy az alapvető szociális szükségletek kielégítése feltétlenül állami

feladat. A rossz egyéni helyzet kialakulásáért az esetleges vétkességi felelősség megállapítását csak államigazgatási eljárásban rendelték el. Az ott hozott határozat viszont a közigazgatási bíróságnál megtámadható.⁷² Miközben tehát a büntetőpolitika – a szükségleteknek megfelelően – kiegészült szociálpolitikai eszközökkel, addig egyes esetekben, főleg a predelinquens helyzetek megítélésében, profiltisztítás történt és a büntetőpolitikai feladatok átkerültek szociálpolitikai hatáskörbe. E tendencia a legkülönbözőbb megjelenési formákban minden nyugat-európai országban észlelhető volt, néhány helyen jogszabálymódosításokban, máshol a joggyakorlat módosulásában.⁷³

Az országoként eltérő, mégis sajátosan nyugat-európai jóléti társadalmi fejlődés az 1970-es évek közepén éppúgy megtorpant, mint az Egyesült Államokban. Előbb-utóbb a jóléti állam koncepciójának és politikai gyakorlatának csődjét állapították meg a szakértők. A válság jelei több területen is jelentkeztek. Az általam vizsgált kérdés szempontjából a legfontosabbnak a munkanélküliség megjelenését, majd rohamos növekedését tartom. Az 1960-as évek 1-1,5%-os aránya 1984-re – a kilábalás időszakára – átlagosan 8,2%-ra változott Nyugat-Európában.⁷⁴ Egyes szociológiai kutatások már az 1960-as évek második felében kimutatták, hogy a jóléti államokban – a szociális programok ellenére – fennmaradt a hagyományos szegénység és létrejött egy új típusú szegénység is. Ez utóbbit a relatív depriváció jellemzi, amelyet a nagy vihart kavart könyvében *Townsend* a következőképpen ír körül: „Egyénekről, családokról és a népesség egyes csoportjairól akkor mondhatjuk, hogy szegénységben élnek, ha nem rendelkeznek elegendő forrással ahhoz, hogy táplálkozzanak, olyan tevékenységben vegyenek részt, illetve olyan életfeltételekhez és javakhoz jussanak, amelyek társadalmunkban szokásosak vagy legalábbis széles körben elfogadottak és helyeslésre találnak. Az átlagos egyénhez vagy családhoz képest szűkösebbek a rendelkezésükre álló források, olyannyira, hogy ténylegesen kirekesztődnek az általánosan elterjedt életmódból, szokásokból és tevékenységből.”⁷⁵ E fogalommeghatározás alapján *Townsend* 60 indikátor felhasználásával széles körű kutatást végzett *Angliában*. Az általa kialakított ún. deprivációs index alapján kimutatta, hogy még a jóléti állam virágzása idején, *1965-ben is szegénynek lehetett tekinteni a háztartások 25%-át. A 3 és ennél több gyermeket nevelő segédmunkás családok 93%-a kifejezetten szegénynek tekinthető; mellettük a leginkább veszélyeztetettek az öregek, a munkanélküliek, az alacsony keresetűek, a krónikus betegek, a fogyatékosok és a gyermeküket egyedül nevelő szülők. E helyzetek halmozódása a dolog természetéből következően az alapszükségletek kielégítésének gondjaival szembesíti az érintetteket.*⁷⁶ A relatív depriváció, mint a fejlett társadalmak jellemzője leglátványosabban akkor kapcsolódik a negatív újratermelődési folyamatokhoz, ha a legfiatalabb korosztály első munkavállalási esélyeinek veszélyeztetésével jár együtt. Szintén Angliából, *Pratt* kutatásaiból származó adatok szerint az iskolát elhagyó fiatal munkanélküliek tömege az 1973-as 20 ezerről 1982-re 304 ezerre emelkedett. A 18-19 éves munka nélküli fiatalok aránya 1982 első felében elérte a korosztály 26,3%-át.⁷⁷

Számos adat jelzi is, hogy a jóléti társadalom krízise nem pusztán gazdasági válságként, hanem morális értékválságként, anómiás állapotként fogható fel. *Durkheim* megközelítési módját elfogadva, a bűnözés folyamatos emelkedése erre nézve az egyik legmegbízhatóbb bizonyíték. Egy, az Európa Tanács megbízásából végzett vizsgálatból kiderült, hogy 1963-1981 között az országoként eltérő, viszonylag egyenetlen gazdasági fejlődés, a különböző társadalmi szerkezeti adottságok és változások ellenére a bűnözés ütemes növekedése úgy következett be, hogy a különböző helyzetből indulók ebből a szempontból azonos helyzetbe jutottak. Az említett időszakban a százezer vétőképes lakosra jutó bűnelkövetők száma a Német Szövetségi Köztársaságban 2920-ról 6600-ra, Franciaországban 1350-ről 5370-re, Angliában és Walesben 2250-ről 5660-ra növekedett.⁷⁸ A vizsgált időszak végén kapott adatok hasonlósága kínálja az alkalmat annak a hipotézisnek a megfogalmazására, hogy *a technikai fejlődés és az információs forradalom eredményeként zsugorodó világban a tudatos*

gazdasági és politikai integráció eredményeként csökkent a nemzeti tradíciók meghatározó jelentősége a morális értékek újratermelődési folyamataiban és ennek diszfunkcionális eredményeként kiegyenlítődik a bűnözésnek a lakosság nagyságához viszonyított aránya. Ennek széles körű igazolása azonban még várat magára.

A jóléti állam válságának bekövetkezése után, az 1970-es évek közepétől kezdve az amerikai és nyugat-európai konvergencia is megbomlott és a „válságkezelés” egymástól eltérő megoldási módjai alakultak ki.⁷⁹ A nyugati politológia elemzése szerint legalább hatféle társadalom- és szociálpolitikai modell működése figyelhető meg a válság menedzselése terén.⁸⁰ *A „neoliberális” konzervatív irányzattal szembe azonban annak ellentétéként – szerintem – csak egy igen markáns tendencia állítható. Ez a szociáldemokrata hagyományokra épülő „skandináv modell”, amelyben történetileg is hosszabb ideig a társadalom- és gazdaságpolitikának alapvető stratégiai kérdése volt a jóléti társadalom megteremtése.* A többi országban a jóléti állam koncepciója csupán a lényegileg liberális polgári politikai programok kiegészítő részeként érvényesült. A két szélsőnek tekinthető megoldási mód közötti átmenetek széles skálája alakult ki Nyugat-Európában. Ahhoz, hogy a társadalom-, a szociális- és a büntetőpolitika kapcsolatát, kölcsönhatását világossá tegyem s a fejlett Nyugatról alkotott kép élesebb kontúrjai láthatókká váljanak, e másik fejlődési irány bemutatását is szükségesnek tartom, különösen azért, mert ideológiáját nagyon fontosnak érzem egy emberközpontú fejlődési irány meghatározásában.

4. A skandináv modell

A skandináv országokban az ipari forradalom és a társadalom szerkezetének ezzel kapcsolatos átalakulása a klasszikus európai fejlődés üteméhez képest megkésettnek tekinthető. A 19. század végén ezekre az országokra még az elmaradott gazdasági szerkezet, a feudális kötöttségeket hordozó, viszonylag nagy vagyoni különbségekkel jellemezhető társadalomstruktúra és az ennek megfelelő hatalmi és igazgatási mechanizmus volt a jellemző. Az ekkor meginduló és rohamos ütemet diktáló iparosítás hosszabb ideig nem tudta felszívni a munkaerő-felesleget. 1870 és 1930 között ezekből az országokból volt a legnagyobb arányú kivándorlás az Egyesült Államokba. Svédországban például az említett időszakban a lakosság egynegyede emigrált az Újvilágba; ezek egy jelentős része azonban később visszatért. A szegénység tehát tömeges társadalmi probléma volt, kezelését kezdetben a restriktív szegénygondozás jelentette. Később azonban – már a századfordulón – megindult a szociális törvényhozás. *Nagyon nehéz gazdasági körülmények között elsőként az oktatáspolitikai reformjára törekedtek és ennek költségeit hárították a társadalmi közteherviselésre, majd hasonló módon megindult a munkából kiöregedettekről való társadalmi gondoskodás is.* E törvények megalkotásában már jelentős szerepe volt az erősödő munkásmozgalomnak, a szociáldemokrata pártok aktív és erős ellenzéki politikájának, aminek érvényesülését elősegítette az államszervezet modernizációja, a parlamenti demokrácia jogi alapjainak megteremtése. E szociális törvényhozás az 1920-as évek első felében azonban még a patriarchális szemlélet ideológiai keretei között maradt.⁸¹ A századforduló után, a még ellenzékben levő szociáldemokrata pártok harca – *Karl Marx* elméletéből kiindulva – a szociális jóléti törvények létrehozására irányult, stratégiai kérdésnek tartva az állampolgári egyenlőség és az ehhez fűződő garanciák társadalmi megvalósulását. A szociáldemokraták a „teljes jogú szociális állampolgári státus” megteremtésével kívánták mérsékelni a piaci mechanizmus automatizmusainak érvényesülését. Védelem akartak biztosítani a betegség, az öregség és a munkanélküliség veszélyeivel szemben a legrosszabb gazdasági körülmények között is. El kívánták kerülni a munkásosztály – a többi európai országban már erőteljesen érezhető – gazdasági és jogi megosztottságát, amelyre a válságos helyzetben egyre több esély adódott. A hatalomátvitelre készülő szociáldemokrata pártok késztetést éreztek arra, hogy a teljes társadalmat átfogó stratégiát dolgozzanak ki, a „nép otthona” elve szerint alakítsák

programjukat. Ebben többek között az erkölcsi, jövedelmi és vagyoni igazoláshoz kötött segélyrendszer eltörlése, a juttatások körének és összegének növelése, az ellátások minden állampolgárra történő kiterjesztése szerepelt.⁸²

A 1930-as években hatalomra került szociáldemokrácia – Svédországban, Dániában és Norvégiában már meghirdetett programja megvalósításának kezdetén – összehangolta stratégiáját. Mint *Ferge Zsuzsa* megállapítja, „*nem láttak legitimálható módot az »alapbajok« – a magántőke és a mindent átfogó piac – gyors megszüntetésére. Úgy látták, hogy hosszú távon kell együttélni a tőkés rendszerrel, eközben arra törekedve, hogy a magántulajdon és a piac emberellenes hatásai csökkenjenek. „E program nélkülözött minden igazi és sajátos gazdaságpolitikai koncepciót és erőit a nyomor megszüntetésére, a szélsőséges jövedelem-egyenlőtlenségek csökkentésére, a létbiztonság kialakítására összpontosította.*”⁸³ E harc gazdasági sikerek közepette zajlott; 1930-1965 között minden érintett országban jelentősen növekedett a nemzeti jövedelem. A társadalom széles rétegeit sikerült a program érdekében mobilizálni. A szociáldemokrata modell reformértékű megoldásokkal szolgált; olyan „emberarcú” társadalom kialakulásához vezetett, amelyben „a politikai társadalmi tagságnak – mint *Andersen* megjegyezte – meg kell előznie a szociális társadalmi tagságot; és mindkettő nélkülözhetetlen a harmadikhoz, a gazdasági társadalmi tagsághoz.”⁸⁴ Ez a stratégia először politikai és szociális, majd később gazdasági integrációt is eredményezett.

Az 1970-es évek értékválsága a skandináv országokat is elérte, a válságérzet azonban itt elsősorban valóban az olajárrobbanás okozta új gazdasági problémákból fakad. Ennek ellenére revízió alá került a társadalompolitika. Az elemzésekből kiderült, hogy az „államosított” szociálpolitika drága, merev és sztereotip módon reagál az egyéni, csoport- és rétegproblémákra, krízishelyzetekre, hogy az alkalmazott módszerek nem elég hatékonyak és sokszor nem is elég humánusak. A társadalomban a jóléti koncepció megvalósítása ellenére szétzilálódtak a természetes kisközösségek, túlságosan felerősödött a gondoskodó állam és az állampolgár közvetlen kapcsolata, amely kiszolgáltatottsági és függőségi viszonyokat eredményezett ott is, ahol szövetségesi kapcsolatok alakulhattak volna ki. A pénzforrások csökkenésével világossá vált, hogy bizonyos igények csak alacsony szinten elégíthetők ki, ezért érdek-összeütközés keletkezett a tehetősebb rétegek és a kevésbé jómódúak között. A jobbmódúak számára már nem volt elég magas színvonalú az állampolgári jogon garantált egészségügyi, járadéki, iskolai stb. szolgáltatás. A legfontosabb felismerés azonban az volt, hogy *a társadalompolitika oly mértékben szüntette meg a munkaerő áru jellegét, hogy az már – mind a munkáltató, mind a munkavállaló oldaláról – veszélyeztette a piaci és így a gazdasági hatékonyságot.*⁸⁵

Ennek ellenére a helyzet nem volt a többi nyugat-európai országhoz képest drámai, hiszen például Norvégiában a válság csúcán – 1979-ben – a munkaerő-állománynak mindössze 2%-a volt munkanélküli, s a fiatalok körében sem haladta meg ez az arány a 7%-ot. Az is igaz, hogy ebben a régióban (Dánia, Finnország, Norvégia, Svédország) 1954 óta létezett a közös munkaerőpiac, ami azt jelentette, hogy nem volt szükség munkavállalási engedélyre, a diploma-egyenértékűség deklarálása segítette az értelmiségi migrációt és folyamatos kormányzati egyeztetés biztosította a munkaerő megfelelő áramlását.⁸⁶ A válságkezelés nem hozott magával alapvető fordulatot a társadalompolitikában, csupán újabb reformfolyamatot indított el. Bizonyos területeken szabadabb érvényesülési lehetőségeket kapott a piac vállalkozót és munkaerőt motiváló jellege, anélkül azonban, hogy veszélybe került volna az állampolgári biztonság széles körű érvényesülése, megmaradt és megerősödött az állampolgár politikai, szociális tagsága mellett a „gazdasági” tagsága is.

A szűkebb értelemben vett szociálpolitika is megreformálásra szorult. A rászoruló és természetes közösségeik kapcsolatának helyreállítása, az individuális szükségletek iránti érzékenység fokozása, a nem anyagi jellegű szükségletek kielégítése érdekében egyszerre vált indokolttá a szociálpolitika centralizálása és decentralizálása. Mint *Gough* megállapítja,

„egyfelől támogatni kell lokális szinten a kísérleti megoldásokat, az általános jóléti ellátás előképeit. Másfelől a központi politika olyan formáit kell kialakítani, amelyek valóságos értelmet adhatnak a szociális jogoknak, a gazdaság, jövedelem újraelosztásának. Azt állítjuk, hogy ezek nem antagonisztikus, hanem egymást kiegészítő utak egy humánusabb jóléti rendszerhez vezető úton.⁴ *kérdés tehát nem az, hogy legyen-e állam, hanem az, hogy ez milyen legyen és hogyan biztosíthatja azok jogait és szükségleteit, akiket nem uralnia, hanem szolgálnia kell.* „⁸¹ A szociális munka új területeként jelent meg a „hétköznapi tudást” erősítő jog- és érdekérvényesítést segítő *tanácsadás*, a régi értelemben vett kliensek (bevándorlók, hátrányos szociális helyzetűek, munkanélküliek) és az újonnan „felfedezett” rászorulóknak (például a bűncselekmények áldozatai) számára. Új szolgáltatássá vált a családra, a természetes közösségre orientált szakmai és anyagi segítség, az egyes területek egyenletlen fejlődését harmonizáló regionális komplex program, a szociális medicina az egészségügyi szolgáltatások keretében és a rehabilitációt, reszocializációt, társadalmi integrációt segítő utógondozás.

Ebben a kétségtelenül embercentrikusabb társadalomban nem jött létre egy minden mástól elméletileg eltérő, alapvetően új büntetőfelelősségi rendszer. A legkevésbé sem beszélhetünk erről, ha pusztán az írott jog világát vizsgáljuk, kiragadva azt az érvényesülési közegéből, eltekintve gyakorlati alkalmazásától. Ahogyan azt az I. fejezetben megkíséréltem kifejezni, a századfordulón a sok haladó és realisztikus elemet tartalmazó kriminológiai befolyás az egész Európa – így a skandináv országok – jogalkotására is hatott. A német tartományok után 1894-ben Norvégia, majd Olaszország után 1906-ban Svédország iktatta törvénybe a rövid tartamú szabadságvesztés alternatívájának szánt feltételes elítélést. A pénzbüntetés törvénybe iktatásában sem volt reform-élharcos a skandináv régió. E büntetés nem széles körű alkalmazására Finnországban 1921-ben, Svédországban 1931-ben és Dániában 1939-ben került sor. Igaz, hogy az általuk alkalmazott pénzbüntetési forma ma is a legkorszerűbbnek tekinthető, ún. napi pénzbüntetés, amely nemcsak a tett társadalomra veszélyességével arányosan alkalmazható, hanem érzékeny az elkövető kereseti, jövedelmi viszonyaira is és ily módon nagyobb teret enged az egyéni körülmények mérlegelésének. A pénzbüntetés e formája kétségtelenül finn találmány és alkalmazásában elől jártak a skandináv országok.⁸⁸ A többszörös visszaesőkkel szemben hatékonynak vélt szigorított dologház bevezetésétől sem zárkóztak el az érintett országok, pedig e jogintézményre nem tekinthet nagy büszkeséggel az emberiség. A határozatlan tartamú szigorított dologházat 1902-ben Norvégiában, 1925-ben Dániában, 1927-ben Svédországban, 1932-ben pedig Finnországban vezették be.

A második világháború után a társadalom védelmét szem előtt tartó, az elkövető társadalomra veszélyességére és annak „kezelésére” is irányuló új elképzelések a skandináv országokban sem döntötték meg a klasszikus elveken alapuló büntetőkódexek alapfeltételeit. Ezek az elképzelések azonban a skandináv régióban olyan sajátos büntetőpolitika alkalmazását eredményezték, amely igen sok eltérést tartalmaz az amerikaihoz és a nyugat-európaihoz képest. A büntetés kiszabása során nem a tetтарыыos felelősség helyett, hanem bizonyos mértékig mellette kívánták hasznosítani a személyiségről nyerhető ismereteket és a reszocializáció szempontjait. Az 1962. évi svéd büntetőkódex például a következőképpen határozta meg a büntetés kiszabásának szempontjait: „A bíróságnak a szankció kiválasztása során egyfelől szem előtt kell tartania a jog iránt elvárt általános engedelmesség követelményeit, másfelől figyelnie kell arra, hogy a szankció az elkövető rehabilitációját szolgálja”.⁸⁹ A követelmények között ugyan első helyen a tett szerepel, de hangsúlyozott a személyiség említése. Az említett két szempont szerint differenciált szankciórendszer váltotta fel a korábbi, 1864. évi büntetőtörvény merev és mechanikus büntetési rendszerét. A szabadságvesztés azonban továbbra is uralkodó büntetési forma maradt. Végrehajtásának tartama viszont lényegesen megváltozott: minden büntetés-végrehajtási intézetben kísérletet tettek olyan objektív és szubjektív feltételek kialakítására, melyek – főleg pszichológiai

eszközök alkalmazásával – az elkövetők reszocializációját szolgálták. Miután a korábban igen gyakran alkalmazott, rövid tartamú – 1-től 3 hónapig terjedő – szabadságvesztésről kimutatták, hogy a treatment megvalósításához nem elegendő, a rövid tartamú szabadságvesztés helyett a szabadságvesztéssel nem járó büntetési formák alkalmazását helyezték előtérbe. Széles körben bevezették a feltételes elítélést, amely szerint a bíróság meghatározott próbaidőre elhalaszthatja az ítélet kiszabását. Ezt az enyhébb megítélés alá eső bűncselekmények elkövetőivel szemben alkalmazták, akiknél a rendelkezésre álló információk szerint nem volt szükség sem átnevelésre, sem segítségre ahhoz, hogy a továbbiakban a társadalmi együttélési szabályokat megtartsák.⁹⁰ Az ennél súlyosabb bűncselekmények elkövetőivel szemben a rövid tartamú szabadságvesztés helyett vezették be a próbára bocsátást, melynek alkalmazása során pártfogó felügyelet elrendelésére is sor került. A pártfogó felügyelő a bíróság előírásainak megfelelően gondoskodott az elítélt pszichés torzulásainak kezeléséről (például rendszeres „group-counseling” útján), segítette a társadalmi beilleszkedés objektív feltételeinek megteremtését és ellenőrizte a bíróság által előírt kötelező magatartási szabályok betartását.⁹¹ A rövid tartamú szabadságvesztés helyett kiterjedten alkalmazták a pénzbüntetés előbb ismertetett formáját.⁹² A relative határozatlan tartamú büntetésnek csak két változatát ismerték. A legsúlyosabb bűncselekményeket elkövető 18-20 éves fiatakorúakkal szemben a szabadságvesztést határozatlan időtartamban állapították meg, és a többszörösen visszaeső, súlyos bűncselekményeket sorozatban elkövető bűnismétlőkkel szemben alkalmazott internálás is lényegében határozatlan idejű szabadságvesztés volt. A feltételes szabadlábra helyezésről a büntetés-végrehajtási intézet javaslata alapján szakértőkből és laikus ülnökökből alakult tanács döntött.

A szabadságvesztés minden formája a treatment szabályai szerint működött. Pszichoterápia és szocioterápia – csoportos és egyéni formában – határozta meg a program döntő részét. A börtönök inkább hasonlítottak jól felszerelt szanatóriumokhoz, mint a tradicionális értelemben vett büntetés-végrehajtási intézetekhez. Általában 5-10 elítélre jutott egy-egy magasan kvalifikált szakember. Az intézeteket ellátták a kulturált szabadidő-eltöltés és a sportolás legfontosabb eszközeivel. Korlátlanul és ellenőrzés nélkül fogadhattak látogatókat, a hosszabb időre elítéltek – bizonyos feltételek megléte esetén – évi szabadságukat az erre a célra kialakított üdültáborokban családjukkal együtt tölthették. A szabadságelvonást jól szervezett utógondozás követte. Hivatásos pártfogók gondoskodtak arról, hogy a szabadulók társadalmi integrációja viszonylag zökkenőmentes legyen. A lakással nem rendelkezők számára utógondozó otthonokat nyitottak, ahol megfelelő szakmai felügyelet segítette a volt elítéltek mindennapi gondjainak megoldását. Ezek az otthonok 20-30 fős létszámmal a nagyvárosokban működtek, és a munkaképes személyeknek lehetővé tették a munkavállalást. Az otthonok közül néhány, speciális profillal, a kábítószer-élvezők és az alkoholisták terápiás kezelését, továbbá az előregedett, munkaképtelenné vált bűnözők szociális gondozását végezte.

A büntetőpolitikai intézkedések széles skáláját egészítette ki az a jól szervezett szociálpolitikai rendszer, amely a bűnelkövetők körében felmerülő szociális problémák megoldását is feladatának tekintette. Így például. különös figyelmet szenteltek a hosszabb tartamú szabadságvesztésre ítélt családjának. Szociális segítyt folyósítottak számukra, szükség szerint családterápiát alkalmaztak, megoldották a veszélyeztetett fiatakorúak intézeti elhelyezését stb. A bűnmegelőzés hatékonyságának fokozása érdekében 1965 óta minden kerületi szintű rendőrkapitányságon a megelőzés speciális feladataira – főleg a potenciális sértettek védelmére – kiképzett rendőrtiszteket foglalkoztattak.

A treatment-ideológiára épülő svéd rendszer több vonatkozásban is eltért az amerikaiétól. Amíg az Egyesült Államokban csak az erre a célra létrehozott kísérleti börtönökben került sor a treatment gyakorlati alkalmazására, addig Svédországban – a helyi, kisebb intézeteket leszámítva – az egész büntetés-végrehajtási rendszert sikerült áthangolni az új programra.

Ezt főleg az a felismerés tette lehetővé, amely az új szellemű, 1962. évi svéd jogalkotást áthatotta. Már ekkor leszögezték, hogy – akármilyen ideológia szellemében történik is a végrehajtás – a zárt intézeti kezelésnek több káros hatása van, mint előnye, ezért azt csak a lehető legkevesebb elkövetővel szemben kell alkalmazni.⁹³ A szabadságvesztés így csupán a bűnelkövetők viszonylag szűk körét érintette; 1965-1973 között pl. évente mintegy 12 ezer szabadságvesztést szabtak ki a bíróságok Svédországban; így kétségtelenül könnyebb volt a korszerűbb végrehajtás feltételeit megszervezni.

A skandináv országokban az elítéltek lényegesen szűkebb rétegét érintette a határozatlan tartamú büntetés is, mint az Egyesült Államokban. Svédországban például a veszélyes visszaesőkkel szemben foganatosítható internálást 1976-ban 38 elkövetőre szabták ki, 1965-1976 között az internáltak átlagos létszáma a büntetés-végrehajtási intézetekben 270 volt. Az elítéltek összlétszámát tekintve tehát a határozatlan tartamú szabadságvesztés valóban kivételesen alkalmazott büntetés volt.⁹⁴

Skandináv jellegzetességnek tekinthető az a jól szervezett, főhivatású szakemberekből álló, széles hatáskörrel és anyagi ellátottsággal rendelkező pártfogó felügyelői hálózat, amely a szociálpolitikai szervezetekkel és a rendőrség erre hivatott szakembereivel együttműködve a bűnisméltés megelőzését, tágabb értelemben pedig a bűnözés megelőzését is szolgálta. Hasonlóan működő intézmények összehangolt hálózatával az Egyesült Államokban nem találkozhatunk.

Az említett kedvező adatok ellenére a hetvenes évek elejétől kezdve ezekben a skandináv országokban is a treatmenten alapuló büntetés és így az egész büntetési rendszer válságának lehettünk szemtanúi. Ennek okait – sok-sok kontroll- és „follow up” vizsgálat eredményeinek figyelembevételével – azzal magyarázzák, hogy a treatment-ideológia (főleg annak pszichoterápiás vonatkozása) nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a bűnisméltések száma az alkalmazott eljárások ellenére tovább nőtt. Az esetek túlnyomó többségében nem vált be az individuális prognózis. Így az érintett országokban az a benyomás alakult ki, hogy az alkalmazott tudományok még nem alkalmasak a kitűzött célok elérésére, ráadásul igen drága, költséges eljárást igényelnek.⁹⁵

Nem mutattak kellő hatékonyságot az általános megelőzés eredményei sem. E körülmény túlnyomórészt a jóléti szociálpolitika már ismertetett működési problémáira vezethető vissza. Ez ugyanannak a rétegnek a harmonikus integrálását szolgálta volna, amely a legaktívabb volt a hagyományos értelemben vett erőszakos és vagyon elleni bűnözés újratermelésében.[^] *szociálpolitika „negatív diagnózisa”, tehát itt is a bűnözés és más deviáns viselkedési formák növekedésének volt az eredménye.* Egyes kutatók – közöttük Bo Svensson – azt is megállapították, hogy a jóléti társadalomban a *hagyományos bűnözési formák mellett újak fejlődtek ki.* A 20. század harmincas éveinek végére a skandináv országokban gyakorlatilag megszűnt a klasszikus értelemben vett „szükségből bűnözés”. A *Jóléti bűnözést* már inkább az anyagiasság szemlélet, a technikai javak fétisként történő tisztelete, fogyasztási javak igen széles körű választéka, a vagyontárgyak örizetlenül hagyása, az önkiszolgáló áruházak nyitotta csábító alkalom és a tett felfedezésének igen alacsony esélye motiválta. *A nemzetközi szervezett bűnözésre,* a kábítószer-kereskedelemmel összefüggő új, veszélyes jelenségtípusok terjedésére sem a bűnüldözés, sem a megelőzés területén nem készültek fel. Nem alakult ki megfelelő stratégia *a fehérgalléros bűnözéssel szemben,* ezért a társadalmi működési mechanizmus részévé vált a gazdasági bűnözés, az adócsalás, a közlekedési bűnözés, sőt a környezet bűnös szennyezése, rombolása is. Az új bűnözési formákkal szembeni „védtelenség” mostanában egyre jelentősebb rétegeket motivál arra, hogy az illegális megoldásokat reális üzleti kockázatként fogja fel és azt válassza a szükséglet kielégítés eszközeként. A bűncselekmények felét már olyan személyek valósították meg a 80-as években, akiknek életvezetése a „normálishoz” közeli, akik eddig soha nem kerültek szembe a büntető igazságszolgáltatással. A bűncselekmények másik feléért az a 10-20 ezer habituális

elkövető tehető felelőssé, akinek életformájává vált az antiszociális viselkedés. Túlnyomó részük bűnismétlő és visszaeső, bűncselekményeik a leghagyományosabb formákban nyilvánulnak meg, életmódjuk a relatív deprivációval jellemezhető.⁹⁶

Számot vetve az intézményi és értékválságot eredményező helyzettel, az 1970-es évek közepétől büntetőpolitikai reformokat hajtottak végre. Svédországban például 1974-ben magas szintű jogszabály módosította a büntetés alapvető elveit, amely többek között a következőket írta elő:

a) A büntetés-végrehajtás során továbbra is törekedni kell az elítéltek reszocializálására, de ennek a reális életkörülmények rendezését és nem a „pszichés torzulások” kezelését kell jelentenie a legegyszerűbb értelemben vett társadalmi együttélés szubjektív feltételeit, így például a munkához való viszony javítását, az iskolázottsági szint emelését, a családi, érzelmi kapcsolatok rendezését. Pszichológiai értelemben vett treatmentre csak az elítélt önkéntes vállalkozása esetén kerülhet sor.

b) A szabadságvesztésre mint a létező legsúlyosabb szankció alkalmazására csak igen kivételes esetekben kerülhet sor. (Ekkor a halálbüntetésnek már nem volt szerepe; Svédországban 1910-ben hajtották végre az utolsó halálbüntetést, 1921-ben eltörölték a békeidőben való alkalmazását, 1973-ban pedig kikötötték, hogy azt csak háború esetén lehet alkalmazni.)⁹⁷

c) Új, szabadságvesztéssel nem járó büntetési formákat kell kialakítani.

d) Ki kell dolgozni a büntetés-végrehajtás és az utógondozás működésének integrációját és az ezzel kapcsolatos büntetési formákat.

e) A közeljövőben el kell törölni a határozatlan tartamú büntetés minden formáját.⁹⁸

A büntetés-végrehajtási irányelvek közül különös figyelmet érdemelnek a szabadságvesztés módosított tartalmának értelmezésével kapcsolatos rendelkezések, illetve az intézményesítésüket szolgáló gyakorlati intézkedések. Az idézett, 1974. évi jogszabály 34.§-a szerint a szabadságvesztésre ítéltnek olyan segítséget kell nyújtani, amely lehetővé teszi a tényleges integrációját a társadalomba. Ennek érdekében – ha erre mód van – biztosítani kell börtönön kívüli elhelyezését, vagy azt, hogy a büntetés bizonyos részét intézetben kívül tölthesse el. Erről rövid – egy évnél nem hosszabb – szabadságvesztés esetén a területileg illetékes felügyelő hatóság, hosszabb büntetés esetén pedig a „Nemzeti börtön- és próbára bocsátó tanács” dönt. A börtönön kívüli reszocializációs lehetőségek felkutatása minden büntetés-végrehajtási intézet feladatává vált. Az olyan elítéltek számára, akiknek iskolai végzettsége alacsony, lehetővé tették, hogy a felnőttoktatásra létrehozott internátusokban töltsék le a szabadságvesztés hátralevő részét. Ezek az ún. népi főiskolák túlkoros személyek általános iskolai oktatásáról gondoskodnak. A büntetés kiszabása után az elítélt ezeket az intézményeket meglátogathatja, és ha meg tud egyezni az intézet kollektívájával, akkor engedélyt kaphat arra, hogy büntetését itt töltsse le. A kábítószerélvező, kóros személyiségű elítéltek büntetésüket – önkéntes jelentkezés alapján – a kábítószer elleni kezelésre létrehozott speciális intézetekben tölthetik le. Ezek a büntetés-végrehajtás rendszerén kívül működnek, és a kezeltek önkéntes jelentkezés alapján nyernek felvételt. Talán a leghíresebb a Ribbingelund intézet, ahol a személyzet minden tagja korábban a kábítószer rabja volt. Az itt alkalmazott kezelési eljárás elsősorban pedagógiai eszközökre épül. A terápia általában egy évet vesz igénybe, amit 6 hónapos intézetben kívüli gondozás, a szükséglet szerinti segítségnyújtás követ. Ha az elítélt vállalja a kezelést, maradéktalanul alá kell vetnie magát az intézet rendjének, valamint a kábítószer és az erőszak tilalmának. Ha az együttélési szabályokat megszegi, büntetésének hátralevő részét a területileg illetékes büntetés-végrehajtási intézetben tölti le.

Az 1974. évi jogszabály kétségtelenül legérdekesebb intézménye az elítéltek családban történő elhelyezése. Önként jelentkezőkből választanak ki elítélteket, akik büntetésük egy részét olyan családoknál töltik le, akik erre a feladatra vállalkoznak, és a

környezettanulmányok szerint alkalmasak is a tisztességes munkáséletforma példás közvetítésére. Általában mezőgazdasági jellegű tevékenységet folytató családoknál kisvárosokban, farmokon helyezik el az elítélteket. Az állam fizet az elítéltek eltartásáért, és az elítélt be is kapcsolódhat a családi munkába; a tartásdíj ilyenkor teljesítményével arányosan csökken. Ez a módszer általában a kábítószer-élvező elítéltek körében látszik eredményesnek. A bevezetést követő ötödik évben Stockholm környékén már ötven elítéltet helyeztek el családoknál, 1981-ben pedig már százon felül volt a családi terápiában részesülők száma. A felügyeletet hivatásos pártfogók végzik, rendszeresen látogatják és tanácsokkal látják el a kisközösségeket. Ha az elítélt a magatartási és együttélési szabályokat megszegi, büntetésének hátralevő részét börtönben kell töltenie.

Az említetteken kívül az elítéltek foglalkoztathatók külső munkálatokon is, akár szállás biztosításával, akár úgy, hogy a napi munka végeztével visszatérnek a börtönbe. Katonai szolgálat teljesítése is mentesíthet a börtönbüntetés alól. Az elmúlt években az eltávozást vagy átmeneti mentesítést nyert elítéltek túlnyomó többségét a kábítószer elleni, kisebb részüket iskolai vagy szakmai képzést nyújtó intézetekben helyezték el; katonai szolgálatra, külső munkára és családi kihelyezésre csak mintegy 7-9%-uk bizonyult alkalmasnak.”

A szabadságvesztés kivételes büntetésként történő deklarálása szükségessé tette új, alternatív büntetési formák kimunkálását. Az enyhébb bűncselekmények elkövetőivel szemben a skandináv országokban a messze legelterjedtebb büntetési nem már eddig is a pénzbüntetés volt, mintegy 75-85%-os arányban alkalmazták. A feltételes elítélés szintén a társadalomra kevésbé veszélyes elkövetőket sújtja, azokat, akiknél az elkövetett cselekmény jellegéből következik, hogy csekély a valószínűsége a bűnismétlésnek, és ezért pártfogó felügyelet elrendelése sem szükséges. Ezt a szankciót az elkövetők néhány százalékával szemben lehet alkalmazni. A fennmaradó 15-20% esetében a szabadságvesztés és a próbára bocsátás új típusú kombinációját vezették be. A skandináv országok szakemberei abban bíznak, hogy a próbára bocsátás újabb („intensive supervision”) formájának bevezetésével elérhető lesz a szabadságvesztésre ítélték számának további csökkentése.¹⁰⁰

A hagyományos szabadságvesztést kiváltó, alternatív büntetési formák közül a legtöbb vita a köz javára végzett munka („community service”) bevezetése, alkalmazása körül alakult ki. (Ez a büntetési forma nem tévesztendő össze a 19. században általánosan alkalmazott kényszermunkával vagy a munkanélküliek számára államigazgatási eljárásban alacsony bérrel valamilyen megélhetést biztosító ínségmunkával, illetve közmunkával.) A köz javára végzett munka a bíróság által meghatározott időtartamban *önként vállalt*, ingyenes tevékenység a helyi közösség vagy a rászorulóknak javára, az elítélt szabadidejének terhére.¹⁰¹ Általában a rövid tartamú szabadságvesztés alternatívájaként, a felfüggesztett vagy feltételesen kiszabott büntetés keretei között ajánlhatja fel a bíróság. Bevezetési lehetőségét 1966 óta vizsgálják Angliában. Az Európában elterjedt változat kikísérletezése 1975-ben kezdődött meg Dániában, ahol azután alkalmazása 1984 óta általánosan elterjedt. Bevezetéséről nemzetközi összehasonlító vizsgálatok után, 1985-ben az Európa Tanács ajánlást fogalmazott meg a tagországok számára.¹⁰²

Európából több országban – Angliában, az NSZK-ban, Portugáliában, Franciaországban, Norvégiában, Hollandiában – a köz javára végzett munka valamilyen formájának alkalmazása mellett döntöttek, mások, közöttük Svédország, elzárkózott törvénybe iktatása elől. Az ellenérvek legalább olyan tanulságosak, mint az alkalmazás mellett szólók. A svéd szakemberek szerint a köz javára végzett munka bevezetése a bűncselekmények jellege miatt az egyébként is alacsony börtönnépességnek csupán 50%-át érintené, de a végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték összetétele olyan, hogy mégis el kell vetni e kínálkozó lehetőséget. A börtönnépesség jelentős többsége ugyanis alkoholisták, kábítószer-élvezők vagy mindkettő és szakképzettséggel nem rendelkezik. Mivel a munkanélküliek nagy többsége éppen a szakképzetlenek és a szenvedélybetegségben szenvedők közül kerül ki, a bűnelkövető és a

nem bűnöző munkanélküli elkerülhetetlenül versenyhelyzetbe kerülne egymással, ami a prevenció szempontjaira tekintettel nem kívánatos. A svéd munkaerőpiacon különben sem helyes ezekben az években büntetésként alkalmazni a munkát, miután a társadalmi értékrendben a munkaalkalom egyre inkább jutalom.¹⁰³ A vitából az a tanulság mindenképpen levonható, hogy önmagában nincs egyetlen olyan alternatív büntetési forma sem, amely a végrehajtandó szabadságvesztés kiváltására feltétlenül és minden körülmények között alkalmas lenne. Tradíciókban, értékrendben, politikai berendezkedésben igen közelálló országok is juthatnak eltérő következtetésre ilyen és hasonló esetekben. A svédek által megfogalmazott ellenérvek azt mutatják, hogy *a büntetőpolitikai kezdeményezéseknek még egy új büntetési nem meghonosítása esetén is igen nagy figyelemmel kell lenniük az ország gazdasági, társadalmi adottságaira, a közvéleményre, mert csak így érhető el, hogy a büntetőpolitika a társadalompolitika részeként, a szociálpolitikával harmonizálva érvényesüljön. Ez egyébként a büntetési rendszer és büntető jogalkalmazás hatékonyságának legfontosabb előfeltételének is tekinthető.*

A szabadságvesztés csökkentésére irányuló sokoldalú, körültekintően előkészített kísérletek és alternatív büntetési formák kidolgozása ellenére a skandináv országok ítélkezési gyakorlata alig mutat változást a reformok alkalmazása óta. A *Bondeson* által közölt adatok szerint 1968-1977 között a 100 ezer lakosra jutó szabadságvesztésre ítélt személyek száma Dániában nem változott, Finnországban és Norvégiában nőtt, s csupán Svédországban mutatott egy ideig némi csökkenést. A feltételes elítéltek és próbára bocsátottak 100 ezer lakosra jutó száma Dániában, Finnországban, Norvégiában nőtt és a szintén igen progresszív alternatívákat kidolgozó Svédországban csökkent.¹⁰⁴ A legutóbbi években – 1983-1987 között – Dániában, Norvégiában és Svédországban a 100 ezer vétőképes lakosra jutó börtönnépesség aránya stagnált. Ezekhez az adatokhoz azonban azt is hozzá kell tenni, hogy az említett országokban ez az arány a legalacsonyabbak között van Európában. (1987-ben a 100 ezer vétőképes lakosra jutó jogerősen szabadságvesztésre ítélték száma Dániában 62, Norvégiában 46, Svédországban 51, Finnországban 86 volt. Ennél kedvezőbb adatokkal csak Hollandia rendelkezik, ahol a megfelelő adat 37. A jogerősen szabadságvesztés büntetésre ítélték aránya Európában a legmagasabb az Egyesült Királyságban, ahol 1987-ben 100 ezer vétőképes lakosból 96 személy volt jogerős ítélet alapján börtönben.¹⁰⁵

Az ítélkezési gyakorlatban tett erőfeszítések sikertelensége két dolgot jelez. Mindenekelőtt nehéz, szinte lehetetlen viszonylag rövid idő leforgása alatt szakítani egy hagyományos büntetési ideológiával, amelyben a szabadságvesztés mindig is igen előkelő helyet foglalt el. A mindenkori bűnözés alakulása sem kedvez az új ítélkezési tendencia kialakításának. A statisztikai adatok szerint ugyanis ezekben az országokban évről évre növekszik a súlyos, főleg kábítószerrel és alkoholos befolyásoltsággal összefüggő bűncselekmények aránya. Ha viszont a legsúlyosabb bűncselekmények száma nő, akkor az elvileg csak kivételesen kiszabható szabadságvesztés aránya aligha csökkenhet. A kérdés tehát úgy merül fel, hogy mekkora börtönnépességgel kellene a skandináv országokban számolni abban az esetben, ha ott egyáltalán nem alakult volna ki az alternatív büntetések ilyen széles skálája.

Míg a hetvenes évek elején a treatment-ideológia realisabb, a reszocializációt jobban szolgáló elveit fogalmazták meg, és kísérletet is tettek gyakorlati alkalmazásukra, addig a hetvenes évek második felében már megjelentek azok az elméletek, amelyek a büntetőfelelősség teljesebb átértékelésére törekedtek. Az angolszász rendszerekhez hasonlóan a skandináv országokban is hangot kaptak – és napjainkban egyre erőteljesebben fejtik ki hatásukat – a tettarányos felelősséghez visszatérő, *neoklasszikus koncepciók*. 1977-1978-ban valamennyi északi országban kormánybizottságok fogalmazták meg azt a tételt, hogy a büntetéseknek vissza kell nyerniük klasszikus értelemben vett punitatív tartalmukat.¹⁰⁶ El kell érni – mondták –, hogy a bűnözők és a potenciális elkövetők féljenek a büntetéstől, hogy az valóban komoly hátrány legyen számukra. Ez csak úgy valósítható meg, ha a büntetés a

tetthez, az általa okozott kárhoz, annak veszélyességéhez igazodik. A tetтарыos felelősségi rendszerhez való visszatéréssel meg kell szüntetni a treatment-ideológia érvényesülésével kialakult társadalmi igazságtalanságot, kiszámíthatóvá és mindenki számára érthetővé kell tenni a büntetést. Az elmélet hívei szerint ugyanis kiderült, hogy az elkövetők megjavítását célzó büntetés antihumánus és irracionális. A határozatlan tartam felesleges szenvedést okozott az elítélteknek, az alkalmazott módszerek nem szolgálták a bűnisméltés megelőzését. Mindez nem jelenti azt – hangoztatták –, hogy le kell mondani a reszocializációról. A tetтарыos felelősségi rendszerben kiszabott büntetési időt, amennyire csak lehet, hasznosan kell eltölteni, de nem lehet reális célul kitűzni az elkövető személyiségének átformálását. A pszichoterápiás treat-mentet sem kell teljes egészében elvetni. Ha egyáltalán van olyan elkövetői csoport, amelynek hasznára válik, annak e lehetőséget – akár a büntetésen belül, akár azon kívül, de szigorúan önkéntes alapon – fel kell ajánlani. Az elmélet hívei szerint azonban le kell számolni azzal a téves nézettel, miszerint a szorosan vett büntető igazságszolgáltatási rendszer képes megbirkózni a bűnözésben megnyilvánuló társadalmi ellentmondásokkal. A bűnözés és a bűnisméltés megelőzése a legszélesebb értelemben vett társadalmi feladat, a büntető igazságszolgáltatás csak végső eszköz lehet. Tevékenységi lehetősége viszonylag korlátozott, de e kereteken belül az eszközrendszernek humánusnak, racionálisnak és igazságosnak kell lennie, aminek egyik előfeltétele, hogy a bűnelkövetés felderítése az eddigieknél sokkal hatékonyabban valósuljon meg. Ha a büntetőeljárás törvényes, akkor a bűncselekmények felderítésének az esetek tekintélyes részében sokkal nagyobb a visszatartó ereje, mint magának a büntetésnek. A büntetőfelelősségi rendszert a mindenkori társadalmi viszonyokhoz kell igazítani. Az emberi szabadságjogok, a demokrácia mai fejlettségi szintjén a néhány napos bebörtönzés, a házi őrizet vagy a próbára bocsátás keretében megvalósuló napi ellenőrzés többnyire elégséges szankció a bűnisméltés megelőzéséhez. Ötven évvel ezelőtt ezek még nevetségesen enyhe büntetések lettek volna – hangoztatták a szerzők. Ha viszont a büntetésben megnyilvánuló társadalmi reakció eltűnt és főleg kiszámíthatatlan, akkor maga a büntetési rendszer válhat bűnkeltő hatásúvá.¹⁰⁷

A tetтарыos felelősségi rendszer azonban még nem vált uralkodóvá a skandináv büntető igazságszolgáltatásban. Vannak, akik komoly kétségeket fogalmaznak meg ezzel az elmélettel szemben, így például Nils *Christie*, aki elismeri, hogy a treatmenten alapuló szankciórendszer nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és a treatment-korszak lezártnak tekinthető. Helyesli, ha a szankciórendszer áttekinthetőbb, humánusabb és igazságosabb lesz a jelenleginél; szerinte erre nagyobb esély van a tetтарыos felelősség alapján. Ha viszont a szankciónak a tettek veszélyességéhez kell igazodnia, akkor fel kell tételezni egy olyan, a társadalom által elfogadott értékrendszer meglétét, amelynek alapján a tettek ténylegesen és objektív módon megítélhetők. A modern társadalmakban azonban ilyen értékrendszer nem létezik, hiszen az erkölcsi értékek anarchiájának korát éljük. A tetтарыos felelősség így irreális, legalábbis nagyon merev, és újabb igazságtalanságokat szülhet, hiszen a felszínen objektív és igazságos elveket érvényesíthet ténylegesen egyenlőtlen biológiai és társadalmi esélyekkel rendelkező személyiségekkel szemben. Punitatív módon büntethet embereket, akik azért képviselnek az uralkodótól eltérő normákat, azért bűnözők, mert nyomorult helyzetben vannak, és ebbe nem hajlandók belenyugodni. Egy ilyen rendszer eleve nem lehet igazságos és racionális.¹⁰⁸ Christie szerint ugyanis *a jóléti társadalomnak, annak minden jelentős eredménye ellenére, a skandináv országokban is vannak vesztesei, és közéjük tartoznak a bűnelkövetők is*. Az osztálykülönbségek is látványosabbak, mint valaha, ha a szegénység ma már nem is jelenti ugyanazt, mint 80-100 évvel ezelőtt. Egy jól szervezett jóléti társadalom vesztes pozícióra „ítélt” seregéről van szó, amelyben a szociális egyenlőségre törekvő rendszer szötte hálóból kihullók már csak egyéni bukásként, bűnként élhetik meg saját helyzetüket. Többségük egyelőre még jól nevelt, kisebb részük már egyéni lázadó, vesztenivalójuk mindenesetre egyikőjüknek sincs. „A lumpenproletariátus majdnem mindenét

elvesztette – írja *Christie*. Nem fenyegethetők, hogy elveszítik munkájukat, az megtörtént. Nem fenyegethetők, hogy elveszítik családi kapcsolataikat, az megtörtént. Azzal sem fenyegethetők, hogy hozzátartozóik szenvedik meg bűneiket, hiszen a jóléti állam minimális szinten már törődik velük. *Akik a legminimálisabb létfeltételek szintjén élnek, azokat nehéz bármivel is fenyegetni vagy kontrollálni.*¹⁰⁹ A bűnözők e széles rétege számára sem a tetterányos elveken, sem a treatment-ideológia szerint működő büntetőfelelősségi rendszer nem működőképes megoldás. *Christie* szerint az a tetterányos felelősségi büntetés igazságosabb és áttekinthetőbb megoldást talán csak a fehérgalléros bűnözők, a bűnelkövetésben nagy kockázatot vállalók és az első ízben megtevédt átlagpolgárok számára jelenthet.¹¹⁰

E helyzetből – szerinte – csak hosszú távon lehet kivezető utat találni. A megoldás a kisközösségek helyreállításában, a közösségi kohézió növelésében keresendő. „Az olyan kis társadalmi közösségekben, ahol az emberek ismerik egymást, igen magas követelmény alakul ki az univerzális magatartásokkal, a hasonlósággal kapcsolatban. Olyan közösségben, amelynek nincs közösségi múltja, alig alakul ki tolerancia még az egyéni deviancia enyhébb fokai iránt is.”¹¹¹ A továbbfejlődési folyamatban igen nagy szerepe lehet a kisközösségi kezdeményezések felkarolásának, pénzügyi támogatásának és az állami, hatalmi kontrollmechanizmusok demokratikus korlátozásának, mert akinek hatalma van, azt állandóan és intézményesen ellenőrizni kell. Ezek a lassú, fokozatos változások vezethetnének a *Durkheim* által kívánatosnak tartott *organikus szolidaritáshoz, amely „csak ott képzelhető el, ahol kicsi a közösség, nagy a kölcsönös függés és a résztvevők pótolhatatlanok, ezért gyakorolható a kölcsönös kontroll is”* – írta *Christie*. „A nagyközösségekben – folytatta – a szolidaritás korlátozottabb, mivel a szerephordozók könnyen kicserélhetők, a munkaerőpiacon megvásárolhatók és kívülállóként »hatalmukkal« felesleges szenvedés okozói lehetnek.”¹¹²

E rendszerben alakulhat ki egy emberarcúbb igazságszolgáltatás, amelyet *Christie* a konfliktusrendezés civilizációjának nevezett. A kisebb súlyú bűncselekmények elkövetése esetén, főleg ha az elkövető és a sértett ugyanak a természetes közösségnek – lakóközösség, szomszédság, nagycsalád – a tagja, akkor a „közösségi bíraskodás” (conflict participation jurisdiction) vezethet megnyugtató megoldáshoz. A bűncselekményt mint szükségletkielégítést vagy érzelmi válságot jelentő, problémamegoldó magatartást az esetek jelentős részében konfliktusként kell felfogni, amelyre a büntetőszankció nem mindig a leghelyesebb és legcélravezetőbb reakció. Ha nem jár megalázó eljárással, ha nem a hatalom kényszeríti ki, hanem a szolidáris, az egyenlő jogok alapján szerveződött kisközösség, akkor a konfliktus sokszor feloldható a sértett kompenzálásával, megkövetésével vagy a közösség javára tett szolgálatokkal. Az ilyen „ítélet” alapjául szolgáló értékrend annak a közösségnek az erkölcsi felfogását tükrözné, amelyben mind az elkövető, mind a sértett organikusan integrált polgár. A konfliktusrendezés következményeit, a megtalált megoldás helyes vagy helytelen voltát is ugyanaz a közösség volna kénytelen elviselni, tehát a rendszer önmagában biztosítaná működésének hatékonyságát.¹¹³ E megálmodott rendszer azonban *Christie* szerint sem helyettesíthetné az államilag szervezett, garanciákkal ellátott büntető igazságszolgáltatást. Ez utóbbiban törekedni kell az emberi értékek, jogok védelmére, a humanizálásra, a dekriminalizálásra, az alapvető emberi alapjogokat garantáló eljárási mechanizmusok érvényesítésére, végül pedig a szabadságvesztéssel járó büntetések csökkentésére.

A *Christie* által alkotott jövőkép kiindulásában nagyon hasonlít a *Durkheim* által egy évszázaddal korábban lefestett kívánatos és optimális fejlődésre. Ez azt jelzi, hogy a polgári társadalom egy egész történelmi korszakon keresztül törekedett ugyan a jobbra, de nem a *Durkheim* által kijelölt úton haladt. A *Christie* által leírt elképzelések mérlegelése során azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az a történelemben eddig megvalósult legfejlettebb demokrácia elvei szerint működő, jóléti skandináv társadalom körülményeinek bírálatán

alapul és annak továbbfejlesztésére irányul. E rendszerben az egyre inkább állampolgári jogokra épülő szociálpolitika már ma is az integrált társadalompolitika részeként működik, s ahhoz – a prevenciós mechanizmusokon és az utógondozó hálózaton keresztül – szervesen kapcsolódik a büntetőpolitika is. Az értékeknek ebben a világában teljesen másként jelenik meg a közösségi, laikus bíraskodás, mint mondjuk, a mai magyar gyakorlatban.

A polgári társadalom legújabb kori történetének áttekintése is arról győzött meg, hogy a társadalmi tömegjelenségeként létező bűnözés a létfeltételek újratermelődési mechanizmusában jön létre. A tudományos felfedezések, a műszaki forradalom a tanulmányozott országokban permanens folyamatnak tekinthető az elmúlt évtizedekben és soha nem látott mértékű változtatási ütemet diktál a gazdasági versenyben. A jóléti állam és társadalom politikai gyakorlata – miközben a piac szabadságával teret engedett az általános jólétet ígérő rohamos gazdasági fejlődésnek – a piac korlátozásával javítani kívánta az esélyek egyenlőbb érvényesülését. Ez a társadalompolitika kollektív, felfelé irányuló mobilitást eredményezett, megnövelte a középosztály létszámát, életszínvonalát, létbiztonságát. A fejlődéssel lépést tartani képtelen lemaradók leszakadása így még látványosabbá vált. A társadalom két legszélsőbb pólusán élők közötti szociális, életmódbeli különbségek – a deklarált elvek és a jóléti állam társadalompolitikai gyakorlata után – valódi társadalmi konfliktust jeleznek. Az értékválság társadalmi felismerése a hatalmat neoliberais reformok alkalmazására készítette. Az egyénenként, rétegekként átélt kudarc, a saját alkalmazkodásképtelenséggel való rendszeres szembesülés pedig a kisodródok számára egyre racionálisabbá tette a deviáns alternatívát, közöttük a szükségletkielégítő és a konfliktusfeloldó bűncselekmények minden típusát.

A társadalmi különbségek létrejöttében már nemcsak az anyagi javak egyenlőtlen eloszlása játszik szerepet. A folyamatban egyre nagyobb szerepe van a társadalmilag hasznosítható tudás egyenlőtlen eloszlásának, illetve elosztásának. A felgyorsult műszaki fejlődés diktálta tempó szerint egyre több tudásra, szakismeretre, finom specializálódásra van ahhoz szükség, hogy valaki sikereket ígérő státusban kapcsolódhasson be a társadalmi munkamegosztás rendjébe. Miközben a műszaki fejlődést egy, a társadalmi átlagot messze meghaladó tudásszintű szellemi elit táplálja, addig a periférián egyre növekszik az olyan tömeg társadalmi jelenléte, amely minimális hétköznapi tudásával egyre nyilvánvalóbban képtelen részt venni a versenyben. *Ez az új társadalmi ellentét azért látszik ma feloldhatatlannak, mert – éppen a technikai fejlődés eredményeként – egyre kevesebb ember képes egyre több és szélesebb skálájú termék előállítására, a szükségletek egyre magasabb szintű kielégítésére. Gazdasági érdek tehát nem motiválja a periférián élők műveltségének növelését, rájuk a társadalomnak egyre nyilvánvalóbban nem munkaerőként van szüksége, legfeljebb fogyasztóként nyerhetnek valamilyen társadalmi státust.* Ez a kirekesztett tömeg lassan növekszik a jóléti társadalmakban. Az utánpótlásban jelentős szerepe van a harmadik világból történő bevándorlásnak.

A műszaki fejlődés a gazdaság leghatékonyabb szféráiban a centralizációt erősíti, amely viszont széles körű társadalmi szervezettséget, az egyént közvetlenül befolyásoló kontrollt tételez fel. Ez a tendencia – amelyet már Durkheim is veszélyesnek látott – rombolja a természetes emberi közösségek kohézióját, így magát a közösséget is. Ha az ember közösségi igénye – amely a legősibb tulajdonságai közé tartozik – nem nyer társadalmi megerősítést, akkor vagy a tőle idegen magányosság lesz osztályrésze, vagy új, sokszor nem legális, amorális, deviáns közösségi formákat teremt a maga védelmére.

A fejlett társadalmakban érvényesülő, a gazdaságból kisugárzó automatizmusok tehát bizonyos szélső rétegeket helyzetük konzerválására ösztönöznek. A periférián élők körében a deviáns reakciók is egyre maguktól értetődőbb megoldások, mint a sikeresebben érvényesülőknél. Ez lehet a magyarázat a leghagyományosabb deviáns viselkedési formák, ezen belül különösen a vagyon elleni és erőszakos bűncselekmények egyre növekvő

arányaira.

E veszélyekkel szemben vette fel a harcot a jóléti állam. Küzdelme *ott volt a legsikeresebb* – a skandináv országokban –, ahol a gazdaságpolitika egyenrangú partnerévé válhatott a társadalompolitika, *ahol sem az állam, sem a piac nem válhatott egyeduralkodóvá*, hanem bizonyos egyensúlyi helyzet alakult ki a politikai küzdőtéren. Ez a helyzet azonban csak úgy jöhetett létre, hogy a hatalomgyakorlás során tudatosan és célzatosan törekedtek az említett céloknak megfelelő közmegegyezésre. Az egyensúlyi helyzetet konzerválhatja az alkotmányosan intézményesített hatalommegosztás és kontrollmechanizmus. Ebből a helyzetből fakadhatnak az állampolgári biztonságot, az egyenlőbb esélyeket teremtő jogszabályok és intézményi garanciák. A legmélyebb társadalmi-gazdasági folyamatokat jellemző automatizmusok így is utat törnek maguknak – ahogy ezt a skandináv országok példája mutatta –, de a védtelenség, a kiszolgáltatottság mértékén enyhíthetnek a tudatos társadalomirányítás jogilag rögzített eszközei.

A társadalmi válságkezelés tanulmányozása során az egyik legjelentősebb tanulság számomra az, hogy nemcsak a gazdaság- és a társadalompolitikának – az önállóság kölcsönös tiszteletben tartása mellett – együttműködése szükséges az emberibb arcú társadalom megteremtéséhez. Ugyanerre van szükség a társadalompolitika más szférái között is. A legtöbb jóléti állam „gondoskodó” büntetési rendszerében összekeveredtek a büntetőpolitikai és a szociálpolitikai elemek. E hibás megközelítés abból a téves hipotézisből fakadt, hogy a bűnelkövetés forrása a szociális helyzetből fakadó pszichés sajátosság, tehát a kezelés és a felelősségre vonás egyszerre megoldható feladat. A jóléti társadalom tanulmányozása során rá kellett azonban jönni arra, hogy *a büntető felelősségre vonás alkalmatlan pillanat, a büntetés-végrehajtás alkalmatlan terep és az emberrel foglalkozó tudományok alkalmatlan eszközök arra, hogy a kétféle feladat összeecsúsza, néha egymást helyettesítve integrálódjon*. E szereptévesztés – amint láttuk -*- eredeti céljával ellentétes, káros eredményekhez vezetett. *Igen nagy szükség van azonban továbbra is arra, hogy a szociálpolitika és a büntetőpolitika együttműködve reagáljon a bűnözés reprodukciós folyamatára, ugyanakkor elkerülhetetlen a profiltisztítás, egymás hagyományos területeinek, tradicionális értékeinek és eszközeinek tiszteletben tartása*.

A skandináv modell hihetővé tette számomra, hogy hosszú távon a politikai szférák átfogó integrációjával megtalálható a megoldás a veszélyek elkerülésére, anélkül, hogy egy centralizált, falanszter típusú társadalom képe vetítődne fel. Ebben a jövőben a büntetőpolitikában egyrészt a Christie által megfogalmazott konfliktusmegoldó közösségi modell dominálhat, másrészt – és csak legvégső soron – a büntető felelősségi rendszer a maga klasszikus garanciáival, amelyeket megalkotóik immár közel másfél évszázada az egyenjogú állampolgárok számára kodifikáltak. Ezek a garanciák akkor működhetnek azonban a társadalmi igazság szolgálatában, ha a bűnelkövetők jelentős többsége nem az eleve vesztes társadalmi rétegből reprodukálódik.

III.

Kívül rekedt szegénység – újratermelődő bűnözés

Kétélű fegyver a sorsproblémák elhárítására a 'normálisok' és az 'abnormálisok' megfellebbezhetetlen elkülönítése, hiszen soha nem tudjuk, mikor kerül ránk a sor. Ne engedjünk tehát a kísértésnek, s a stigma mögött vegyük észre a szorongó embert, önmagunk boldogtalan tükrét.”

(Csepeli György: *A hétköznapi élet anatómiája*. Budapest, 1986. 84-85. old.)

„Soha, sehol a világon a társadalmat a büntető hatalom meg nem gyógyította, mert egyes bűnök megtorolhat, embereket félreállíthat, de abban gyenge, hogy megjavítsa a közmorált és közömbösítsen társadalmi törvényeket.”

(Király Tibor: *A büntetőhatalom korlátai Akadémiai székfoglaló*, 1988. április 29.,

Budapest.)

1. A szegénység és a bűnözés a „létező” szocializmusban

Már a létező szocializmusban is régóta érvényesnek tekintették azt a tételt, hogy a szegénység jelentősen hozzájárul a bűnözés társadalmi újratermelődéséhez.¹ Kimondása újabb bizonyítéka volt a meghirdetett ideológia meghiúsulásának. A hatalom birtokosai, a marxista ideológia jegyében időről időre a szegénység felszámolását, a bűnözés csökkenését, majd megszűnését ígérték. A szegénység, a hátrányos helyzet ugyanakkor mindig is jelentős tömegeket érintett, és ezen belül állandóan jelen voltak azok a társadalmi csoportok, amelyek az adott létfeltételek között „bővítetten” termelték újra a bűnözés hagyományos formáit.

Itt kell megjegyezni, hogy a bűnözés – a szegénységgel összefüggésben kialakult bűnözés is – nem az egyes büntetőjogilag tilalmazott cselekmények mechanikus összessége, hanem a társadalompatológia, a deviancia sajátos megjelenési formája, társadalmi tömegjelenség. Mint Szabó András írja, „nem a társadalmi feltételeknek a személyiségre gyakorolt hatása érdekel tehát bennünket, hanem a személyesség mozzanatát nélkülöző társadalmi besoroltságnak a bűnözéssel való valószínűségi kapcsolata, ami statisztikai gyakorisággal mérhető, de lényege nem mérhetősége és megmértsége, hanem az a szociológiai mozgás, ami statisztikai szabályosságban csapódik le.”²

Ennek tisztázására azért van szükség, mert a kutató szemlélet – de még inkább a közgondolkodás – gyakran összezsúfolja az egyedi bűnös akaratelhatározást eredményező okozatosságot a tömegjelenség kialakulását és újratermelődését előidéző társadalmi folyamatokkal. E hibás logika miatt kerülhet sor arra, hogy az egyedi antiszociális tett értékelésében jelentőssé válik a réteghovatartozás vagy a foglalkozás. Holott ezeknek a tényezőknek a büntetőfelelősség megállapítása szempontjából nincs mérlegelhető értéktartalmuk. „Szociológiai értelemben viszont – írja Szabó András – ezek az adatok azokat az életfeltételeket jelzik, amelyek egyrészt nagyobb gyakorisággal szülik a bűncselekmények alapjául szolgáló szükségleteket és konfliktusokat, másrészt a szükségletkielégítés és a problémamegoldás rendelkezésére álló eszköztárának sajátos voltát.”³ Ebben az értelemben tehát sajátos létfeltételekben újratermelődő bűnözésről van szó.

A két jelenség kapcsolata és egyre nyomasztóbb társadalmi jelenléte hozzájárul a létező szocializmus válságáról kialakult értékítélethez. A válságról hazai viszonyaink elemzése során bőven írtak már a történelemtudomány, a szociológia, a közgazdaság-tudomány, a politológia és a szociálpszichológia neves képviselői. Úgy érzem azonban, hogy következtetéseik rövid áttekintése e tanulmányban sem mellőzhető, hiszen az általam vizsgált folyamatok a társadalom alapstruktúrájában alakulnak és kapcsolódnak össze, az általuk kiváltott társadalmi, hatalmi reakciók pedig a társadalompolitika több rétegében keletkeznek (így többek között a szociálpolitikában, a családpolitikában, a közművelődésben, a büntetőpolitikában). Úgy hiszem továbbá, hogy a válság mélységéről és intenzitásáról bővül a kép akkor, ha ezt a deviancia, ezen belül a bűnözés társadalmi összefüggéseinek megvilágításával is sikerül kiegészíteni. A hagyományos szociológiai szemléletben a deviancia és a bűnözés a társadalmi kohézió, az integráció, a közmegegyezésesség, a morális egészség negatív diagnózisának egyik legfontosabb, bár kétségtelenül igen szélső értéket jelentő mutatója.

2. A „létező” szocializmus a válságkezelésre rendezkedett be

A mostanában megjelent történeti, közgazdasági, szociológiai alapkutató tanulmányozása során mindinkább arra a következtetésre lehet jutni, hogy a létező szocializmus modellje azért tekinthető *elméletileg is elhibázottnak, mert stratégiai lényege a „válságkezelés”, előfeltevése tehát a válság léte volt.*⁴ A szinte kizárólagos közösségi tulajdon – annak állami és szövetkezeti formája egyaránt –, a tervutasításos rendszer általános alkalmazása, a gazdasági

és a jóléti, fogyasztói érdekek államosítása, az egyéni és a kisközösségi érdekek „össznépi alárendeltségének” megteremtése, az ellenségkép fenntartása, a véres politikai diktatúra és a bürokratikus centralista irányítási mechanizmus csak igen rövid ideig és meghatározott célok érdekében legitimizálható. A második világháborút követő időszakban a háborús veszteségek, a több évtizedes gazdasági lemaradás, a félf feudális gazdasági és társadalomszerkezet, a politikai hatalomért folytatott harc olyan közeget teremtett, amelyben a válságkezelő mechanizmus alapvető, stratégiai céljaként az *extenzív fejlesztést* lehetett meghirdetni.

1953-ban alakult ki először olyan helyzet, amelyben a „válságkezelés” már nem bizonyul hatékonynak. „A kiskorúnak tekintett és kezelt társadalom, az életszínvonalának alapos megnyirbálása és az örökös normafeszítések által elkészerített munkásság, a meggyötört falu és a megalázott értelmiség nagy tömegei egyre jobban elfordultak a hatalomtól” – írják Berendék. A magyar gazdaságban egyidejűleg megjelentek az egyensúlyzavarok.”⁵ A válságkezelésben keletkezett és arra intézményesült rendszer tehát bevezetése után öt évvel maga is válságot eredményezett.

A válság ugyan nyilvánvalóvá vált, de a robbanást 1956-ig sikerült elkerülni. Az 56-os forradalmat külföldi katonai beavatkozással fojtották el. Elsősorban ennek tulajdonítható, hogy az ezt követő időszakban nem teremtették meg azokat az intézményes változtatásokat, amelyek az extenzív fejlődési szakaszból az intenzívre való áttérés alapfeltételéül szolgáltak volna. A helyzet 1985-ig alapjában véve változatlan maradt, hiszen az 1968-as reformkísérletet később visszarendeződés követte, az 1970-es évek vége óta pedig – a válságelodázó kísérletek ellenére – a társadalmi és gazdasági élet minden területén megnyilvánult a hosszú távú, harmonikus társadalmi és gazdasági fejlődés stratégiájának, az intenzív fejlődés feltételei megteremtésének hiánya.

Az 1948-49-es államosítással megszűnt a tőke magántulajdona; a tervgazdálkodás pedig „*leváltotta*” a piacot. Mindezt abban a meggyőződésben valósították meg, hogy áldozatok árán ugyan, de ebben a mechanizmusban az extenzív iparosítással együtt létrejön a termékbőség, megteremtődik a fejlett társadalom minden áldása és egyúttal megszűnnek az alapvető és mind ez ideig antagonisztikus „osztálykonfliktusok” is.⁶ Ehelyett azonban a bürokratikus centralista redisztribúció hosszú ideig tartó egyeduralkodó alakult ki, amely – átmenetileg, nagyon alacsony szinten és nivelláló módon – valóban megteremtett egyfajta egyenlőséget vagy még inkább „egyenlősdít”. A minden piacot nélkülöző, monolitikus irányítási mechanizmussal működtetett redisztribúció csak arra képes, hogy összemossa az egyének és a természetes közösségek termelői és fogyasztói érdekeit, útját állja a társadalom innovatív fejlesztését szolgáló, motiváló értékek kifejeződésének. *Az így kialakult sajátos tulajdoni struktúrában megmerevednek azok a hatalmi viszonyok, amelyek egyébként a megújulás küzdelmeinek színterei lehetnének. Összemosódnak azok a politikai szférák, amelyek egyébként a természetes szükségletek szintjén elkülönülnének.* Ezért fordulhatott elő, hogy a gazdaságpolitikának szolgamódon rendelődik alá a szociálpolitika, az iskolapolitika, a családpolitika stb. Ezt a helyzetet Ferge Zsuzsa a következőképpen jellemzi: „A társadalmi és a gazdasági érdekek különleműségének tagadása – a legelemibb létérdekek megoldása után – oda vezetett, hogy a két érdek egymás erősítése helyett fojtogatni kezdte egymást. A szociális szempont gazdaságra kényszerítésével például a munkabiztonsággal párosított 'teljes foglalkoztatás' gátolta a termelés átstrukturálódását; tömegesen létesített igénytelen, korszerűtlen munkahelyek konzerválták az irracionális termelési-fogyasztási szerkezetet.”⁷ *Ebben a mesterségesen megzavart értékrendszerben a szegénységtől a bűnözés megszűnéséig minden alapvető politikai célkitűzés automatizmusokra volt bízva, abban a hitben, hogy az alapok megteremtése után a rendszer minden további korrekció nélkül képes a kívánt eredmények elérésére.* Amikor azután időről időre kiderül, hogy az automatizmusok nem működnek, a kívánt hatás késik, elmarad vagy éppen ellentétes eredmények alakulnak ki, akkor sem a rendszer alapmechanizmusai kérdőjeleződnek meg, hanem újra és újra

„válságkezelésre” áll át a társadalomirányítás.

Ilyen korrekciónak számít például a kötelező mezőgazdasági beszolgáltatás megszüntetése és a mezőgazdasági termékek korlátozott piacának elismerése az 1950-es évek végén, a szakértelem, a felkészültség, a tudás korlátozott elismerése az 1960-as évek végén vagy a „kvázi tervutasítás” bevezetése és a „kvázi piac” kialakítása az 1970-es évek elején, a második gazdaság legalizálása az 1980-as évek elején. Az említett intézkedések lényegesen befolyásolták a lakosság életkörülményeinek alakulását, hozzájárultak egy, a korábbinál magasabb életszínvonal létrejöttéhez, a társadalom- és gazdaságirányítási mechanizmus egésze szempontjából azonban csak korrekciós módosításnak voltak tekinthetők.

Az extenzív fejlődés első szakaszában, az 1960-as évek végéig a *mobilitás* rendkívül gyors, a társadalom tagjainak többségét érintő folyamat volt. A második világháború előtt a magyar felnőtt lakosság 40-45%-a volt valamilyen mértékben termelőeszköz tulajdonosa (törpebirtokos, birtokos, kisiparos, kiskereskedő, földbirtokos, tőkés).⁸ A háború befejezése után 5-6 évvel Magyarországon ez a réteg gyakorlatilag eltűnt.⁹ A szocialista szektorban foglalkoztatottak aránya 1968-ban elérte a 95%-ot.¹⁰

Az extenzív iparosítás következtében a mezőgazdaságból élő népesség száma felére csökkent (az 1930. évi 53,3%-ról az 1970. évi 23,8%-ra). Ennek megfelelően nőtt az iparban, ezen belül az energia- és alapanyag-előállításban foglalkoztatottak aránya. Folyamatosan nőtt a keresők körében a szakmunkások, betanított munkások, termelésirányítók, szakértelmiségiek és az egyszerű szellemi foglalkozásúak számszerű jelenléte. Az ipari munkásság több mint fele még az 1970-es évek elején is elsőgenerációs munkás.¹¹

Ezt a rohamszerűnek tekinthető mobilitást – különösen az első időben – nem kísérte azonos mértékű urbanizáció, de ami ennél is fontosabb lett volna, a lakosság életkörülményeit jelentősen befolyásoló infrastrukturális fejlesztés. *A város és a falu fejlődésében megmaradt a szakadék.* Az iparban megélhetést keresők jelentős része nem lehetett letelepült városlakó. Különösen erősen sújtotta a szakképzettséggel nem rendelkező vagy azt megszerezni nem tudó tömegeket a kétlakosság, a munkásszálláson kialakuló hátrányos létforma, az ingázás. A munkásság jelentős része megtartotta községi lakóhelyét és jellemzővé vált a családok, a háztartások foglalkozási vegyessége. (A munkások egynegyede, a parasztság egyharmada él ma is vegyes, legtöbbször munkás-paraszt háztartásban.)¹²

Az extenzív fejlődés további lehetőségeinek kimerülését az utóbbi évtizedekben a társadalmi mozgás mutatói is jelzik; általában lassult a mobilitás és jól érzékelhetőek bizonyos rétegek önreprodukciói. *Harcza István* az extenzív fejlesztési pályáról elrugaszkodás nehézségeivel hozza összefüggésbe a változásokat, „az érteimiségi réteg reprodukciójának beszűkülését, a segédmunkások önreprodukciójának növekedését, a vezetők körében az alacsony iskolai végzettségűek változatlan mértékű újratermelődését.”¹³

A túlméretezett és elhúzódó extenzív fejlesztés, a gazdaság- és társadalomirányítás sajátos válságkezelő mechanizmusai, a társadalmi önreprodukciós folyamatok kialakulása természetszerűleg *az egyéni és a réteg- „aspirációk” hiányában is érzékelhető.* Az 1960-as évektől az 1980-as évek elejéig folyamatosan javult az életszínvonal, de rögzült a korábban kialakult jövedelem-nivellálódás. Ha az egy főre eső személyes jövedelmet a munkásság körében 100-nak vesszük, akkor ez az érték ma a szövetkezeti parasztságnál 101, a kettős jövedelműeknél 107, a szellemi foglalkozásúaknál 127.¹⁴ A munkából szerzett jövedelmek adatai azt mutatják, hogy a szakképzett, innovatív értékű, kreatív munkát még mindig nem értékeli a társadalom. A kétségtelenül létező társadalmi egyenlőtlenségek nem a végzett munka hatékonyságához vagy a termelékenységhez fűződnek. Az alacsony bérek a családokat arra ösztönözték – állapítja meg *Laki* –, hogy munkaképes korú tagjaik közül minél többen vállaljanak munkát, mivel a jövedelem növelésének ez volt az egyetlen módja. így a családok jövedelmét sokkal inkább a keresők száma, a kereső-eltartott arány határozta meg, mint a végzett munka jellege, vagyis a munkamegosztásban elfoglalt hely.¹⁵ Ez a tendencia hosszú

távon csökkentette a szellemi tevékenység, a szakértelem társadalmi presztízsét, fékezte a társadalom szerkezetének minőségi átalakulását, az extenzív fejlesztés konzerválását váltotta ki, emellett kedvezőtlenül hatott az oktatás, az iskolarendszer minőségi fejlesztésére is.

A munkabérek alacsony szinten tartásának indoka hosszú időn keresztül az volt, hogy a szükségletek jelentős részének kielégítésére *társadalmi juttatások* formájában – a reális szükségletnek megfelelően – kerül sor. Már az 1970-es években kiderült azonban, hogy a társadalmi juttatások színvonala és mértéke nem képes kielégíteni a lakosság jogos igényeit, így a megélhetés döntő forrása továbbra is a munkajövedelem maradt. A társadalmi juttatások ugyanakkor hozzájárultak a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez, s egyben az újratermelődésük folyamatait is markánsan befolyásolták.¹⁶ A világos érdekérvényesítés hiánya, az egymásba mosódó politikai szférák divergáló hatása, a gazdaságpolitika primátusa eredményezhette az elvileg ingyenes egészségügy, oktatás és a kultúra javainak területileg, illetve társadalmi rétegek szerinti egyenlőtlen elosztását. Így alakulhattak ki azok a szocializmusban sajátos „rejtett dimenziók”, amelyek dezorientáló hatásuknál fogva megváltoztatták a termelésben kialakult egyébként természetes társadalmi struktúrát.

Az extenzív fejlesztés abszolút korlátokba ütközik a fejlődésnek abban a szakaszában, amikor azért szűnik meg a termelékenység fokozásának lehetősége, mert kimerült a munkaerő-tartaléksereg utánpótlása. A továbblépést már csak a technikai fejlesztésből származó források biztosíthatják, amelyek felértékelik a szakértelmet. Itt szűnik meg az elosztásból fakadó nivellálódás termelési, gazdasági alapja és beindulnak a verseny társadalmi differenciálódást eredményező folyamatai. Ha ezeket a folyamatokat a társadalomirányítás intézményesített eszközökkel nem segíti, akkor az elmozdulások itt is a „rejtett dimenziókban” játszódhatnak le. Ez volt az egyik mozgatórugója az ún. „*második gazdaság*” kialakulásának. A másik – az előbbivel szorosan összefüggő – motiváló tényezőt *Gábor R. István* a hetvenes évek végén abban látta, hogy a gazdasági aktivitás magas szintjén, a majdnem teljes körű foglalkoztatottság helyzetében beáll a munkaerő-túlkereslet tartós állapota, amely a gyenge hatásfokú ösztönzés folytán teljesítmény-visszatartással párosul. Ez – az önkímélés alapján kialakult – munkaerőtöbblet a második gazdaság energiaforrása. A szocializmus körülményei között állandósuló hiány ugyanakkor az említett aktivitás számára kedvező értékesülési feltételeket biztosított.¹⁷ A mezőgazdaságban végzett árutermelő és önellátó tevékenység, a munkaidő utáni illegális termelés és szolgáltatás, a borraaló, a hálapénz és a csúszópénz, a pénzkölcsönügyletek, a lakások bérbeadása fokozatosan megnyitotta a „kvázi piacot”, amely azután a nyolcvanas években legális, többé-kevésbé a gazdaság integrált részeként működő piaccá formálódott. Ez a piac persze ma is csak részlegesnek tekinthető, hiszen a termelésnek csupán korlátozott területére jellemző. Méretei azonban nem elhanyagolhatóak. 1983-ban már a nemzeti jövedelem 14-15%-a, a munkajövedelem 27%-a származott ebből a forrásból.¹⁸ A magyar családok legalább háromnegyed része vesz részt valamilyen formában a második gazdaságban. Ez a folyamat egyes korábban kialakult egyenlőtlenségeket enyhített. *Szelényi* és *Manchin* szerint a másodlagos piaci mechanizmusok azoknak a mezőgazdasági fizikai munkásoknak a szociális helyzetén enyhítettek leginkább, akik az első gazdaságból a legalacsonyabb jövedelemmel rendelkeztek és jövedelmük nagyobb részét a második gazdaságban keresték meg.¹⁹ Miután azonban a második gazdaság viszonylag hosszú ideig nem volt egyértelműen legális, de legalábbis intézményesen nem integrálódott teljesen a gazdaságirányításba, nem járulhatott hozzá a megfelelő mértékben a szerves és harmonikus fejlődéshez, például a város és a falu közötti különbségek csökkentéséhez, a falu infrastrukturális fejlesztéséhez. Ezzel egyidejűleg jelentős önkiszákmányolással járt mindazok számára, akik ilyen módon vállalkoztak, hiszen napi 1-3 órás többletmunkával küzdhették le a jövedelemkülönbségekből fakadó hátrányokat.²⁰ A társadalom tagjainak többségét az életszínvonal megőrzésének vágya ösztönözte az új lehetőségek kihasználására. 1979 és 1985 között már nyilvánvaló volt, hogy

megszűnt az extenzív fejlesztés társadalmi termelést gazdagító hatása, tehát a második gazdaság legalizálása ismét nem koncepcionális, stratégiai lépés volt, hanem a válságkezelés új formája. Az említett időszakban a nemzeti jövedelem és a lakosság jövedelmének átmeneti növekedése a második gazdaság legalizálásának eredményeként fogható fel.²¹ Válságkezelő mechanizmusként sikeres lépésnek nyilvánítható, hiszen bizonyos rétegek számára életszínvonal-emelkedést jelentett, a többség számára lehetővé tette a korábbi életszínvonal megőrzését. Stratégiailag jelentős, hosszú távú hatása azonban már nem volt ilyen egyértelmű. A második gazdaságban legalizált piac ugyanis egyúttal az uralkodó piac melletti másodlagos szférát is jelentette. Ezzel a lépéssel kerülte el a politikai vezetés azt, hogy a társadalmi nyilvánosság szembenézzen az első gazdaság nyílt válságával. A második gazdaság legalizált léte ugyanakkor nyilvánvalóvá tette az állami munkaadói monopólium megtörését, az első gazdaságban uralkodó bérezési, elosztási rendszer erős torzulásait.²² Hosszú távon a második gazdaság új ellentmondásokat is termelt. Erősítette az új vállalkozói réteg és a káder-elit összefonódását úgy, hogy az előbbi privilégiumává vált a vállalkozói tőke egy részének birtoklása, az utóbbinál pedig a korábbi bürokratikus privilégiumok váltak valóságos forgatható tőkévé a szűkösen méretezett javak és szolgáltatások piacán. Ezzel ellentétes irányú tendencia érvényesült a társadalom periferiáján. „A társadalmi hierarchia legalján – írta Szelényi és Manchin – találunk olyan csoportokat, amelyeket a piac sem támogat, de szakértelmük és/vagy tőkéjük sincs ahhoz, hogy bekapcsolódjanak a piac működésébe, így tehát a redisztributív szektor relatív csökkenése következtében ezek az emberek rosszabb helyzetbe kerülhetnek, mint amilyenben a piaci reform előtt voltak.”²³

Az elmúlt közel ötven év történetében tehát az alapvető létfeltételeket meghatározó folyamatok minden szférájában – a termelésben, az elosztásban, a gazdaságirányításban, valamint az e tényezők által meghatározott mobilitásban és ösztönzésben – a társadalomirányítást a válságkezelés jellemezte. Megítélésem szerint ennek tulajdonítható, hogy a 80-as évek magyar társadalmában igen mélyen gyökerező *értékválság* alakult ki.

3. Válságkezelés és értékválság

Ideológiai síkon a létező szocializmus saját rendszerét lezártnak, befejezettnek tekintette. Ebből a hibás szemléletből fakadt az, hogy automatizmusokban bízott és a gyakorlati megvalósulás során felmerülő problémákat már csak válságkezeléssel orvosolhatta. A lépéskényszer mindig taktikai jellegű beavatkozást indokolt és mindig csak abban a szférában és olyan mértékben, ahol és amennyiben a feszültség azt nélkülözhetetlenné tette. *A hosszú távra meghirdetett stratégia értékei így az emberek tudatában, a társadalom közérzetében lassan erodálódtak.* Ambivalencia, bizalomhiány alakult ki, annak ellenére, hogy viszonylag hosszabb időn keresztül sikerült megteremteni a létbiztonságot, sőt, közel másfél évtizeden keresztül folyamatosan nőtt az életszínvonal, javultak az életkörülmények. *A marxizmus – írja Hankiss Elemér – a forradalmi cselekvés etikája. A társadalmi konszolidáció és reformok korában viszont a forradalmi etika szabályrendszere működési zavarokkal küzd.*²⁴

A háborút megelőző, a háborús, majd *az ezt követő időszakban az ország, a nemzet identitása, önbecsülése megingott, súlyosan sérültté* vált. Az üldözésből fakadó büntudatra, az üldöztetésből származó sérelmekre nem kapott sem feloldozást, sem panaceát. A forradalmi etika szellemében inkább erősödött a Hankiss által „büntudatkeltő” kampánynak nevezett pszichológiai diktatúra. Maga a nép háborús bűnösnek számított, egyes rétegei pedig kuláknak, ingadozó középparasztnak, munkásarisztokratának, osztályellenségnek, lumpenproletárnak.²⁵ A monolitikus ideológiai, politikai rend és a szocialista gazdálkodás megteremtése érdekében alkalmazott diktatúra nem vagy csak ideig-óráig volt képes a tömegek érzelmi mobilizálására. Az erősödő hatalom a marxizmus egyeduralmát hirdette meg, amelynek Magyarországon csak viszonylag szűk körben – a munkásmozgalomban – voltak hagyományai. Az uralkodóként deklarált értékrendet azonban nagymértékben

devalválta az a folyamat, amelyben a politikai hatalomért folyó belharcban saját legjobb erejét emésztette fel az akkor már uralkodó párt.

A háború befejezése után a nyugati társadalmakban megindult a hagyományos értékrend megújítása. Nálunk ez a folyamat nem valósulhatott meg, hiszen az új rend a korábbi tagadásán alapult és vele minden – a folyamatosságot biztosító – szerves kapcsolatot felszámolni igyekezett. A tömegek ezt a fordulatot nem tudták, nem akarták végrehajtani, így a korábban együtt létező négy értékrend – a hagyományos keresztényi, a puritán felhalmozó, a fogyasztói hedonista és a munkásmozgalmi értékrend – életmódot szabályozó szerepe megmaradt. Hankiss szerint „négy értékrend bizonyos elemei vannak tehát jelen a magyar társadalom tudatában és mindennapi gyakorlatában, anélkül, hogy – a hagyományos keresztény értékrendet kivéve – határozottan, világosan megfogalmazott, az emberi viselkedés és együttélés minden területét szabályozni képes értékrenddé, értékké állnának össze, nem törekednek pregnanciára; inkább rejteni vagy a többi értékrendszerrel egybemosni igyekeznek sajátos színeiket”.²⁶ Így tulajdonképpen hatékonyságuk csekély volt. Arra viszont alkalmat nyújtott e sajátos többrétűség, hogy értékzavart idézzon elő. Hozzásegített a kettős struktúra kialakulásához, a hangoztatott elvek és a cselekvési gyakorlat tartós eltéréseihez, végső soron az alakoskodás, a hazugság szentesítéséhez a társadalmi érintkezés legfontosabb területein.

A létező szocializmus *mindenféle korábban meglévő természetes közösségi kohéziót gyengített, újak kialakítását pedig nem motiválta.* Az eredeti szocialista tökefelhalmozás során a még jelentős arányban meglévő családi termelés létalapja szűnt meg. A majdnem kizárólagos szocialista szektor – a korábbi kisközösségi kohézió csökkentésével egyidejűleg – a gondoskodó állam nagy ernyője alá vonta az egyént. Ezt a folyamatot erősítette, hogy – az újabb munkaerő-tartalék, a nők tömeges munkába állításával párhuzamosan – központosították és államosították a szociális szolgálatokat. „S ezzel – miközben sok évtized mulasztását pótoltuk egyben – az emberek és közösségek tevékenységének és felelősségtudatának köréből kiemeltük a szociális kérdések csaknem teljes együttesét.” – írja Hankiss.²⁷ Ez a családi funkciók további csökkenését eredményezte. Az extenzív gazdasági fejlődéssel szorosan összefüggő tendencia mellett, a szocializmus építésének kezdeti időszakában politikai megfontolások is erősítették a család megítélésével kapcsolatos társadalmi bizonytalanságot. Igazi értéknek csak a közéleti, az újjáépítő, a termelő- vagy a politikai munkát tekintették. „A családokat ezekkel szemben úgy ítélték meg – írja *Ferge Zsuzsa* –, mint a magánélet felé visszahúzódó, a közzel szembeforduló szférát. Mindennél volt mélyebb oka is a családdal szembeni fenntartásoknak. Az osztálytársadalom családjáról régtől fogva tudott volt, hogy az a társadalmi helyzetek – kiváltságok és hátrányok – átörökítésének egyik legfontosabb közvetítője. Platón óta számos – szocialista és nem szocialista – utópia vagy radikális reformterv ezért a családi keretek felbomlasztását, a felnövekvő generáció intézményes, közösségi nevelését tekintette ideális megoldásnak, s a hagyományos családot elutasította.”²⁸ A család társadalmi szerepének csökkentése tehát nemcsak gazdasági szükségszerűség, hanem a hivatalos ideológia része is volt. Ezzel egyidejűleg viszont nem alakult ki pontos elképzelés a család jövőjét illetően.²⁹

A család mint intézmény azonban ellenállt az utópikus elképzeléseknek, és bizonyos mértékig, bár nagy nehézségek árán, alkalmazkodott a nagy társadalmi változásokhoz. Ennek megfelelően belső szerkezete is átalakult. A nők tömeges munkába állásával több csatornán érkeztek társadalmi hatások a közösségbe, s így az nyitottabbá vált. Megnőtt érzelmi jellege, ez vált dominálóvá a korábbi termelő, kisközösségi érdekvonásokkal szemben. Sok tekintetben demokratikusabbá vált mind a gyermekek, mind a házasfelek számára. Értelemszerűen csökkent a férj, az apa tekintélye. Mindezeknek a végeredményben pozitívan értékelhető átalakulásoknak a következtében – azok mellékhatásaként – mégis sérülékenyebb, labilisabb intézménnyé vált. A család bizonyos alapvető funkciókat továbbra is megőrzött. így

a gyermekek elsődleges szocializációját, tehát a társadalmi együttéléshez szükséges alapvető ismeretek, értékek, normák elsajátíttatását és így a család új tagjainak elsődleges integrálását a társadalomba. Továbbra is keretei között zajlott a regenerálódás, a munkaerő újratermelése stb.³⁰ A családnak a társadalmi reprodukciós folyamatokban játszott tényleges szerepére még visszatérek. Most csak arra kívántam utalni, hogy a család tényleges társadalmi funkciójának változása és az ezzel kapcsolatos állami politika olyan zavarokat idézett elő, amelyek hosszabb ideig gátolták a családnak mint az alapintézménynek a megfelelő elismerését, az állami szintű családpolitika kialakulását. így közvetve és közvetlenül károsan befolyásolták a családi keretekben megmaradt feladatok ellátását is.³¹

A családtól deklaráltan átvállalt funkciók szolgáltatás formájában történő társadalmi megoldása osztozott más társadalom politikai feladatok sorsával. Kibontakozását és reális fejlődését fékezte az automatizmusokba vetett tévhit, amely azután fokozatosan a *Sajó* által „állami túlvállalásnak” nevezett jelenséghez vezetett. „Az állam olykor alanyi jogként is megvalósítandónak nyilvánít nem teljesíthető elrendezéseket. Ezek sietős érvényesítési kísérleteiből esetenként rendzavaró diszfunkciók származnak, mivel a ténylegesen elosztható javak – a rendelkezésre álló kórházi, iskolai férőhelyek – nem fedezik az egyébként elismert igényeket. Hivatalosan azonban e hiányokról csak részlegesen vehetnek tudomást, így a javakhoz jutás, illetve azok elosztása olyan rendet követ, mely a hivatalossal nem fér össze, hiszen ez utóbbit az állam jószerivel tudomásul sem veheti.” Az embereknek – írja *Sajó* – már nem az az érdeke, hogy a másik betartsa a társadalmi együttélés normáit, hanem éppen ellenkezőleg: abból van haszna, hogyha a másik megszegi a normát és viszont. Vagyis kialakul végül is a kölcsönös normatörésekből képződő hasznok társadalmi cseréje, miközben azért fennen lobogtatjuk a megtört normák érvényességének látszatát.³²

E kettősség eredményeként az intézmények elvileg ingyenes szolgáltatásai áruvá váltak a spontán, illegálisan létrejött piacon. Az ár pedig vagy pénzbeli, vagy természetbeni ellenszolgáltatás volt (az utóbbi a másik oldalon felmerülő szükséglethez tapadt és legtöbbször csak meghatározott hatalmi vagy szakértelemhez kötött pozícióból volt „megfizethető”). Ez a mechanizmus – miután az alapszükségletek szintjén, az élethez, egészséghez, továbbtanuláshoz való jog érvényesítése terén működött – alapvető ellentmondásokat hozott létre és reprodukált. Hiszen akinek sem valódi, sem pozícióbeli tőkéje nem volt, annak szükségleteit ez a rosta kihullajtotta. Az elmaradt szükségletkielégítésből fakadó kár mellett a demoralizáló hatás sem mellőzhető. Még a valóságos piaci értékrendben is lehetnek oly erők az ún. sikeraspirációk, hogy feloldják az erkölcsi gátlásokat, hiszen kiélezett versenyhelyzetben a pénznek különösen nincs „szaga”. Ha a piac nem legális, sőt rejtett és az alapvető szükségletek mentén alakul ki, akkor a demoralizáló hatás még erősebb. A deklarált elvek árnyékában működő, azzal ellentétes gyakorlat tartósan motivál normaellenes cselekedetekre és az általánosan elfogadottá válhat.³³ E területen a normaellenes magatartások két szintje alakul ki. Az egyik azok körében, akik így vagy úgy ebben a társadalmi „játékban” részt vesznek, ismerik a játékszabályokat és adottságaikból eredően módjuk van arra, hogy abba „eladóként” és „vevőként” bekapcsolódjanak. Itt a társadalmat átszövő és antiszociálisnak minősített, de tényleges tetteiseiben ritkán leleplezett korrupcióról van szó. A másik szint a „játékból” kirekesztettek körét öleli fel, akik csak a leghagyományosabb normák megszegésével képesek bekapcsolódni a meg nem hirdetett versenybe. S mivel tetteik minden előbbi „játékos” érdekét sértik, így többnyire elnyerik méltó büntetésüket. Többek között ennek a mechanizmusnak is tulajdonítható, hogy az ún. felfedezett bűnözés nem reprezentálja a társadalom valódi bűnözését, hiszen a felfedezett elkövetők között lényegesen több a hátrányos helyzetű, iskolázatlan, szakképzettséggel nem rendelkező, kirekesztett szegény. Az azonban valószínű, hogy minél kiterjedtebb a normaellenes magatartások egyik szintje, annál jobban szélesedik a számba vehető és bűnözésként kezelt másik szint is.

A létező szocializmus hosszú távon megvalósult válságkezelése tehát értékválsághoz vezetett a közösségi és az egyéni érintkezések legtöbb szférájában. Bomlasztotta a nemzeti, a természetes közösségi, ezen belül különösen a családi kohéziót, a társadalom integráltságának állapotát. A kitűzött célok és az elérésükhöz intézményesített eszközök között vákuum keletkezett és spontán módon kifejlődtek olyan illegális eszközök, amelyek később a társadalmi nyomás hatására legalizálódtak. Az identitás értékeinek válsága utolérte az egyént állampolgárként, családtagként, ügyfélként, termelőként és fogyasztóként egyaránt.

Mondhatnánk, hogy ez az értékválság jelentős részben általános civilizációs ártalom, a modern társadalmi fejlődés eddig minden társadalmi formációban előforduló velejárója. A fejlett nyugati társadalmakban is válságban van a család, az iskola, az egészségügyi szolgáltatás, újra és újra felülvizsgálják az állampolgári jogok gyakorlásának feltételeit, a munkáltatói és munkaadói jogokat és kötelezettségeket, a piaci mechanizmust és a társadalmi redistribúció harmonikus működtetésének feltételeit. Az alapvető különbség azonban az, hogy a polgári rendszer a nyíltabb társadalmi egyenlőtlenségeket vállalva, kevésbé lezártnak hitt rendszerben gondolkodva befogadóbbnak bizonyult a részleges reformokkal szemben, mint a létező szocializmus. A legújabb kori történelem alakulása azt mutatja, hogy a demokratikus hagyomány és gyakorlat jóval több lehetőséget nyújtott az érdekek kifejeződésére, a társadalmi kontroll érvényesítésére, mint azt nálunk korábban feltételezték. A műszaki fejlődésből fakadó előnyök nem aknázhatók ki a helyzetüket alapvetően befolyásoló folyamatokat átlátni képes polgárok nélkül. Ehhez olyan reálisan elérhető célokra, vállalható és átlátható funkciókra, szerepekre, világos és viszonylag őszinte érdekviszonyok alapján felépülő hatalmi struktúrára van szükség, amely folyamatosan kontrollálható és korrigálható.

4. Értékválság és deviancia

E fejezet elején azt a hipotézist fogalmaztam meg, hogy a deviancia és ezen belül a bűnözés hozzávetőleges pontossággal negatív módon fejezi ki egy adott társadalomban a kohézió, az integráció fokát, a közmegelégedettséget, a társadalom morális egészségét. Deviancia alatt az uralkodó normáktól, az elvárt magatartási formáktól oly mértékben eltérő viselkedések halmazát értem, amelyek ön- és közveszélyességük alapján az adott társadalmi rendben intézményes reakciókat váltanak ki. Ez a fogalmi megközelítés – elismerem – csak egy a sok közül és leginkább a statikus helyzet értékelésére alkalmas. A deviancia dinamikus megközelítésben ugyanakkor minden fogalmi elemét tekintve térben és időben mozgásba lendül. *Durkheim* óta könyvtárnyi irodalom gyűlt össze e kérdésről. A dinamikus megközelítésben mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy a jutalmazott, az átlagos, a tolerált, a tiltott és a veszélyesnek nyilvánított viselkedési módok terén megnyilvánuló tolerancia szintje időről időre változik. *Max Weber* szóhasználatával élve az emberi magatartás „értékracionális”. Ezért az adott társadalom koherenciája tulajdonképpen annak a konformitásnak a mértékével mérhető, amit az egyének és csoportok tanúsítanak sajátjuknak vallott tilalmaik, hiedelmeik, tradíciók és törvényeik iránt.³⁴ A társadalom mozgástörvényei – az eddigi tapasztalatok alapján – sokszínű, sokféle minősítésre okot adó magatartásokat hoznak létre. E magatartások minősítése a társadalom és a hatalom toleranciaszintjétől függ. A kettő általában nem esik egybe, illetve el is válhat egymástól. Monolitikus, diktatórikus rendszerekben a hatalom a minősítésben oly mértékben egyeduralkodó, hogy a társadalmi tolerancia kifejeződésére nem is nyílik mód, ezért az adott társadalom kifelé akkor is koherensnek tűnik, ha számszerűen magasak a devianciát jelző mutatók. Pluralista társadalmakban, viszonylag kiegyensúlyozott hatalmi helyzetben ugyanakkor a társadalmi tolerancia nem tér el nagy mértékben a törvényekben vagy más módon a hivatalosan kinyilvánított toleranciától.

A két szféra értékítélete általában több tényező együtthatásának eredményeként formálódik

ki. Az *első* az, hogy milyen mértékű társadalmi különbségek törésvonala mentén keletkeznek az, átlagtól eltérő, negatív viselkedésminták. Minél nagyobbak a társadalmi különbségek, annál idegenebb, annál nehezebben elviselhető, annál veszélyesebbnek tűnő magatartások alkotják a deviancia szélső megnyilvánulásait. A *másik* – az előbbivel szorosan összefüggő – tényező az, hogy milyen mennyiséget észlel és abban magára nézve milyen veszélyeket lát a közvélemény és a hatalom. A hatalom szempontjából e tényező értékelésénél nagyon fontos, hogy az mennyiben képes szembenézni a deviáns viselkedések társadalmi jelenlétével, milyen magyarázattal illeti azok keletkezését, hiszen nagyrészt ettől függ intézményes reakciója is. Végül a harmadik tényező abban áll, hogy a társadalomirányítás intézményesített eszközeivel – gyógyító módszereivel, szolgáltatásaival, büntető rendszerével – mennyiben képes úrrá lenni a kellemetlenséget okozó, az együttélést komolyan zavaró, végső soron veszélyt jelentő magatartásokon. Ez utóbbi tényező mérlegelésénél igen fontos annak megítélése, hogy a deviáns viselkedéseket mennyire ejtik rabul a kezelésükre létrejött intézmények. Ha ugyanis e viselkedéseket a hagyományos, szűk szakmai kezelés keretei között tartják és nem észlelik, hogy létrejöttükben markáns társadalmi ellentmondások húzódnak meg, akkor elfedik a valóságos problémák létét és maguk is hozzájárulnak a deviancia társadalmi reprodukciójához.³⁵ Ezzel megakadályozzák egy új társadalompolitikai stratégia kialakulását, a probléma gyökeréig hatoló, de még nem stigmatizáló hatású szolgáltatások, intézmények létrejöttét.

E három tényező együttesen ad magyarázatot arra, hogy miért nehéz statikusan, egy adott történelmi pillanatban számba venni a deviáns viselkedéseket, de arra is, hogy milyen nehézségek adódhatnak a számbavételnél akár történeti aspektusból, akár nemzetközi összehasonlításban. Többek között ezért elnagyolt minden olyan értékítélet, amely pusztán a deviancia társadalmi jelenlétének (számszerű adatainak, strukturális ismérveinek) megítélésén alapul, kiragadva azt abból a bonyolult társadalmi szövetrendszerből, amely létét, megítélését és kezelését meghatározza. Egy komplex elemzés eredményeként kialakított deviancia-kép ugyanakkor a társadalom betegségeinek általános diagnózisához is hozzájárulhat, hiszen a legsúlyosabb következmények okaira világíthat rá. Ez annak ellenére állítható, hogy a számon tartott, leleplezett deviancia legtöbb esetben nem vagy csak részben reprezentálja a ténylegesen előfordulót. Egyébként abban is az említett tényezők együtthatásának eredménye tükröződik, hogy milyen súlyú, veszélyességű cselekmények, viselkedések jutnak hivatalos tudomásra és az sem közömbös, hogy mivel képes megbirkózni az intézményrendszer, mennyit és mit regisztrál a jelzésekből, megtagadja-e közreműködését vagy elébe megy a folyamatoknak, a korábbi keretek között tartja-e a probléma megoldását vagy új társadalompolitikai stratégia kidolgozását határozza el.

A továbbiakban az alkoholizmus, az öngyilkosság és a bűnözés mutatóit vizsgálom az előbb részletezett szempontokra figyelemmel. Az elmúlt közel 50 évben a kutatások tapasztalata szerint *a három* – általában legmarkánsabbnak ítélt – *deviáns magatartás mennyisége folyamatosan emelkedett. A növekedési ütem a hetvenes évektől felgyorsult és a különböző formák egybekapcsolódása, halmozódása egyre látványosabbá vált.*

A századfordulón, a nagyobb mértékű iparosítást megelőzően Magyarországon az első nemzetközi összehasonlítás adatai szerint igen magas volt az *alkoholfogyasztás*. Ezt követően – nem kis mértékben az alkoholizmus elleni akkori társadalmi küzdelemnek köszönhetően – csökkent, majd az 1920-as évek végétől újra emelkedett. A folyamat a világháború után ismét kedvezőtlen tendenciát mutatott; 1951-ben a fogyasztás ismét elérte az 1930-as években rögzített igen magas értéket.³⁶ Az alkoholfogyasztás azonban még hozzávetőleges pontossággal sem jelzi az *alkoholistaként* nyilvántartott, kezelésre szoruló vagy kezelésben részesülő arányát. A mai magyar társadalomban minden hatodik-hetedik férfi alkoholistává válik. A nők között ez az arány 1,2-2,5%. A gondozásban nyilvántartott alkoholisták száma 1970-ben 39388, 1980-ban 49950, 1987-ben pedig 71143 volt. Az emelkedés 80,6%-os.³⁷ A

vizsgálatok megállapítása szerint az alkoholizmus valamivel nagyobb arányban pusztít a paraszt-, mint a munkásférfiak körében; hasonló különbség a női alkoholistáknál nem tapasztalható. Az alkoholizmus emellett gyakoribbnak látszik a társadalom viszonylag hátrányos helyzetű rétegeiben, de az eltérés nem igazán jelentős.³⁸ Az alkoholizmus ma már népbetegségnek számít. A réteg szerinti eltérés inkább abban nyilvánul meg, hogy a társadalom perifériája felé haladva az alkoholizmus más deviáns viselkedésekkel együttesen, halmozódva fordul elő. Feltételezhető, hogy az alkoholizmus pszichoszomatikus tünetekkel és valóságos szomatikus betegségekkel is párosul és ez utóbbi két jelenség már a társadalom minden rétegére jellemző.

Magyarország a századforduló óta élen jár az *öngyilkosság* gyakorisági mutatóival Európában. Az első statisztikai adatszolgáltatás bevezetése óta az öngyilkosság folyamatosan emelkedik. 1920-ban 1945, 1987-ben 4782 személy halt meg öngyilkosság következtében. A 100 ezer lakosra jutó gyakoriság is megkétszereződött (1920-ban 24,5, 1987-ben 45,1 volt). Ezer halálozásból a századfordulón 11,1, 1987-ben 33,5 volt öngyilkosság. A növekedés egyébként az 1970-es évek elején gyorsult fel, addig inkább folyamatosnak volt tekinthető. (1968-ban a 100 ezer lakosra jutó öngyilkossági arány 33,7, az ezer halálesetből pedig még csak 30-nak volt oka öngyilkosság. A 100 ezer lakosra jutó öngyilkosok aránya 1968 és 1987 között közel 75%-kal emelkedett.)³⁹ Az öngyilkosságnak inkább a területi, mint a réteg szerinti megoszlása jellemző. A statisztikai adatszolgáltatás kezdete óta az ország délkeleti részében a legmagasabb az öngyilkosságok aránya, az emelkedés is ezen a területen a legnagyobb. Az öngyilkosságnak az anómiával való kapcsolatára utal az a tény, hogy napjainkban Magyarországon közel 5 ezer ember öli meg magát évente, közülük kereken 3500 hatvanévesnél fiatalabb, fizikailag egészséges, munkaképes személy.⁴⁰ Figyelemre méltó, hogy a férfiak körében több mint hétszer gyakoribb jelenség az öngyilkosság, mint a nők között, az egyedülálló öngyilkossági gyakorisága pedig közel hétszer akkora, mint a másokkal együtt lakóké. Ez utóbbi jelenség az anómiás folyamatok bizonyítékaként fogható fel.⁴¹

A bűnözés a deviáns viselkedés olyan formája, amely az előbbi két jelenséghez képest eltérő módon jelzi a társadalmi koherencia mértékét. „A deviáns viselkedés – Denis Szabó szerint – a személyiséghez és a szociokulturális környezethez kötött, míg a kriminális magatartás a történelemhez és az esetlegességhez kötött jogi kodifikációhoz kapcsolódik. Sajnálatos félreértések következhetnek abból, ha a deviáns viselkedésről beszélünk és közben kriminális viselkedésre gondolunk.”⁴² Az elhatárolást – ilyen megfogalmazásban – kissé merevnek tartom, de indokoltságát el kell ismernem. Azért merev az elhatárolás, mert a deviáns viselkedés megítélése ugyan inkább társadalmi, mint hatalmi mechanizmus terméke, de a deviáns viselkedések legszélsőségebb formáinak mindegyikére az állami mechanizmusban (vagy nem ott, de annak segítségével) intézményesül kezelési, gyógyítási, megelőzési eljárás, szolgáltatás. Merev az elhatárolás azért is, mert nem veszi figyelembe, hogy a bűnözésnek is van egy igen jelentős része, amely erősen kötődik a változó történelmi, gazdasági, társadalmi körülményekhez s csak a másik része az, amelyik ezek ellenére mindig bűncselekménynek minősül. (Ilyen például a lopás, a betöréses lopás, a rablás, az emberölés, a zsarolás, a testi sértés stb.) Nem fogadható el az sem, hogy a deviáns viselkedés jobban személyiséghez kötött, mint a kriminalitás. Konkrét, egyedi megnyilvánulásában minden deviáns viselkedés – és így a bűnelkövetés is – személyiséghez kötött, társadalmi tömegjelenségként viszont társadalmi mozgástörvények terméke.

Az elhatárolás hangsúlyozására mégis azért van szükség, mert a bűnözés – a vele szemben kialakult büntetőszankció-rendszer következményeként – inkább lehet a hatalmi viszonyoktól függő jelenség, mint a deviancia többi formája. Erre lehet példa az 1950-es évek addig soha nem látott bűnözési hulláma. Az utolsó békeévnak számító 1938-ban a bűncselekmény miatt jogerősen elítéltek száma 50 918 volt,⁴³ ezzel szemben 1951-ben 125 035, 1952-ben 136

120,1953-ban 103 774. Ez a változás nem a természetes emelkedésnek, hanem annak volt köszönhető, hogy a bűnüldözési és az ítélkezési gyakorlat a politikai diktatúra kiszolgálójává vált. Ma még nincs pontos adat arról, hogy az 1950-es években regisztrált bűnözésben mekkora arányt képviseltek az ártatlanul elítélt vagy soha el nem ítélt, csak ilyen eszközökkel félreállított „ellenfelek”. Azt azonban már ma is tudjuk, hogy az említett években a jogerősen elítéltek 42,1, 32,4, illetve 22,6%-a volt az áldozat visszaélés és a közellátási bűntett elkövetője.⁴⁴ Ha ezeket a konstruált bűneseteket leszámítjuk, akkor a jogerősen elítéltek száma – különösen 1953-ban – már megközelíti az 1938-as adatokat.

Az azóta eltelt évtizedek alatt a bűnözési adatok kedvezőtlen, sőt kifejezetten aggasztó tendenciát jeleznek. Az 1960-as évek közepe óta a büntetőpolitikát a dekriminalizáció jellemzi, ennek ellenére folyamatosan növekszik az ismertté vált bűncselekmények száma, valamint a 100 ezer lakosra jutó bűncselekmények, illetve bűnelkövetők aránya. A növekedés üteme – az alkoholizmus és az öngyilkossághoz hasonlóan – az 1970-es évek elején gyorsult fel.⁴⁵ Ezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy *csökkent a társadalomban a normakövetés*.

Kedvezőtlen változást mutat az erőszakos bűncselekmények aránya, tendenciája azonban káros társadalmi folyamatokra utal. Az 1960-as évek végén a túlnyomórészt falusi viszonyokra jellemző erőszakos bűnözés az 1980-as évekre inkább városi bűnözéssé változott. Az erőszakos bűnözést korábban elsősorban a szenvedély, a tartós kapcsolatból származó konfliktus motiválta, ma inkább a szükségletkielégítés, az anyagi motívum játszik szerepet, emellett kibővült a lehetséges sértettek köre; gyakrabban válik áldozattá az alkalmi ismerős, az idegen. Az elkövetők összetétele e bűncselekménytípusnál nem változott, továbbra is a legalacsonyabb iskolai végzettségű, hátrányos helyzetű rétegek dominálnak.⁴⁶ A jelenség egyébként leginkább a rablások számának növekedésében érhető tetten. 1968-ban a 100 ezer vétőképes lakosra vetítve a rablás miatt elítéltek aránya 3,6 volt, 1982-ben 12,1. Különösen nagy az emelkedés a fiatakorúak körében, ahol a viszonyszám az 1968-as 12,2-ről 1982-re 64,2-re emelkedett.⁴⁷ A kedvezőtlen folyamatok felgyorsulása itt is az 1970-es évek közepétől figyelhető meg.

A bűnözés emelkedése mindenekelőtt – az egyébként is többséget képviselő – vagyon elleni bűncselekmények folyamatos növekedéséből származik. Ezen belül a személyek javai ellen elkövetett bűntettek száma lényegesen nagyobb ütemben emelkedett, mint a társadalmi tulajdon elleniek. (1968-ban a személy elleni bűncselekmények még nem érték el a vagyon elleni bűnözés kétharmadát, 1987-ben viszont már megközelítették annak háromnegyed részét.)⁴⁸ Különösen rossz közérzetet, fokozott veszélyérzetet okoz a lakosság körében a személyi tulajdont károsító betöréses lopások emelkedése. (E bűncselekmény miatt a felnőtt korú jogerősen elítéltek aránya 1968-hoz képest közel 115%-kal, a fiatal-korúaké pedig 130%-kal emelkedett.)⁴⁹ Az utóbbi években a bűnügyi szakértők a szervezett bűnözés előfordulásáról is beszámolnak, mindenekelőtt a legveszélyesebb vagyon elleni bűncselekmények elkövetése terén.⁵⁰

A bűnözésről alkotott kép, az ezzel kapcsolatos közérzet akkor romlik igazán, ha általánossá válik az a tapasztalat, hogy a bűnüldözés kezéből kicsúszik a bűnözés kontrollja. Ez nemcsak a lakosság veszélyérzetét növeli, hanem ösztönzőleg hat a potenciális bűnelkövetőkre is, és így maga is hozzájárul a bűnözés növekedéséhez. *Minél kisebb a leleplezés kockázata, annál több vállalkozó akad – főleg a vagyon elleni – bűncselekmény elkövetésére*. A bűnüldözés hatékonyságának csökkenését jelzi, hogy amíg 1968-ban csak az esetek 19,2%-ában nem sikerült a tettest felderíteni, addig 1987-ben már 32,6%-ban volt a nyomozás eredménytelen. (A társadalmi tulajdon elleni lopások közel 51%-ának, a személyi tulajdon elleni lopások 61%-ának, a társadalmi tulajdon elleni rablások 33,3%-ának, a személyi tulajdon elleni rablások 38,5%-ának tettesét nem sikerült 1987-ben felfedezni.)⁵¹

A deviancia – ezen belül a bűnözés – adatainak áttekintése után felmerül a kérdés, hogy

amit észlelünk, az kifejez-e valamilyen értékválságot? Egyesek szerint az adatok növekedése még nem jelez értékválságot. Sajó András például csekélynek ítéli a növekedést ahhoz, hogy minőségi változásról lehetne beszélni. „Igaz – írja –, a hatósági megfigyelés, a hivatalos értékelés szerint fontosnak számító egynémely területen romlott a helyzet, ám a statisztikailag észlelt növekményt valójában a hatósági és hírközlési erősítés növelte társadalmi rendellenességgé a tudatban.

Igaz, a lakosság jelentős része aggódik, fél attól, hogy bűncselekmény áldozata lesz. E sokkal inkább más okokkal összefüggő szorongás felszínre törése, a rossz közérzet helyettesíti a megalapozott helyzetértékelést.”⁵² Sajónak igaza van abban, hogy a hatóság és a hírközlés kisebb arányú és jelentőségű változásokat úgy is közvetíthet, hogy abból pánikszerű félelem keletkezik. Ilyen módon is elérhető, hogy a bűnözés és kezelése a társadalmi probléma rangjára emelkedjen. E hangulat fokozható és általa elérhető a „mindenható rend” iránti tömegigény kialakulása, mely párosulhat a büntetés mindenhatóságába vetett hittel, a szigorú szankciók alkalmazásának követelésével. Ilyen közhangulat kétségtelenül jó felhajtóerő lehet egy „rendet” ígérő politikai erő számára. Ez tehát reális veszély.

A deviancia, ezen belül a bűnözés növekedésének társadalmi észlelése és kezelése azonban csak részben vezethető vissza a hatalom és a hírközlés manipulációjára és a más forrásokból származó szorongások felszínre törésére. A jelenséget sokkal bonyolultabbnak és hosszabb történelmi folyamat eredményének érzem. A deviáns, viselkedési formák mindegyikének társadalmi jelenléte bizonyítottan növekedett. Erre egy hosszú folyamat eredményeként került sor, olyan körülmények között, amelyben a meghirdetett társadalmi, gazdasági, politikai célok a többség számára jelentős részükben nem vagy csak nagy egyéni áldozatok árán érvényesültek. A társadalom szinte minden rétegében, közösségi formáiban értékválság alakult ki. Ennek az értékválságnak egyik okozója a hatalomnak bűnözéssel, sőt sok szempontból a devianciával kapcsolatban meghirdetett programja volt. Az 1960-as évek elejéig a bűnözést mint társadalmi jelenséget közismerten a szocialista társadalmi rendtől idegennek tartották, objektív okait a kapitalizmus társadalmi-gazdasági viszonyaira, szubjektív okait pedig a kapitalizmus „tudati maradványaira” vezették vissza.⁵³ Ezeknek a szocializmustól idegen elemeknek, „csökevényeknek” megszüntetését belátható időn belül megvalósíthatónak vélték. *Az automatizmusok működésének eredményeként a létező szocializmus viszonyai között jóslták meg a bűnözés csökkentését, majd megszűnését.* A deviancia átfogó vizsgálatát első ízben tartalmazó kutatási jelentés szerint a szocialista társadalomirányítási gyakorlat ezúttal is saját optimisztikus előfeltevéseinek és illúzióinak foglya lett. Optimizmusában odáig jutott, hogy a „múlt örökségeinek és maradványainak” pusztán negatív jellegű, a szó eredeti értelmében vett „destruktív” felbomlasztását önmagában véve pozitív vívmányként szemléli, tekintet nélkül arra, hogy vajon felépültek-e helyükön új értékek és társadalmi viselkedés-szabályozó normarendszerek.⁵⁴ Az 1960-as évek végétől, de különösen az 1970-es évek elejétől nyilvánvalóvá vált, hogy egyéb társadalmi célkitűzésekkel együtt e területen is megghiúsult ábrándokkal kell leszámolni. Nem kis mértékben a korábban burzsoá áltudományoknak minősített, de időközben legitimmé vált szociológiai, kriminológiai és pszichológiai kutatásoknak köszönhetően egyértelművé vált, hogy *a létező bűnözés, az öngyilkosság, valamint az alkoholizmus a létező szocializmus sajátja és ellentmondásainak újratermelődése során reprodukálódik.* Az is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy bővített reprodukciós folyamatokról van szó, hiszen – mint láttuk – minden érintett területen emelkedő számarányokat regisztrált a hivatalos statisztika. A fenyegetettség érzése, a kiszolgáltatottság tehát nemcsak a valóságos veszélyeztetettség észleléséből fakadt, hanem abból is, hogy e vonatkozásban is *szembe kellett nézni a megghiúsult célokkal.* Hosszú ideig ugyanis a negatív jelenségekről szóló információkat titokként kezelték, később pedig misztifikált ködbe burkolták azzal, hogy részösszefüggésekről részinformációkat szolgáltattak. A tényekkel való szembenézésre, a devianciákkal való tartós együttélés

feltételeinek megteremtésére viszonylag későn, az 1970-es évek közepétől mutatkozott készen a társadalomirányítás. Éppen ekkorra érlelődtek meg közlésre a hatvanas években feléledt társadalomkutatás eredményei is. Az információk viszonylag hirtelen és nagy mennyiségben zúdultak a társadalomra, rossz közérzetet erősítő hatásuk így hatványozott volt.

A negatív jelenségekkel való szembenézés hiánya vagy hiányos volta okozta azt is, hogy a *szaktudományok* és a szakintézmények hosszú időre elkülönítették egymástól a deviáns jelenségeket. Az öngyilkosságot, az alkoholizmust, a bűnözést szeparáltan, a hagyományos szakmai kezelés keretei között tartották, *nem érzékeltették közös társadalmi gyökereiket s ezzel maguk is akadályozták egy átfogó társadalompolitika kialakulását.* Így történhetett meg például, hogy a büntetőpolitika bűnmegelőzés címén szociálpolitikaként kezdett működni, vagy hogy a büntetőpolitika saját keretei között, saját értékrendje szerint gyógyításra „vállalkozott” alkoholista bűnelkövetők, kábítószerfüggő személyek esetében. De hasonló folyamat zajlott akkor is, amikor az elmeorvosok szociálpolitikát is folytatott alkoholista kliensek érdekében. *A politikai mechanizmus sajátos működésére vezethető tehát vissza az, hogy a különböző kormányzati ágazatok szakmai feladataik ellátására egyre képtelenebbekké váltak, s ugyanakkor akadályozták az új politikai érdekövezetek – mindenekelőtt a szociálpolitika – kialakulását és nagymértékben gerjesztették a deviancia újratermelési folyamatait.*⁵⁵ A szűk szaktudományi megközelítés sikertelenségének felismerését jelentősen elősegítette a társadalmi beilleszkedési zavarokkal foglalkozó komplex vizsgálat, amely kimutatta, hogy nincs elhatárolható, külön társadalmi gerjesztője az alkoholizmusnak, a bűnözésnek, a neurózisnak, az öngyilkosságnak stb. A politikai konzekvenciák megfogalmazása szempontjából hasonló hatása volt a Szociológiai Intézetben Ferge Zsuzsa vezetésével folytatott kutatásoknak is, amelyek az önálló szociálpolitika körvonalainak megrajzolására vállalkoztak.⁵⁶

5. A szegénység és a bűnözés reprodukciójának összefonódása

A szegénység nemcsak az alapvető szükségletek kielégítésének korlátozott lehetőségeit vagy a társadalmi átlagtól lényegesen eltérő mértékét jelenti. A szegénység egyben létforma is, amelyben az egyes személyek, természetes közösségek vagy rétegek sorsukat sikertelenségként, kudarcként élik meg. A szegénységről kialakuló társadalmi értékítélet ebből a forrásból táplálkozik és túlnyomórészt e nyomás, feszültség alakítja a társadalomirányítás reakcióit, a szegénység kezelésére irányuló politikát is. A szegénység a létező szocializmus viszonyai között sem szűnt meg, sőt az utóbbi időben új típusú szegénység kialakulásával kell számolni. Erről e fejezetben már kifejtettem álláspontomat, emellett érzékeltettem azt is, hogy az érintett rétegek körében társadalmi jelenlétükhöz képest fokozottabb a társadalmi átlagtól negatív módon eltérő és egyúttal leghagyományosabb deviáns formák reprodukciója. A következőkben a két jelenség reprodukciós folyamatainak összefonódását kívánom bemutatni. Mivel elsősorban az életformában átöröklődő értékek, viselkedési minták, normák feltárása a célom, ezért azokban a legkisebb közösségekben kellett a vizsgálatokat folytatnom, amelyekben ezek empirikusan megragadhatóak. Ez a természetes egység a család.

a) A család mint a társadalmi reprodukciós folyamatok színtere

A társadalmi viszonyok újratermelésében a családnak különleges szerepe van. A konkrét családi közösség társadalmi struktúrában elfoglalt helyét, az általa képviselt értékeket, a tagok kapcsolatának tartalmát, a közösségi létet részben a közvetlen és aktuális társadalmi, környezeti viszonyok, részben pedig az előző generációkban felhalmozott anyagi és szimbolikus javak határozzák meg. Maga a család elsődlegesen vesz részt az egyedek biológiai reprodukciójában és bizonyos szimbolikus jellegű javak újratermelése, továbbörökítése is nagyrészt családi keretek között valósul meg. A társadalmi fejlődés mai

fokán az anyagi javak újratermelése lényegében megszűnt családi tevékenységi formaként működni, de a fogyasztás és az ehhez fűződő tradíció és kultúra továbbra is túlnyomórészt családi keretekben realizálódik és itt termelődik újjá. Mindez a családi életformában realizálódik, teljesebb ki. „Az objektív világ – írja Losonczi Ágnes – csak tendenciaszerűen határozhatja meg az életmódot, olyan határrendszert vagy limitációs mozgásteret jelent, amely nélkül vagy amin kívül nem formálódhat az életmód, de amelyben az azonos sávokon belül egymástól eltérő módon alakulhatnak életmódok.”⁵⁸ A család az új generáció számára adottságként nyújtja a közösség felnőtt tagjainak iskolázottságát, a munkamegosztás rendjében elfoglalt helyét, az ebből fakadó anyagi szociális viszonyokat mint az életmód alakításának objektív kereteit. E lehetőségeken belül azonban viszonylag eltérő életmódok alakulhatnak ki a több generáción keresztül átörökölt értékek, normák, viselkedési minták viszonylag széles skáláján. Mint Losonczi Ágnes megállapítja, az életmód felfogható a társadalmilag szabályozott cselekvések rendjének, a lét megszervezése „belső ökonómiájának” is. Ebben az, amit az ember alkotó önrendelkezésének tartunk, az életmódban azt jelenti, hogy teret és módot ad az élet különböző belső és külső szféráiban a kiformált, választott értékek szerinti „gazdálkodásnak”.⁵⁹ Ezek a folyamatok a kisközösségen belül érzelmileg rendkívül erősen színezett módon valósulnak meg. Az érzelmi kötődés védőburkot képez a tágabb környezetből származó kihívásokkal, megrázkódtatásokkal szemben, kompenzálhatja az egyének társadalmi teljesítmény-kudarcait. A család érzelmi telítettsége fokozódott azóta, amióta termelőközösség-jellege háttérbe került és így egyre inkább a szimbolikus javak újratermelésében teljesebb ki társadalmi funkciója. Az anyagi javak körforgása Ferje Zsuzsa szerint általában gyorsabb, mint a szimbolikus tartalmaké, s ez az aszinkronitás számos társadalmi sűrűlőds vagy ütközés forrása.⁶⁰ Ezért a család egyre több társadalmi kihívásnak van kitéve, alkalmazkodó készsége egyre erőteljesebb próbatételekkel kerül szembe. Miután az alapvető hajtóerő – a felgyorsult műszaki fejlődés – külső elvárásként jelentkezik, a reakció mindenekelőtt védelmező jellegű és felerősödik a kisközösségek egyébként is meglévő konzerváló hajlama. *A csoportok hajlanak arra – írta Bourdieu –, hogy létükben változatlanul maradjanak fenn. Ez többek között azt jelenti, hogy a csoportokat alkotó egyének beállítottságai tartósak, s még kialakulásuk gazdasági és társadalmi körülményeit is képesek túlélni. így a változatlan fennmaradásra való hajlam éppúgy lehet az alkalmazkodás, mint az erre való képtelenség, a lázadás, mint beletörődés szervező elve.*⁶¹ A változatlanul történő fennmaradásra való hajlam akkor eredményezi a fejlődéstől való látványos leszakadást, ha a külső folyamatok felgyorsulnak és ugyanakkor hiányoznak azok a társadalmi feltételek és egyéni adottságok, amelyek az alkalmazkodás lehetőségét megkönnyítenék. „Az esélyek felbecsülésének és megragadásának művészete – állapítja meg Bourdieu – vagyis hogy a helyzet jelenében felfedezzük a „jelen idejű jövőt”, az a képesség, hogy gyakorlati indukció révén megelőzzük a jövőt, sőt, hogy kiszámított kockázat segítségével lehetségest játsszunk meg a valószínű ellen, mindezek olyan készségek, amelyek csak bizonyos feltételek mellett, vagyis bizonyos társadalmi körülmények között sajátíthatók el.”⁶² Általánosságban azt lehet mondani, minél egyoldalúbbak és kulturálisan egyeneműbbek azok a tapasztalatok, amelyeket az ember társadalmiasultságának időszakában gyűjtött, annál kevésbé rugalmas és alkalmazkodóképes a személyisége akkor, amikor eléri a felnőttkort.⁶³

Az egyén alkalmazkodási készségének kifejlődése a családban meglévő – mindenekelőtt kulturális – adottságoktól függ. Ezt korlátozott mértékben befolyásolhatják egyéb, a szocializációt szolgáló társadalmi intézmények. Napjainkban azonban a családban szerzett tulajdonságok még mindig meghatározó jellegűek. A magyar társadalom struktúrájának minden vizsgálata azt mutatja, hogy a mindenkori társadalmi státusra a szülők által közvetített kulturális örökség lényegesen nagyobb hatással van, mint bármely más intézmény szolgáltatása.⁶⁴ Sőt, egyes kutatási eredmények szerint az iskola, amely az egyéni felemelkedés,

érvényesülés intézményesített eszközöként működhetne, nálunk inkább felerősíti, mint gyengíti az otthonról hozott különbségeket.⁶⁵

A családi közösségben megvalósuló átöröklési mechanizmusok megfékezése – az egyenlőbb esélyek biztosítása – a szegénységet újratermelő gazdasági, társadalmi mechanizmusok objektív akadályaiba ütközik. Tudomásul kell például vennünk, hogy amíg a termelésben szükség van – a foglalkoztatottak 20-30%-át kitevő – szakképzetlen munkaerőre, olyanokra, akiknél voltaképpen eleve hiányzik a felemelkedés célja, addig ez a réteg ki is alakul. Az ezzel ellentétes újratermelődési folyamatok megszervezése olyan anyagi erőforrásokat igényelne, amelyeket csak egy újabb gazdasági érdek hozhatna létre. Amint napjainkra világossá vált, az új gazdasági érdekek kifejlődéséhez a politikai intézményrendszer teljes reformjára van szükség. A deklarált politikai célkitűzések megvalósításának azonban nemcsak a történelmi örökség és a gazdasági adottságok rendszere állja útját, hanem az egyenlőbb esélyek biztosítására létrejött intézmények diszfunkcionális működése is. Ezek az intézmények időnként funkciózavarral küszködnek, sokszor történelmileg túlhaladott célkitűzéseket szolgálnak, az ott tevékenykedők nincsenek mindig felvértezve azokkal a korszerű ismeretekkel, amelyek az állandó megújulás készségét biztosítanák. E mechanizmusok mélyebb összefüggéseinek elemzésére a későbbiekben még visszatérek. Most csak jelezni kívántam, hogy az egyéb, túlnyomórészt objektív adottságokból fakadó törvényszerűségek mellett ezek is hozzájárulnak ahhoz, hogy a lezajlott nagyarányú politikai, gazdasági, társadalmi változás ellenére, a soha nem látott mértékű és sebességű mobilitás után még mindig a családi adottságok a meghatározóak az átöröklési folyamatokban. Úgy tűnik, hogy aki hátrányos adottságú környezetben nevelkedik, annak integrációs esélyei a szüleihez képest mostanában kifejezetten romlanak.

b) A bűnelkövetők családi adottságai

Az 1960-as évek eleje óta végzett kriminológiai kutatások a bűnözés leghagyományosabb értelemben vett területein – így a vagyon »elleni és az erőszakos bűnözés, valamint a fiatalkori és a visszaeső bűnelkövetők körében – egyre meggyőzőbben bizonyítják, hogy a bűnelkövetés többségét alkotó bűnözési formákért a társadalom különböző rétegei nem a társadalmi jelenlétükkel arányos mértékben „felelősek”. A társadalom periferiáján élők nagyobb arányban vannak jelen.⁶⁶ Miközben a bűnözés mint tömegjelenség társadalmi szinten termelődik, lezajlik egy újratermelődési folyamat is, amely viszont egy jól körülhatárolható rétegben igen intenzíven valósul meg. E réteg életkörülményei az elmúlt közel ötven év alatt jelentősen javultak, szükségletkielégítési lehetőségei szempontjából azonban még mindig hagyományos értelemben vett szegényeknek tekinthetők. Az extenzív fejlesztés során kialakult mobilitási hullám egyáltalán nem vagy éppen hátrányosan érintette őket. Helyzetük, a társadalmi átlagtól való leszakadásuk változatlan maradt vagy romlott. Az extenzív gazdasági fejlesztés konzerválása, az automatizmusokra bízott társadalompolitika ellenére a hatvanas évektől kezdve életkörülményeik javultak. Ez egybeesett az életszínvonal általános emelkedésével és a társadalmi létbiztonság növekedésével, de intézményes támogatás híján nem rendelkeztek továbbra sem olyan induló tőkével, amely a felfelé irányuló mobilitásukat segítette volna. Az állami túlvállalás, a természetbeni juttatások egyenlőtlen társadalmi eloszlása őket sújtotta leginkább, hiszen alapvető szükségleteik kielégítése vált problematikusná. A második gazdaság életszínvonalat konzerváló, egyenlősítő hatása náluk elmaradt. Sem anyagi, sem szellemi tőke nem állt rendelkezésükre ahhoz, hogy a megnyíló piac versenyében partnerként részt vehessenek.

Életmódjukban gyakrabban fordulnak elő a társadalom által súlyosnak minősített deviáns viselkedési formák – a bűnelkövetés mellett az alkoholizmus és az öngyilkosság –, mint a társadalom átlagos szintjéhez közelebb álló rétegekben.⁶⁷ *Nehéz megállapítani, hogy a deviáns viselkedési formák akadályozzák-e a fejlődéssel való lépéstartást vagy éppen fordítva:*

a kitörés kilátástalansága kedvez a deviáns viselkedési minták sokszor generációkról generációkra történő átöröklésének. Valószínű, hogy egymást erősítő folyamatokról van szó.⁶⁸

Nem véletlen, hogy a létező szocializmus országában viszonylag kevés kutatás foglalkozott a bűnözés és az anyagi megélhetés összefüggéseivel. A szovjet kriminológiában is csak az utóbbi években találkozhattunk az első kísérletekkel. Az anyagi lét feltételeinek a bűnözésre gyakorolt hatásáról – írja Szaharov – szerfelett ellentmondásos kijelentések hangzottak el az elmúlt évtizedekben. Mindenre található példa, a két jelenség közötti kapcsolat teljes tagadásától, az anyagi faktor eltűzéséig bezáróan. A szerző megállapítja, hogy a társadalomellenes magatartás összefügg az élet anyagi feltételeivel. A törvénytisztelő lakosság életszínvonala magasabb, mint az elítélteké. A lakosság alacsonyabb anyagi színvonalon élő csoportjai nagyobb kriminogenitásról tanúskodnak. Az elítéltek többsége olyan személy, aki alacsony vagy viszonylag alacsony munkabérben és egy főre eső jövedelemben részesül. Az elkövetőknek mintegy 60%-a ipari fizikai munkás, ebből 42-46% tanulatlan segédmunkás.⁶⁹

A társadalmi fejlődéstől való leszakadás és a deviáns viselkedési formák – különösen a bűnözés – újratermelődése elsősorban a több generációt nyomon követő családkutatás során figyelhető meg. Ebből kiindulva kapcsolódtam be néhány évvel ezelőtt az MTA Szociológiai Intézetének a társadalmi reprodukciós folyamatokat és a szociálpolitikát vizsgáló* kutatásába. 123 olyan családról sikerült három generációt átfogó vizsgálati anyagot gyűjteni, amelynek két vagy több tagja volt már büntetve, vagy a vizsgálat időpontjában folyt ellene büntetőeljárás. A 123 család két csoportra oszlott. Az első csoportba 69 olyan család tartozott, amelyben fiatalkorú (14-18 éves) személy ellen a vizsgálat időpontjában büntetőeljárás folyt és rajta kívül a családban más is összeütközésbe került a büntető jogszabályokkal. A másik csoportban 54 olyan – a vizsgálat időpontjában szabadságvesztés büntetését töltő – többszörös visszaeső volt, akiknek családjában még legalább egy büntetett előéletű személy élt.⁷⁰ A családfők a vizsgálat időpontjában általában 40 év körüliek voltak. Ez az a generáció, amely már a létező szocializmusban nevelkedett és sorsát mindenekelőtt az itt érvényesülő törvényszerűségek határozták meg.

A bűnös viselkedési mintát átörökítő 123 család mint kisközösség igen sok szempontból különbözik az átlagtól. A formális, jogi státust tekintve az általam vizsgált családfők között a társadalmi átlagnak több mint ötszöröse (27,6%) volt az elváltak aránya. (A 15 évesnél idősebb népességben az elváltak aránya 5,0%.) A tényleges családi helyzet azonban eltér a rögzítettől, mivel majdnem minden ötödik család életközösségi, tehát jogilag nem szentesített kapcsolatban él. Gyakori a többcsaládos, ezen belül a kettőnél több generációs együttélési forma. A családi kisközösségeknek csak mintegy háromnegyed része él a szokásos – egy-két generációs – együttélési formában. A fennmaradó 25%-nál három-négy generáció lakik egy fedél alatt. Ha ehhez még hozzászámítjuk az átlagostól lényegesen eltérő gyermekszaporulatot, akkor világossá válik, hogy a családi közösség a társadalomnak ebben a csoportjában lényegesen népesebb. Nincs gyermeke a családok 26,0%-ának, egy gyermek van 11,4%-ának, két-három gyermeke van 19,5%-ának, négy és ennél több gyermeke van 41%-ának. Ez utóbbi kategóriának a felében – az összes vizsgált családok 21,2%-ában – a gyermekek száma hét vagy ennél is nagyobb. *A nagy létszámú család a magyar családok 5,8%-ár a jellemző, a vizsgált kisközösségeknek azonban majdnem a felére.* Mielőtt azonban az olvasó ezekből az adatokból arra következtetne, hogy a több generáción keresztül bűnöző családok vizsgálatából cigánykutatási eredményekhez juttottam, meg kell jegyezni, hogy a megkérdezett családok közül csak minden ötödikben találtam olyan felnőtt személyt, aki cigány származásának vallotta magát.⁷¹

A munkamegosztás rendjében elfoglalt hely alapján a társadalmi átlagtól való negatív eltérés a nem mezőgazdasági munkát végző szakképzetlen munkások nagy arányában

mutatkozik meg. A segéd munkások aránya a családfők körében 48,9%, míg a népességben az 1980-as években 10-12% körül alakult. Minden más foglalkozási kategória a vizsgált körben lényegesen elmarad a társadalmi átlagtól. Egyébként a családfők 91,7%-a fizikai munkából tartja el családját. (Az aktív dolgozók körében a fizikai munkások aránya országosan 71,0%.)⁷²

Az iskolai végzettség is a fentieknek megfelelően alakul. A családfők 38,1%-a nem rendelkezik – az egyébként kötelező – 8 osztályos végzettséggel és csak 25,7%-nak van az általános iskolainál magasabb végzettsége. Az 1980-as népszámlálás adatai szerint az összes férfi dolgozó 17,6%-a, a férfi fizikai dolgozók 21,5%-a nem rendelkezik a kötelező minimummal, és az általános iskolainál magasabb végzettsége van a férfi dolgozók 49,4%-ának, a férfi fizikai dolgozók 39,3%-ának.

Miután az általam vizsgált családok felnőtt tagjainak iskolai végzettsége, a foglalkozási struktúrában elfoglalt helye az átlagostól lényegesen elmarad, érthető módon a közösség anyagi viszonyai is kedvezőtlenül alakulnak. Ezt, az egyébként hosszabb felhalmozási folyamat eredményeként kialakuló lakásviszonyok fejezik ki leginkább. Igen rosszak a lakásviszonyok a családok 39,8%-ánál, a lakás ugyanis csupán cselédlakás, szükség lakás, pincelakás, putri, nem lakás céljára szolgáló helyiség, épület, persze komfort nélküli. A családoknak alig több mint egyharmada él normális körülmények között, mert két személynél több nem lakik egy szobában. 32%-a már zsúfoltan és további 31%-a tűrhetetlen körülmények között él, mivel négy vagy ennél több személy zsúfolódott össze egy lakószobában. (A Szociológiai Intézet reprodukciós vizsgálata szerint a magyar családok 80%-a az egy szobára jutó lakók szempontjából normális körülmények között él, 17%-a zsúfoltan és csak 3%-a tűrhetetlenül zsúfoltan.) A vizsgált családok kétharmad részénél olyan lakásviszonyok alakultak tehát ki, amelyek az egyén tűrőképességét komolyan igénybe veszik, és a súrlódási lehetőségeket is fokozzák. Sajátos módon azonban a kereseti viszonyok, az egy főre eső jövedelem nem marad el olyan mértékben a társadalmi átlagtól, mint amilyen helyzetre a lakáskörülményekből következtetni lehet. A családi jövedelmet azonban bemondás alapján rögzítettem: félő, hogy félreértelmezett önértékből a megkérdezettek a tényleges helyzeten lényegében jobbat akartak felmutatni. Ezt a feltételezést támasztja alá az a tény is, hogy a vizsgálatban részt vevő családokban az aktív keresőkre jutó inaktív családtagok aránya közel háromszorosa volt az országos átlagnak. Az 1980-as népszámlálás adatai szerint 100 aktív keresőre 73 inaktív és eltartott jutott, a megvizsgált családokban viszont 200.

A lakáskörülményekben kifejeződő lényeges lemaradásra magyarázatot találhatunk még abban is, hogy az általam vizsgált személyek majdnem teljesen kiszorultak a második gazdaságból.⁷³ Léven többségük szakképzetlen és nem földtulajdonos, kevesebb módjuk van a munkahelyi túlmunkára, a munkahelyen kívüli kereső tevékenységre vagy a munkaidőn túli önálló gazdálkodásra. Amíg hazánkban a háztartások 75%-ának, addig az általam vizsgált családok negyedrézének van a második gazdaságból származó jövedelme.⁷⁴ 1983-ban a második gazdaságból származó jövedelem elérte a munkajövedelmek 27%-át.⁷⁵ Ettől a lehetőségtől a vizsgált közösségek háromnegyed része elesett.

E helyzetet tovább rontja a közösségben többnyire halmozottan előforduló deviáns viselkedési forma és ennek káros anyagi és erkölcsi hatása. A vizsgálat kritériumaként meghatározott büntetett előélet a 123 családból összesen 316 személyt érintett. Emellett az alkoholizmus, az öngyilkosság, a szerzett elmebetegség a családok 65,9%-ára volt jellemző. Ha itt most a deviáns viselkedési formáknak csak az anyagi létfeltételekre gyakorolt hatására vagyunk tekintettel, akkor is egyértelmű, hogy azok az önsorsrontó folyamatok részeként jelennek meg. Az általuk elkövetett bűncselekményeknek ugyanis több mint a fele vagyoni jellegű, de ezek túlnyomó többsége olyan csekély anyagi haszonnal jár, hogy a létfeltételeket alapjában véve nem javítja. Különösen, ha veszteségként számításba vesszük a büntetésként kifizetendő összegeket, a szabadságelvonás miatt kiesett munkaidőt. *A vagyon elleni*

bűncselekmény tehát ebben a társadalmi rétegben nem hoz „profitot”, legfeljebb alkalmi szükségleteket elégít ki. A rendszeres alkoholfogyasztás, az alkoholista életvezetés viszont a családok számára jelentős anyagi következményekkel jár. A közösségek minden harmadik 14 éven felüli tagja rendszeres ivónak vagy alkoholistának vallotta magát, a családok 15%-ában a közösség megítélése szerint három és ennél több személy alkoholista. Számításaink szerint a vizsgált családokban az alkoholra fordított összeg eléri a család élelemre költött kiadásainak a felét, a családok összjövedelmének 20-30%-át.⁷⁶ Más kutatások is bizonyítják, hogy a deviancia, ezen belül különösen az alkoholizmus és a bűnözés nagymértékben hozzájárulhat a relatív deprivációhoz, a perifériára sodródáshoz, ez a tétel azonban megfordítva is igaz.⁷⁷

A bűnös viselkedés társadalmi átörökítésében részt vevő családok vizsgálata során tehát kiderült, hogy e kisközösségekben a hátrányos társadalmi helyzet elemzésénél általában használatos faktorok mindegyike jelen van. (Ezek között azért nem szerepel a területi mutató – a családok városi és községi megoszlása –, mert a vizsgálat alkalmával az országos megoszlás szerint válogattam.) A faktorok külön-külön történő számbavétele után viszont már megállapítható, hogy *az általam vizsgált népesség kétharmada – legalább két-három tényező jelenléte miatt – hátrányos helyzetű, 43%-a pedig olyan közösség, amelyben az összes jelentős hátrányos helyzetet minősítő mutató együtt található.* Ez utóbbit minősíthetjük halmozottan hátrányos helyzetű csoportnak. Az ide tartozó családok kivétel nélkül a fiatalkori bűnözés reprodukciójában játszottak szerepet, hiszen úgy kerültek be a vizsgálatba, hogy a kérdéses időpontban egy-két gyermekük mint fiatalok ellen büntetőeljárás folyt. A kérdéses időpontban Magyarországon az aktív keresők 18,8%-a élt a társadalmi minimum alatt, további 7,1%-a viszont a létminimumot sem érte el.⁷⁸ Ha ezt a 25,9%-ot viszonyítom a vizsgálatomban észlelt közel 50, illetve 70 százalékhoz, akkor úgy érzem, bizonyítást nyert az a hipotézis, miszerint a bűnelkövetés családi keretek között megvalósuló társadalmi reprodukciója a legszegényebb rétegekben igen intenzív.

Az ide sorolható családok társadalmi leszakadása több generáción át tartó folyamat örökölt eredménye. Ennek igazolását szolgálja a következő rész. Bizonyítani kívánom azonban azt is, hogy e családok nem reprezentálják sem a bűnözőket, sem a létező szocializmus szegényeit. Esetünkben a két társadalmi jelenség sajátos keresztmetszetében létrejött marginális csoportról van szó.

c) A történelmi lemaradás többgenerációs átörökítése

A történelmi jelentőségű, többgenerációs lemaradás legfontosabb, összefoglaló értékű bizonyítéka a nagyszülői generáció iskolai végzettségbeli elmaradása a saját korosztályától. A nagyapáknak több mint a fele nem tett eleget az akkori iskolai végzettségbeli elvárásoknak, minden harmadik a hétköznapi tudás minimumát sem birtokolta, hiszen nem járt iskolába. (Az azonos korú népesség – a mai 70 évesek – közül csak 3,3% nem járt iskolába és 33,9%-uk nem tett eleget a kötelező minimumnak.)

A nagyszülői generáció gazdasági adottságai is olyan körülményeket sejtetnek, amelyek jelentős neveltetési hátrányokat eredményezhettek a következő, a szülői generáció számára. 1949-ben, amikor a nagyapák 38-40 évesek voltak, az aktívférfi lakosság több mint 40,0%-a még önálló volt, saját földjén mezőgazdasági tevékenységet folytatott vagy kisiparosként, kiskereskedőként dolgozott. Az általam vizsgáltak közül hasonló helyzetben a nagyapáknak csak 0,8%-a volt. Többségük magántulajdonnal nem rendelkező fizikai munkásként az iparban és a mezőgazdaságban helyezkedett el vagy a nagycsaládban segítő családtagként dolgozott. Ezekből az adatokból kitűnik, hogy ez a réteg kimaradt a parasztság jelentős részét érintő földosztásból és így az önálló gazdálkodás lehetőségéből. A Szociológiai Intézet reprodukciós vizsgálata szerint a hasonló korú megkérdezettek 61%-ának volt önálló gazdasága, ebből 25%-nak ma is módja van gazdálkodni. Ezzel szemben az általam megkérdezettek közül is csak minden ötödik (21,9%) számolt be arról, hogy a családnak

valamikor is volt módja önálló gazdasági tevékenységre. Ez a hiány nemcsak az akkori megélhetési viszonyok szempontjából jelentett komoly hátrányt, hanem megakadályozta egy autonóm léte biztosító munkakultúra kialakulását és továbbörökíthetőségét is.

Az egyenlőtlen esélyek halmozódását érzékelteti, hogy a nagyszülők által alapított családok között a társadalmi átlag kétszerese volt a nagy család. (1949-ben a magyar családok 30,3%-a nevelt négy és ennél több gyermeket, míg az általam vizsgált első generációs családok 71,1%-a.)

A most szülőként vizsgált generáció neveltetése olyan korszakban zajlott, amely tragikus történelmi események sora után robbanásszerű átalakulást hozott magával a gazdasági és a társadalmi élet minden szférájában. A háború, az újjáépítés, majd a politikai, a gazdasági és a tulajdonviszonyok gyökeres megváltozása, a társadalom szerkezetének rövid idő alatt történő átalakulása rányomta a bélyegét a kisközösségek életére is. A pontos összehasonlításra

1. táblázat
A három generáció iskolai végzettségbeli megoszlása

Iskolák	A nagyszülői generáció		A szülői generáció		A legfiatalabb generáció	
	vizsgálati alanyok	azonos korú népesség ⁺	vizsgálati alanyok+ testvéreik	azonos korú népesség	a nagyszülők összes unokája	azonos korú népesség
Nem járt iskolába	34,0%	3,0%	20,0%	1,0%	–	1,0%
A korbeli végzettségbeli követelményeknek nem tett eleget	17,0%	31,0%	28,0%	28,0%	36,0%	6,0%
Eleget tett	36,0%	48%	34,0%	46,0%	52,0%	25,0%
Ennél magasabb iskolai végzettsége van	13,0%	18,0%	18,0%	25,0%	12,0%	68,0%
Összesen:	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

⁺ Forrás: 1980. évi népszámlálás 36. kötet, összefoglaló adatok. Budapest, 1983. 226. oldal táblái alapján számítva.

A pontos összehasonlításra nincsenek adataim, de feltételezhető, hogy a viszonylag harmonikus fejlődés periódusaihoz képest ebben a korban több volt az olyan gyermek, aki történelmi okok miatt nélkülözte a szülői gondoskodást. A Szociológiai Intézet reprodukciós vizsgálata szerint szülővesztés miatt nehéz körülmények között nevelkedett országosan a ma 40 éves generáció közel negyedrésze, az azonos korú vizsgálati alanyainknak pedig a fele. A szülők halála, válása, tartós távolléte miatt kialakult nehéz érzelmi helyzet tehát elsősorban a már hátrányos helyzetű családokat sújtotta és ez az általam vizsgált – ma már maga is szülőként élő – minden második személyre érvényes. Ezek jelentős többsége soha nem ismerte meg a társadalom által normálisnak tartott családmódot, hiszen vagy nem teljes családban nevelkedett (csak egy szülője volt), vagy nem vér szerinti felmenői nevelték (mostoha, rokonok, nevelőszülők), vagy intézetben nevelkedett, minden ötödiknek pedig állandóan változott a nevelést biztosító környezet személyi összetétele.

Az iskolázatlan családi környezet, a nehéz anyagi körülmények, a kedvezőtlen érzelmi neveltetés a ma már szülőként élők integrációs készségét nem fejlesztette arra a szintre, amely az időközben a felgyorsult társadalmi fejlődés követelményeihez való alkalmazkodást elősegíthette volna. Ez a megállapítás a nagyszülői generáció összes leszármazottjára érvényes, tehát a visszaeső bűnelkövetőkre, a fiatalkori bűnözés reprodukciójában szerepet

játszó családfőkre és mindkét csoport testvéreire. Sem az iskolai végzettség, sem a foglalkozási összetétel szempontjából nincs lényeges különbség a bizonyíthatóan bűnözésben érintettek és azok testvérei között. Ugyanez a hasonlóság, szinte azonosság tapasztalható a harmadik generációban, a mai fiataloknál. Az elvárásoktól való elmaradás itt is mindenekelőtt az iskolai végzettségben jut kifejezésre. Bár a nagyszülőkhöz képest a szülők iskolai végzettségének szintje abszolút értelemben nőtt – különösen a szélső értékek vonatkozásában mutatkozik javulás –, de az időközben 6-ról 8 osztályra növekedett kötelező minimumnak közel azonos arányban nem tudtak eleget tenni. Relatív elmaradásuk tehát konzerválódott. (Lásd az 1. sz. táblát.)

Megemlítendő még, hogy a fiatalok bűnözés reprodukciójában szerepet játszó családok körében 31,4%-ot tesz ki azoknak az aránya, amelyekben egyik házaspár sem rendelkezik nyolc osztályos végzettséggel; ezek fele (15,8%-a) olyan közösség, ahol mindkét házaspár analfabéta. Ez az arány történelmi összehasonlításban voltaképpen az ország 1910-es állapotának felel meg, akkor ugyanis a hét éven felüli magyar lakosság körében a teljesen iskolázatlan réteg aránya még 18,2% volt. Az alacsony iskolai végzettségűek szinte kasztszerűen történő egymás közötti házassága azonban nemcsak az általam vizsgált körben, hanem a lakosság hasonló adottságú csoportjában is jellemző.

A 0-4 osztályt végzett férfiak és nők egymás közötti házassága közel 13-szorosa az egyenletes eloszlás esetén jelentkező értéknek.⁷⁹

A fiatalok körében, a harmadik generációban minden második alany megfelelt a kötelező minimumnak, tehát ők lényegesen felülmúlják az előző két generációt. De még mindig több mint harmadrészüket elmaradt az elvárásoktól, 16 éves korig nem fejezte be az általános iskolai tanulmányokat. Az elmúlt másfél évtizedben pedig általában javultak az iskolai oktatás esélyei abból a szempontból, hogy azok a korábbiaknál szélesebb rétegeket értek el és a tanulók 90%-a el is végezte az általános iskola 8 osztályát. Viszont – amint egyik cikkemben *Gazsó Ferenc* megállapítja – az általános iskolai végzettséggel sem rendelkező, többségük segéd- vagy betanított munkás szülők gyermekeinek iskoláztatási, továbbtanulási esélyei relatíve romlottak az elmúlt évtizedekben.⁸⁰ Ez a folyamat az általam vizsgált körben markánsan megmutatkozik.

Az iskolai végzettség alapján kialakuló foglalkozási struktúra változása sem kedvező. Enyhe pozitív mozgás érzékelhető ugyan a nagyszülői és a szülői generációk között. Valamivel növekedett ugyanis a szakmunkások és a nem fizikaiak aránya, csökkent a nem kereső réteg. (Bár az utóbbi a női foglalkozási aktivitás növekedésére vezethető vissza.) Megduplázódott viszont a segédmunkások jelenléte és az országos tendenciának megfelelően – bár messze az országos átlag alá – csökkent a mezőgazdasági fizikai dolgozók aránya. Mindezek a változások azonban úgy zajlottak, hogy az országos tendenciákkal ellentétben generációról generációra nőtt a szakképzetlenek aránya. (A nagyszülők körében 47,9%, a szülőknél már 58,6%, a harmadik generációban viszont 60,5%.) Soha nem látott méreteket öltött viszont a foglalkozás nélküliek száma, ez a legfiatalabb generációban eléri a 30%-ot. Már a szülők körében is tapasztaltam, hogy az iskolai tanulmányok befejezése után és az első munkavállalás között az esetek jelentős részében egy-két év dologtalanul telt. Ez a közhiedelemmel szemben inkább a férfiakra, mint a nőkre jellemző. A mai fiatalok között az említett tendencia felerősödött és minden harmadik nem iskolás fiúgyermekre jellemzővé vált. A munka nélkül töltött idő is megnövekedett, esetenként elérte az öt évet.

A három generáció társadalmi helyzetének vizsgálatából a csoport perifériára sodródására lehet következtetni. A nagyszülői generációnak a korosztályához képest halmozott lemaradása a szülőknél konzerválódott. Ez olyan gyors és nagy tömegeket érintő társadalmi átalakulás feltételei között valósult meg, hogy a látszólagos változatlanság már a kifelé sodródást jelentette. A legfiatalabb generáció – különösen a foglalkozási összetétel szempontjából – már szüleihez képest is lefelé mobil. Ezek a fiatalok eleve a periférián születtek, és

lehetőségeik a korosztályukhoz képest történő nagyobb lemaradás miatt minden korábbi felmenőhöz képest romlanak. így azután a centrifugális erők hatása növekszik.

d) Nem minden hátrányos helyzetű bűnöző és nem minden bűnöző hátrányos helyzetű

Az általam vizsgált csoport – mint említettem – nem reprezentálja teljes mértékben sem a hazai szegényeket, sem a bűnözőket. A hátrányos helyzetűek viszonylag jelentős része alacsony nyugdíjas, egyedülálló, járulékból élő vagy eltartott, míg a vizsgált kör aktív, a keresőképeségének csúcsán lévő családokat foglalt magában.

E családoknál a társadalmi beilleszkedési zavarok vizsgálata során megfigyelt törvényszerűségek sem tapasztalhatók. Jóval több közöttük a fiatalkorú és a női alkoholista, mint a társadalomban általában. Az öngyilkosság megvalósítása – az országos felmérés szerint – általában inkább a férfiakra jellemző. A bűnözés reprodukciójában érintett családokban viszont az öngyilkosság elsősorban „női fegyver” az elviselhetetlenség érzésének megszüntetésére vagy a konfliktusok „megoldására”. A felnőtt nők közül minden harmadik kísérelt meg már öngyilkosságot, míg a férfiak közül csak minden nyolcadik. (A kísérletek közül egyébként minden harmadik végződik halállal.) Azt már az elemzés elején említettem, hogy a bűnelkövetésen kívüli deviancia a megvizsgált családok 65,9%-ára jellemző. Miután a vizsgálat kritériuma szerint legalább két bűnelkövető van minden családban, a közösségek többségében kimutatható a deviáns viselkedési fonnák halmozódása. A bűnelkövetés mellett az alkoholizmus a legelterjedtebb. A családok egyharmadában viszont a két magatartási forma mellett még egy harmadik – az öngyilkosság, annak kísérlete vagy elmebetegség – is előfordul. A deviáns viselkedési formák kisközösségi halmozódásáról nem állnak rendelkezésre országos adatok, azt azonban a Szociológiai Intézet reprezentációs vizsgálatából tudjuk, hogy az 1930 körül született családfők családjában a felnőttek 4%-a, a fiatalok 1,5%-a büntetett előéletű vagy más módon deviáns. Az általunk vizsgált körben tehát a deviancia előfordulása és halmozódása messze meghaladja a társadalmi átlagot.

A vizsgált családok közösségi léte is sajátosan alakul. Arról már szoltam, hogy népes csoport él laza kötődésben, A felmérés során tett vallomásokból az is kiderül, hogy a házassági életközösség hangsúlyozottan érzelmi alapokon áll, és csak addig marad fent, amíg az érzelmek tartanak. Kompromisszum a megkérdezettek szerint még a gyermekek érdekében sem köthető és ezt érthető módon vagyoni, anyagi érdek sem motiválja. A hullámozó és szélsőséges érzelmek alapján kialakuló döntések gyakran ingatják meg a közösségi létet és ezzel magyarázható például az, hogy a közösen nevelt gyermekek 54%-a nem mindkét szülő vér szerinti leszármazottja. A labilis családi élet, a gyakran felbomló kapcsolatok, a halmozottan hátrányos szociális körülmények felerősítik viszont a nagycsaládi kötelékek jelentőségét, a kölcsönös szolidaritást és segítségnyújtást. Erős marad a felnőtt gyermekek és a szülők, a nagyszülők és az unokák kapcsolata, valamint a testvérek közötti segítőkészség. Az éppen rászoruló általában olyan szolgáltatásokkal támogatják, mint például a fizikai munka az új otthon teremtésénél, betegápolás, a sorsüldözött átmeneti vagy tartós befogadása, a saját lakás megosztása.

E közösségek tagjai a gyermekek iránt felelősséget éreznek, de 40%-uk elmondása szerint a gyermekekkel való törődés kimerül a fizikai gondoskodásban. Az érzelmek fontosságát újabb 40%-uk említette, és csak 20%-uk tudott felsorolni olyan elemeket, amelyek az értelmi nevelésre utaltak. Fontosnak tartják viszont a gyermekek iskoláztatását; ezt 97,8%-uk hangsúlyozta. A szükséges iskolai nevelést 14,2%-uk a nyolc osztályban jelölte meg, a szakképzettség megszerzését 53,1%-uk tartotta fontosnak, a többi még ennél is magasabbra tette a mércét. Az érvényesülési lehetőségeket elvileg tehát jól mérik fel, de nem látják ebben a saját szerepüket, valamint azt sem, hogy a környezetükben meglevő adottságok milyen mértékben és módon befolyásolják a vágyak teljesülését. Érzelmi életük fejlődésében *nagy szerepe van az agressziónak.* Az összes megkérdezett fele számolt be gyakran visszatérő vagy tartós családi viszályról, veszekedésről. A családi békétlenség oka leggyakrabban valamelyik

házasfél alkoholizmusa, de sokszor előfordul a féltékenység és az anyagi problémákkal kapcsolatos vita is. A családi viszály ebben a körben majdnem mindig tettelegességet jelent; az egyszerű szóváltásokat alanyaink nem értékelték komoly konfliktusként. A fizikai erőszak a gyermekeket is elérte; a megkérdezettek 11,3%-a számolt be olyan mértékű szülői bántalmazásról, hogy annak kezelésére orvoshoz kellett fordulniuk. Ebben a környezetben azonban a fizikai erőszak nem a hideg fejjel történő igazságosztást jelenti, hanem éppen az érzelmi túlfűtöttséget, a szélsőséges, viharos és éppen ezért kiszámíthatatlan reakciókat. Miután ebben a közösségben a tettelegesség gyakori, az erőszakkal fiatalon megtanulnak együtt élni. Az erőszak feszültséget és sajátos változatosságot visz az életükbe, sőt kommunikációs eszközként is szerepe van. Eligazít abban, hogy nem az érvényesítési akaratát, aki a legokosabb, hanem aki a legerősebb, de csak addig, míg a tulajdonsága a közösségi hierarchiában megmarad. Miután nagyközösségi kultúra iskolázatlanságuk, iskolai kudarcélményeik miatt nemigen rivalizál a kisebbségével, a fizikai erő kultusza életük kísérőjelensége marad, meg is erősödik azoknál, akik szakképzettség hiányában csak ebből tartják el magukat. Számukra a neveltetést biztosító kisközösség értékrendje a társadalom tágabb viszonyai között is igazolódik, hiszen munkájuk eredménye – és így jövedelmük is – fizikai erő kifejtésük függvénye. Többségük azonban a legtágabb értelemben vett társadalmi érintkezés során az ún. jogellenes erőszak használatát tekintve mégis szelektál. Arra a kérdésre, hogy mit tesz, ha becsületében megsértik, már csak a megkérdezettek negyedrésszének válaszából tűnik ki a magától értetődő agresszív reakció. A többi a konfliktuskerülő viselkedést tartja célravezetőnek. Jelentős azoknak az aránya, akik bevallják: elvileg ugyan tudják, hogy mi a helyes válasz erre a kérdésre, de az esetek többségében nem ezt követik, mert heves érzelmi kitöréseiken nem tudnak uralkodni vagy alkoholos befolyásoltságban cselekszenek. E szubkultúrában így lényegesen gyakoribb a súlyos, személy elleni agressziót tartalmazó bűncselekmények aránya, mint az összбүнözésben. Körükben minden harmadik-ötödik bűncselekmény erőszakos, míg az összбүнözésben minden tizedik.

A bűnelkövetés családi reprodukciójában érintettek nem reprezentálják a бүнözőket. *Lényegesen korábban kezdik a бүнöző pályafutást, mint a többi bűnelkövető.* A szülői generációt is beleszámítva, minden második büntetett előéletű személy 14-18 éves kora között, fiatalkorúként követte el az első bűncselekményt. Eddig ezt csak a többszörös visszaesőknél mértük módszeresen, de – egy korábbi vizsgálat tapasztalata szerint – itt is minden harmadik személy valószínűleg meg fiatalkorúként büntetőjogilag értékelhető magatartást.⁸¹

A megvizsgált családok körében a büntetett előéletű személyek többsége férfi, ami megfelel az összбүнözésben tapasztaltaknak. Érdemes azonban megemlíteni, hogy az összбүнözés arányaihoz képest gyakoribb a nők és a fiatalkorúak előfordulása. 1983-ban az összes bűnelkövető 12,5%-a volt nő és 10,1%-a fiatalkorú, míg a megvizsgált környezetben a nők aránya 17,3%, a fiatalkorúaké pedig 27,3%; az utóbbi arány az országosnak majdnem háromszorosa. Eszerint a vizsgált közösségekben az egyébként nagyobb erkölcsi tartással rendelkező nők is aktívabbak a bűnelkövetésben. A fiatalkorúak gyakori bűnelkövetése arra hívja fel a figyelmet, hogy az ilyen népesebb közösségben, a szocializáció első szakaszában milyen jelentősen felerősödnek a negatív viselkedési minták hatásai és mennyire direkt módon realizálódik a bővített reprodukciós folyamat.

Az általam vizsgált népesség бүнözésének struktúrája is eltér az összбүнözésétől. A hagyományos értelemben vett bűncselekmények – az erőszakos és a vagyon elleni büntettek – nagyobb arányban fordulnak elő ebben a körben, mint országosan. Úgy tűnik, hogy a hagyománykövetés még ebben a vonatkozásban is jellemzi a vizsgált népességet. Ez azonban azzal is magyarázható, hogy a technikai, társadalmi fejlődés nyomán kialakult új бүнözési formák, valamint az ún. intellektuális bűncselekmények éppen e csoport hátrányos helyzete,

műveltségbeli lemaradása miatt nem jelentenek reális alternatívát. A múltbeli viszonyokat konzerváló életmódban viszont igen nagy jelentősége van az erőszakos viselkedésnek. Ez a fiatalkori bűnözést közvetlenül reprodukáló környezetben háromszorosa az össz-bűnözésbeli előfordulásnak. Figyelemre méltó, hogy a társadalomra legveszélyesebb, személy elleni erőszakot tartalmazó bűncselekmények aránya a legfiatalabb generációban a legnagyobb.

E népesség *életmódjának normális részévé válik az, hogy a család valamelyik tagja éppen büntetését tölti*. Ez a tény a család többi tagja számára általában érzelmileg nem jelent nagy megrázkódtatást, anyagilag annál inkább. A visszaesők például – negyedik-ötödik büntetésük után – többnyire nem erkölcsi okokból, hanem a gyakori börtönbeli távollétből fakadó anyagi megbízhatatlanságuk miatt válnak társadalmilag gyökértelenné. Életükből átlagosan 10,5 évet töltöttek börtönben a vizsgálat időpontjáig. A fiatalkori bűnözés reprodukciójában részt vevő, a visszaesőkéhez hasonló korú szülők – bár súlyos bűncselekményeket követtek el, de ritkábban – átlagosan csak három évet töltöttek zárt intézeti körülmények között. Ezt a szűkebb közösség viszonylag jól tolerálta, az ebből fakadó súlyos anyagi hátrányokat és a távollét érzelmi megpróbáltatását elviselte, hiszen valamilyen módon a család együtt maradt. A társadalmi integrációs gondok növekedésére lehet következtetni abból a tényből, hogy a legfiatalabb generáció majdnem ugyanannyit töltött börtönben, mint előtük járó felmenőik összesen. E generáció átlagéletkora 21 év, de ebből már összesen két és fél évet voltak büntetés-végrehajtási intézetben. Szüleikhez képest korábban kezdték bűnöző pályafutásukat és az általuk elkövetett bűncselekmények is súlyosabbak voltak, mint elődeiké. így a perifériára sodródásuk is felgyorsult, hiszen az értékrendszer stabilizálódásának időszakában, fiatal korukban ennek az időtartamnak fokozott jelentősége van. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a szabadságelvonnással járó büntetés pozitív személyiségformáló hatása erősen megkérdőjelezhető.

Az eddig elmondottak azt bizonyítják, hogy a bűnelkövetési viselkedési modell családon belüli reprodukciója szorosan összefügg, sőt összefonódik a több generáción keresztül hagyományozott, halmozottan hátrányos társadalmi helyzettel. Az adatokból kitűnt, hogy míg az egymást követő generációk helyzete az idők folyamán nem mindenben romlott, sőt bizonyos vonatkozásokban még javult is, addig folyamatosan nőtt a relatív lemaradás, a társadalmi fejlődéstől való leszakadás. A gyakori és többféle, a családok szinte minden tagját érintő deviáns viselkedési formák és maguk a bűnelkövetések is tanúsítják, hogy a társadalom komoly árat fizet a periférián levők önmarcangoló, kompenzáló és társadalomra mindenképpen veszélyes megnyilvánulásaiért. A kár nagyságrendjére abból lehet következtetni, hogy milyen tömegeket érintenek a bűnözés reprodukciójában potenciálisan részt vevő aktív közösségek. A bűnelkövetés szempontjából aktív korú – 14-50 éves – népesség körében a halmozottan hátrányos helyzetűek arányát 1983-ban 9%-ra becsültem. A büntetett előéletűek között ugyanezeknek az aránya 40-50% lehet. A szabadság-vesztésüket töltők körében ez az arány esetenként elérheti a 70-80%-ot is. Ezek az adatok részfelméréseken alapuló becslések. Az viszont pontosan megállapítható, hogy milyen a vér szerinti rokonok fluktuációja a büntetés-végrehajtási intézetekben. Tizenkét országos büntetés-végrehajtási intézet 1983-as felmérése szerint egy adott időpontban az ott levő elítéltek közül minden negyediknek volt börtönviselt felmenője, leszármazottja vagy oldalági rokona. A fiatalkorúak, a női elítéltek és a fegyházban fogva tartottak között volt viszonylag a legtöbb olyan személy, akinek több közeli hozzátartozója is börtönviselt. Ezekre a személyekre nagy valószínűséggel jellemzőek az előbb elmondottak. Jellemzőek továbbá a fiatalkori bűnözés mögött meghúzódó társadalmi körülmények egy jelentős részére is. Erre több tényezőtől is lehet következtetni. Mindenekelőtt abból, hogy a fiatalkorúként felelősségre vont személyek közül nagyjából ugyanannyian nem rendelkeznek nyolc általános iskolai végzettséggel, mint az általunk vizsgált legfiatalabb generációban. 1983-ban a fiatalkorú bűnözők 33,2%-ának, az általunk vizsgált legfiatalabb generációbeliak 35,8%-ának

nem volt általános iskolai végzettsége. A magyarországi összes fiatalkorú bűnelkövető foglalkozás szerinti összetétele és az általunk vizsgált legfiatalabb generáció foglalkozási struktúrája szintén nagyon hasonló, azzal a talán nem lényegtelen eltéréssel, hogy az összes fiatalkorú bűnelkövető között közel 10%-kal több a foglalkozás nélküli, mint az általunk vizsgált, túlnyomórészt nem bűnöző fiatalok között. Ezekből az adatokból arra nem lehet következtetni, hogy a fiatalkorú bűnözők jelentős része bűnöző családokból származna, de arra igen, hogy a családi reprodukcióban jelen levő és szerepet játszó társadalmi körülmények az egész fiatalkori bűnözésre meghatározólag hatnak, hiszen nagyon hasonló eredmények nagyon különböző feltételrendszerből tömegesen nem származhatnak.

e) A reprodukciós folyamatot erősítő intézményrendszer

A bűnös viselkedési minta családi átörökítése – amint azt az előbbiekben kifejtettem – rendkívül hátrányos létfeltételek között valósul meg. Ezeken lett volna hivatott enyhíteni a társadalom- és szociálpolitika. A vizsgálati adatok szerint azonban a kérdéses családok az alanyi jogon járó juttatásokon és szolgáltatásokon kívül alig kaptak támogatást. A munkahelyek – a gazdasági érdekeltség hiánya miatt – általában közömbösek voltak velük szemben. A keresők többsége ugyanis szakképzetlen munkaerő, amelynek megtartására a munkáltatónak korábban kevés esélye volt, de ahhoz különösebb érdeke sem fűződött. E réteg ugyanis igen mobil volt, s vándorlása nem okozott valódi gazdasági feszültséget. A segélyezésükre, támogatásukra investált tőke tehát viszonylag bizonytalan, többnyire meg nem térülő befektetésnek bizonyult. Így érthető, hogy a vizsgált személyek 72,3%-a sohasem részesült munkahelyi támogatásban, segélyben, 6,3%-a pedig életében csak egyszer, és a segély összege ilyenkor sem haladta meg a kétezer forintot. Hasonló tapasztalatok vannak a munkahely által támogatott lakásakciók területén is. Az is az igazsághoz tartozik, hogy a vizsgálati alanyok háromnegyed része soha nem is kért munkahelyi támogatást, mert ezt teljesen reménytelennek látta, vagy nem is tudott ilyen lehetőségről. E réteg helyzete a vizsgálat óta eltelt időszakban fokozatosan romlott. Az új típusú gazdasági szabályozók és érdekeltség kedvezőtlenül hatottak általában a gazdálkodó szervezetek, intézmények szociális aktivitására. Csökkent, egyes helyeken majdnem megszűnt a munkahelyi szociálpolitika. Ugyanerre vezethető vissza, hogy a szakképzetlen réteg mobilitása csökkent és a munkanélküliség kilátásai szempontjából tartósan veszélyeztetetté vált. A valódi piaci mechanizmusok beindulása előtt munkanélkülivé váltak többségét még a korábbi segédmunkások, betanított és alkalmi munkások alkotják.

A lakóhely szerinti illetékes tanács az a szerv, amely a rászorultság alapján támogatásban részesíthetné az ideiglenesen vagy tartósan bajbajutott személyeket, közösségeket. Az általam vizsgált esetekben azonban a tanács a rászorultság mértékéhez képest keveset tett. A családok 58,5%-a soha nem kapott és nem is kért tanácsai segítyt, további 20,3%-a pedig nem emlékszik rá, hogy ilyen támogatásban valaha részesült volna. Aki kapott, az is általában egyszer-kétszer kisebb, ezer forintot meg nem haladó összegre tett szert. Rendszeres támogatásban egyetlen család sem részesült. A passzivitás mind a segélyező, mind az elvileg rászoruló szempontjából szembeötlő. Nagy valószínűséggel mindkét felet a deviancia tudata vagy ismerete motiválta. A hivatali álláspont szerint nem a rászorultság, hanem az „érdemesség” az elsődleges szempont, aki viszont deviáns, az nem érdemel igazán támogatást. A deviáns környezetben élő személy viszont általában felismeri a tágabb környezet punitív, megbélyegző, de legalábbis elutasító reakcióját, ezért nem kér segítséget; fél az elutasítás okozta újabb stigmától. Sok esetben tapasztaltam azonban azt is, hogy a lehetőségek ismeretének hiánya okozta a rászoruló passzív viselkedését. Ha a családból mégis kér valaki támogatást, ez rendszerint a nő, akiknek egyébként nagyobb esélyük van a meghallgatásra, mint a férfiaknak. A segélyek számbavétele azt mutatta, hogy az esetek többségében a rászorultság megjelölése az alapvető szükségletek körébe esik. Ide sorolhatók a

táplálkozási, ruházkodási gondok, s – a legrosszabb körülmények között élők számára – a legminimálisabb lakásszükségletek kielégítése. Jelentős azonban azoknak az aránya is, akiknek alkalmi támogatásra lett volna szüksége betegség vagy haláleset miatt, börtönbüntetés után, az állami gondozás megszűnését követően vagy a válás körüli bonyodalmak megoldásában. Figyelemre méltó, hogy a megkérdezettek csak az esetek egy részében – 47,8%-ában – gondoltak pénzbeli segítségre, a többi mindenekelőtt ügyeinek intézésében kért vagy várt volna el szakszerű segítséget, felvilágosítást, támaszt. Szociálpolitikánk legnagyobb fogyatékossága az, hogy az utóbb említett szolgáltatások csak igen esetlegesen fejlődtek ki és szervezeti rendszerbe épülő, intézményes megoldásról ma sem lehet beszélni.

Az iskola mint a tömeges felfelé ívelő mobilitás csatornája ebben a rétegben nem tudta megteremteni az egyenlőbb esélyeket, a relatív lemaradást inkább konzerválta. Ezt az adatok egész sora támasztja alá.

Felmerül ezek után a kérdés, hogy mit tehet a büntetőjog a társadalmi egyenlőtlenségből származó bűnözés kezelésében? „A bűnözés annyiban társadalmi probléma – írja *Szabó András* –, amennyiben a társadalmi alapfolyamatok funkciózavarára, a társadalmi dezorganizációkra, a társadalmi kontroll gyengülésére, kultúrkonfliktusokra vagy anómiára vezethető vissza. Képes-e a büntetőjog ezekkel a bűnözést termelő társadalmi folyamatokkal megbirkózni? A büntetőjog és a büntető igazságszolgáltatató szervek nem a bűnözéssel, hanem a büntetésekkal állnak szemben. Hogyan lehet individuális szinten megbirkózni a társadalmi problémákkal? Minél világosabb, hogy a bűnözés társadalmi produktum, annál egyértelműbb, hogy a büntetőjog társadalmi funkciója nem a bűnözést termelő társadalmi folyamatok befolyásolása, illetve kiküszöbölése, hanem a hivatalos társadalmi értékek és normák védelme.”⁸² E funkciónak azonban nem mond ellent az, hogy a büntetés lehetséges keretei között a jelenleginél hatékonyabban valósuljon meg a bűnisméltés megelőzését szolgáló olyan reszocializációs tevékenység, amelynek során javulhat az érintettek esélye a társadalmi integrációra. Ezeknek a lehetőségeknek a kifejlesztésére a következőkben térek ki.

6. A büntető hatalom korlátai

A jog a hatalom számára illúziókat, önbizalmat erősítő eszköznek tűnik. Időről időre az a látszat keletkezhet, hogy általa a társadalmi konfliktusok technikailag megoldhatók, a társadalom vezérelhető. Ugyanakkor egyszerű és olcsó eszközről van szó, hiszen pusztán az új szabályok megteremtése vagy a régiak módosítása sem hosszú időt, sem nagy anyagi befektetést nem igényel. Egy-egy kodifikációs munka lezárása után a legfőbb hatalom lelkiismerete megnyugodhat, hiszen a végrehajtás már nem az ő feladata. Évek, sokszor évtizedek után derülhet ki azután, hogy az eredeti elképzelés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a jogszabály már a keletkezés pillanatában helytelen hipotézisen alapult. Sokszor azonban ez sem derül ki egyértelműen, s sikertelenség esetén mindig lehet arra hivatkozni, hogy a végrehajtás során nem az eredeti célkitűzéseket tartották szem előtt.

A jog azonban ideológia és mint ilyen, osztozik is az ideológiák sorsában. „Az ideológiák fő jellemzője a társadalmi konfliktusok tudatosítása, »kihordása« – írja *Peschka*. A jog azáltal, hogy normatív ideológia, a lehetséges célok és magatartások közül általában az egyiket értékeli helyesnek. Állást foglal az emberi konfliktusokban, meghatározott érdekviszonyokat tükröz.”⁸³ A jog tehát csak akkor töltheti be szerepét, ha valóban létező és „kihordott”, a társadalom érintett rétegei által felismert konfliktusokban foglal állást és olyan érdekviszonyokat tükröz, amelyek kiérlelték, jól körvonalazhatók, az érdekelték többsége számára beláthatóak. A jog ilyen módon értékkiválasztó szerepet végez. A meglevőkből emel ki meghatározó, fontosnak vélt értékeket azzal, hogy különös védelemben részesíti azokat, hogy az értékek ellen irányuló fellépést szankcionálja. Ha az értékkiválasztás elhibázott, mert például önkényes, akkor ismét olyan helyzet keletkezik, amelyben a jog nem a társadalmi béke, hanem a társadalmi feszültség elnyomásának eszköze. Szűk és nehezen járható tehát az

a mezsgye, amelyen a jogalkotás és jogalkalmazás úgy haladhat, hogy egy időben szolgálja a hatalmat és a szélesebb értelemben vett társadalmat, azaz a közmegegyezést.

Az állam és polgárainak egymáshoz való viszonya az „emberi jogok” keretében összefoglalt – egyébként igen heterogén – jogi normák összessége. Az emberi jogok tartalmában az elmúlt kétszáz évben jelentős módosulás következett be. Keletkezésükkor az emberi jogok mint a liberálkapitalizmus ideológiai szimbólumai negatív szabadságjogokat tartalmaztak, azaz szabadságot – írja *Kulcsár* – az állammal, a kormányzattal szemben. „A későbbi társadalmi fejlődés során a szabad verseny visszaállásai sok tekintetben diszkreditálták ezt az ideológiát és a viszonyok változásával, a tudatos társadalomalakítás, a tervezés vagy akár a nagy gazdasági szervezetek egyént veszélyeztető megjelenésével és az állam fokozott beavatkozása gyakorlatának kibontakozásával a *'negatív szabadság'*, az állammal, a kormányzattal szembeni szabadság konzervatív hangsúlyt kapott. ... A *'pozitív szabadság'* elmélete viszont – folytatja *Kulcsár* – nem a kormányzat és az állam restriktióját igényelte, hanem éppen azt, hogy az ember egyénként vagy a csoport tagjaként valóban képes legyen céljai elérésére, ez pedig éppen a kormányzati beavatkozást igényelte a gazdasági folyamatokba”. A fejlődésnek ebben a periódusában a liberalizmust már nemcsak az állammal szembeni, negatív liberalizmusként fogták fel, hanem pozitív garanciákat kerestek a politikai, polgári jogok biztosítására, az általános gazdasági biztonság megteremtésére.⁸⁴ Magyarországon *Kulcsár* szerint mindig a politikai rendszer túlsúlya dominált, soha nem bontakozott ki igazán a civil társadalom. így a negatív szabadságjogok érvényesülésének hiányoztak a politikai, strukturális feltételei. A pozitív szabadságjogok kifejlődésének sem voltak azonban meg a feltételei, bár azok deklarálására többször sor került. A demokratikus mechanizmusok hiányában azonban érvényesítésük nem attól függött, hogy a társadalom milyen nyomást volt képes gyakorolni a hatalomra. *A szabadságjogok inkább a jótékony és gondoskodó állam adományaként jelentek meg az alattvalók számára.* Ebből a szempontból különös jelentősége volt annak, hogy a létező szocializmus kezdeti időszakában a gazdaság államivá és egyben állami viszonyvá lett. A gazdaság államosításával – mint *Kulcsár* megállapítja – minden viszony államivá vagy legalábbis politikaivá lesz.⁸⁵

A büntetőjog különösen erős, mondhatni domináns szerepet játszik minden olyan helyzetben, amikor az ún. negatív szabadságjogok nem fékezik, nem korlátozzák az állam büntető hatalmi igényét és lehetőségét. Ha ezek a szabadságjogok nem váltak szerves részévé az intézményi rendszernek, a jogfejlődésnek és a közgondolkodásnak, akkor a hatalom szinte korlátlanul kihasználhatja a büntetőjog lehetőségeit. A második világháború után, a korábbi polgári fejlődés csökevényes megvalósulása, a liberálkapitalista tradíciók hiánya, a negatív szabadságjogok garanciarendszerének fejletlensége is hozzájárultak ahhoz, hogy viszonylag rövid idő alatt, szinte akadálymentesen alakuljon ki az erős állam, amely szinte korlátlanul használhatta eszközéül a büntetőjogot. Amikor az állam maximális erősödésének politikai koncepciója volt az uralkodó – írja *Király Tibor* –, és az állam áthatott a társadalom minden pórusán és behatolt minden sejtjébe, a büntetőjog hatalmának fénykorát ünnepelhette. A büntetőjog alkalmazásával reagált az állam minden – a központi tervekkel és ideológiával ellentétes – megmozdulásra, nemegyszer fölöslegesen és szélsőségesen. A büntetőjog és alkalmazása töltötte be azt a reménytelen szerepet, hogy őre legyen a tervteljesítésnek, hogy biztosítsa a szocialista tudat kialakítását, az önkéntes munkafegyelem diadalra jutását. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy nem a társadalmi, gazdasági, hanem a büntetőjogi törvényeknek kellett vezérelniük a termelési folyamatokat és kialakítani az emberek meggyőződését.”⁸⁶ Ez a szemlélet és gyakorlat eredményezte azt, hogy néhány év alatt több százezer ártatlan ember kerülhetett a büntetőhatalom „oltalma” alá. A büntetőjog „virágkora” ugyanakkor a törvénytelenység állapota volt, ami nemcsak abban a közismert tényben nyilvánult meg, hogy ártatlanokat koholt vádak alapján – a törvényes formák betartásával vagy sok esetben anélkül – ítélték el, hanem hogy rövid idő alatt a büntetőjog szinte minden

évszázados garanciális szabályát megszegték.

Megsértették a törvényesség elvét akkor, amikor rendeletekkel is szabályozták a büntetendő cselekményeket. A kerettényállások széles körű bevezetésével igen kiterjedt diszkrecionális jogkört juttattak a bűnügyekben eljáró hatóságoknak és ezzel csorbították a nullum crimen sine lege elvét. Különbírószágok (népbírószág, uzoratanács, rögtönítélő bírószág) működtetésével a hatalom közvetlen eszközévé tették a büntető igazságszolgáltatást, amelynek lassan egész működésében megjelentek a pártérdekek. A közvetlen politikai érdekek oltárán feláldozták a büntetőeljárás klasszikus elveit, így mások mellett az ártatlanság vélelmének, a védelemhez való jognak az elveit.⁸⁷ A „hatalmi harc”, helyesebben a hatalommal való visszaélés áldozatainak számbavételénél azonban nem elégedhetünk meg az ártatlanul elítéltek körének meghatározásával, ide kell sorolni a rendőrhatalmági őrizet (internálás) alá helyezetteket, a kitelepítetteket, a Szovjetunióba elhurcolt vagy jogtalanul ott tartott emberek tömegeit és minden érintett személy közvetlen hozzátartozóját. A hatalom tehát bőven merített a büntetőjog eszközein kívül eső erőszakos módszerek jogilag szentesített vagy teljesen illegális lehetőségeiből. Mindezt a „többség diktatúrája” politikai jelszavával valószínűsítették meg. A büntetőjogi imperializmus első korszaka talán az 1953-ban meghirdetett széles körű amnesztiával zárult le.⁸⁸ Ez azonban még mindig nem jelentette azt, hogy a büntetőjog visszaszorult volna arra a területre, amelyet a harmonikus társadalomfejlődés szempontjából valóban sajátjának tekinthetett. Ezt követően 1956 és 62 között ismét a politikai harc eszközeként vagy a külföldi befolyás közvetlen szolgálatában használták a büntetőjog fegyvertárát.

A forradalom leverésében jelentős szerepe volt a büntetőpolitikának, ezen belül a statáriális bíráskodásnak, a közbiztonsági őrizetnek (internálásnak) és az újra felállított népbírószágoknak. Minderre ismét úgy került sor, hogy a büntetőjog és az eljárásjog garanciális elveit mellőzték és „módot és lehetőséget nyújtottak olyan tömegmértű, embertelen és kegyetlen ítélezésekre, amelyekre az ország újabbkori történetében nincs példa”.⁸⁹ A máig pontosan nem ismert mértű, de minden bizonnyal több száz embert érintő kegyetlen véradózat és a tízezreket közvetlenül sújtó bebörtönzés, internálás után érezte csupán a hatalom elég erősnek magát a büntetőpolitika normalizálására. Az 1960-as évek közepétől kezdve észlelhető azoknak a garanciális szabályoknak a gyakorlati érvényesítésére való törekvés, amelyek a negatív emberi jogok körébe esnek, tehát az egyént védik a korlátlan állami beavatkozással szemben. Mindenekelőtt a jogtudomány képviselői fejtették ki álláspontjukat a klasszikus jogelvekhez való visszatérés fontosságáról és arról, hogy a hatalommal való visszaélés lehetősége mennyiben csökkenthető magában a büntető igazságszolgáltatás rendszerében.⁹⁰ A második világháború után 1961-ben született meg az első, egységes büntető törvénykönyv és 1962-ben a büntetőeljárásról szóló törvényerejű rendelet. A szabályozás elveiben és rendszerében mindkettő igyekezett visszatérni az európai jogfejlődés hagyományaihoz.⁹¹

A büntetőhatalom lehetőségei és korlátai ettől az időtől kezdve napjainkig új összefüggésben merülnek fel. A kérdés most már újra az, hogy az elkövetett társadalomra veszélyes és a Btk.-ban büntetni rendelt tett megvalósítása esetén mit tegyen, mit tehet a büntetőjog, mi legyen a büntetés célja? Többféle válasz alakult ki a történelem során erre az alapkérdésre. Jó néhányat ezek közül korábbi fejtegetéseimben már számba vettem. A válasz tartalmát a magyar társadalom mindenkori politikai, hatalmi viszonyai, történelmi adottságai határozták és határozzák meg. Részben korlátokat képezett a közelmúlt történelmi tapasztalata, amely a büntetőhatalommal való visszaélés korszakának is tekinthető és amely az államhatalmat bizonyos óvatos önkorlátozásra ösztönözte. Arra tehát, hogy tanúsítson önmérsékletet a büntetőjogi beavatkozásban, ismerje el a tettest védő garanciákat. Ez a tendencia mindvégig a tettel arányos büntetőfelelősség érvényesülésének kedvezett. Másrészt azonban ebben az országban folyamatosan a politikai, államhatalmi rendszer túlsúlya

dominált, amelytől lényegileg nem lehetett és nem is volt idegen a büntetőhatalom kiterjesztett értelmezése. Ebbe viszont belefért a tettes meggyógyításának, megjavításának, átnevelésének és megsegítésének igényétől kezdve osztály- vagy réteghelyzetének mérlegeléséig terjedően sok minden. Ez utóbbi szemléletet tettes-büntetőjognak könyveli el a szakirodalom és az ezt erősítő tendenciák napjainkig megfigyelhetők a büntető igazságszolgáltatás működésében.

Azt már most le kell szögezni, hogy a magyar büntetőpolitika *formálisan* a kezdettől fogva – már az ötvenes években – a tett-centrikus büntetőjog mellett foglalt állást. Ez a tendencia a törvényesség helyreállítása jegyében erősödött és szerepet játszott az 1960-as évek jogalkotásában. „Az elkövetők közötti differenciálás azonban – a fejlődés során igen változó tartalommal – szocialista fejlődésünk egyik meghatározó elemévé vált” – írja Györgyi Kálmán.⁹² A változó tartalom mögött igen eltérő ideológiai megfontolások voltak. Kezdetben például a törvény előtti egyenlőség megsértése árán, politikai, osztálymegfontolásból mérlegelték az elkövető személyiségét. Az 1963-ig, a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről hozott kormányhatározat megjelenéséig a büntető ítélkezésben jelentősége volt *az elkövető osztályhelyzetének*. A Legfelsőbb Bíróság 1959-ben közzétett XX. számú büntető elvi döntése például kimondta: „Szocialista büntetőpolitikánk alapvető és következetes különbséget tesz egyfelől népi demokráciánk és dolgozó népünk tudatos ellenségei, az osztályellenségek, a huligánok, a deklasszált elemek, valamint a súlyosabb büntetettek elkövető személyek, másfelől pedig a tárgyilag kisebb súlyú büntetendő cselekményt csupán alkalmilag s menthető indokból megvalósító, dolgozó osztályhelyzetű, megtévedtek között. „Ezzel szemben a már említett 1963-as kormányhatározat enyhébben fogalmaz: „Az osztályidegen által elkövetett bűncselekmények esetén az osztályhelyzetet a terhelt terhére csak akkor lehet értékelni, ha az a bűncselekmény indítéka volt.”⁹³ Tulajdonképpen a magyar politikai közgondolkodás csak 1973-ban jutott el odáig, hogy a bűnözésben ne csak a politikai ellenség aknamunkáját vagy a kapitalista tudati maradványok továbbélését lássa, hanem egyre inkább a létező szocializmusban újratermelő tömegjelenséget.⁹⁴

E szemlélet erősödéséhez az 1960-es évek elejétől újra engedélyezett társadalomtudományok, így a kriminológia és a szociológia is hozzájárult. A kriminológiai szemlélet lényegéből fakad az, hogy a bűnözést nemcsak és nem elsősorban jogi, hanem társadalmi jelenséggént fogja fel. Rávilágít azokra a törvényszerűségekre, amelyek az egyébként igen heterogén összetételű bűnözést termelik és újratermelik. Széles körű empirikus tapasztalatokon alapuló vizsgálatokkal tárja fel a bűnözés egy-egy megjelenési formájának belső összefüggéseit, keletkezésének társadalmi körülményeit. Felfedi ugyanakkor az egyedi bűnelkövetés szubjektív és objektív okait is, azokat a sajátos pszichés mechanizmusokat, amelyek a tettes személyére jellemzőek.

Az újraéledő kriminológia a hatvanas évektől kezdve beleszólást kért a hazai büntetőpolitika alakításába. Kutatási tapasztalatai alapján javasolta a speciális prevenció szempontjainak érvényesítését a reszocializáció differenciáltabb alkalmazása útján. A kriminológusok úgy vélték, hogy a büntetőpolitikának az eddiginél sokkal nagyobb figyelmet kellene szentelnie a bűnelkövető személyiségére, személyi társadalomra veszélyességére. A lényegi garanciális szempontokat ez az igény addig nem ingatja meg, amíg a büntetőfelelősség megállapításának alapja továbbra is a törvényben megállapított jogellenes magatartás lesz és a büntetés mértéke nagyjából ehhez igazodik. Ennek alárendelten még bő lehetőség nyílik az elkövető személyiségének, személyi körülményeinek és szubjektív adottságainak figyelembevételére. Ez utóbbi nélkül a büntetés a speciális preventív célját el sem érheti. A kétféle mérlegelési szempont harmóniáját kellene megteremteni úgy, hogy a tettel arányos felelősségi elv élvezhesse a prioritást. „A tett-büntetőjogi megközelítés lényege az – írja Györgyi –, hogy a büntetőjogi felelősséget a cselekménytípusra építi és ehhez kapcsolja a büntetőjogi szankciót, a tettes-büntetőjogi megközelítés pedig a maga megelőző

intézkedéseit közvetlenül a tettes-típusokhoz, a személy veszélyességéhez köti. A két megközelítés közötti alapvető különbségen mit sem változtat az, ha a cselekménytípusra alapozott büntetőjogi rendszerben a felelősség mértékének és a szankciók körének és jellegének kialakításában az elkövető személyéhez kapcsolódó körülményeknek is jelentőséget tulajdonítanak, mint ahogy a tettes-büntetőjog kiindulását sem érinti az elkövetett cselekmény szimptomatikus értékkel történő figyelembevétele.”⁹⁵ A kizárólag a tettesre és annak szükségleteire alapozott felelősség – amint ezt a treatmentre épülő nyugati büntetési rendszer tárgyalása során láttuk – olyan feladatokat ró a büntetőjogra, amelyek nem sajátjai. „A büntetést, a malumot – írja Szabó András – nem lehet a tettesek szükségleteire alapozni. Nem lehet arra alapozni, hogy mivel nevetlen valaki, azt büntetéssel kell nevelni. Nem lehet arra alapozni, hogy mivel beteg valaki, azt büntetőjogi úton gyógyítani kell. Nem lehet arra alapozni, hogy személyiségzavara büntetőjogi úton átrendezhető. Nem lehet arra alapozni, hogy mivel szociálisan elhanyagolt valaki, büntetőjogi úton gondoskodjunk szociális gondoskodásáról.”⁹⁶ *A tettes-büntetőjogra alapozott büntetőpolitikai gyakorlat nemcsak az állami „túlvállalás” hibájába esik, hanem hatalmi erejével visszaélve kényszerrel törekszik olyan emberi, társadalmi problémák megoldására, amelyek éppen a kényszerrel megoldhatatlanok.* Kényszerrel még a legkorszerűbb tudományos eljárások felhasználása mellett sem gyógyíthatók a szenvedélybetegségek, a mélyen rögzült pszichés zavarok. De szakmai önhittség kell ahhoz is, hogy az antiszociális személyiség pszichológiai átrendezésére vállalkozzon bárki is a személyi szabadságtól való teljes megfosztottság és a kiszolgáltatottság mesterségesen megteremtett, kényszereszközökkel áthatott világában. Éppen azért, mert e feladatok tudományosan megoldhatatlanok, sokkal súlyosabb terheket rónak az elítélte, mint amit bűnösségük és tettük társadalomra veszélyessége alapján megérdemelnének. A személyi „szükséglet” homályos kritériumaihoz igazított büntetésben a gyógyítás, a pszichológiai kezelés szempontjainak elsődleges érvényesítése, vagyis az ehhez igazított büntetés általában intézeti kezelést és sokszor határozatlan, jobb esetben relatíve határozatlan tartamú szabadságelvonást jelent a hagyományos büntetés-végrehajtási rendszer totális intézményi keretei között. *Így ezek a tendenciák erősítik a végrehajtandó szabadságvesztés dominanciáját, szaporítják a börtönnépességet.* Kártékony hatásuk fokozódik azáltal, hogy a gyakorlati megvalósításukhoz a tudomány által szükségesnek vélt anyagi eszközök még soha, sehol nem álltak rendelkezésre. A végrehajtási gyakorlatból így éppen a szakértelem, a tudományos ismeretek hiányoznak vagy hiányosan érvényesülnek. *Így a tettes szükségleteire szabott büntetés végeredményben a vélt személyi társadalomra veszélyesség pusztá megtorlásával lesz egyenértékű.*⁹⁷

A második világháború után nálunk a szélsőségesen tettes-centrikus büntetőfelelősség érvényesítésére csak *a többszörös visszaesők szigorított őrizetének* törvénybe iktatásával került sor. Ezt hosszú tudományos vita előzte meg; magára az aktusra 1974-ben került sor.⁹⁸ A jogalkotót a tettarányos felelősségtől való elszakadásra ebben az esetben a társadalom fokozott védelme ösztönözte a közrendre és közbiztonságra különös veszélyt jelentő visszaesőkkel szemben. A szigorított őrizet – mint ismeretes – fegyházban végrehajtandó, a kiszabott szabadságvesztés végrehajtását követő intézkedés (vagy kiegészítő büntetés) volt, amely az elítélt viselkedésétől függően minimum két évig, maximum öt évig tarthatott, és amelyet ideiglenes elbocsátás esetén – a bíróság határozatának megfelelően – egytől három évig terjedő pártfogói felügyelet követhetett.” A jogszabályban foglalt elvek alapján és a végrehajtás módjára vonatkozó előírások szerint itt a bűnöző életmódban megnyilvánuló antiszociális személyi vonások fokozott megtorlásáról volt szó. A jogszabály ugyanis a kiszabott büntetés után, mintegy hozzáadott szabadságvesztésként, a legszigorúbb büntetés-végrehajtási intézetben, a fegyházban rendeli el a szigorított őrizet végrehajtását. Efelől nem hagyott kétséget az említett jogszabály végrehajtásáról szóló miniszteri rendelet sem, amely a következőképpen fogalmazott: „A szigorított őrizetet úgy kell végrehajtani, hogy az kellő

visszatartó hatást gyakoroljon a szigorított őrizetesre, kialakítsa és megerősítse benne a törvények tiszteletét, a társadalmi együttélési szabályok megtartásának készségét, hozzászoktassa a rendszeres munkához és elősegítse, hogy szabadulása után beilleszkedjen a társadalomba” (109/1975. IM. utasítás /1/ bekezdés). Nem mellékes az sem, hogy kiket tekintett a tvr. különösen veszélyes visszaesőnek. A kutatási eredmények bebizonyították, hogy a súlyos jogkövetkezmények minden ötödik bűnismétlőt fenyegették. Miután a jogszabály tágra szabta a bírói mérlegelés lehetőségét, a bírói döntés – az ügyész indítványa alapján – végül is azon alapult, hogy az elkövetett bűncselekmények körülményeiből, az elkövető életmódjából megállapítható-e a „javulás”. Az ítélkezési gyakorlat tanulmányozása azt bizonyította, hogy a legsúlyosabb joghátránnyal azokat a bűnismételőket sújtották, akik ugyan gyakran kerültek szembe a büntető igazságszolgáltatással, de túlnyomórészt kisebb jelentőségű, főleg vagyon elleni bűncselekmények miatt.¹⁰⁰ A hatályos rendelkezések módosításáig – tehát 1974-1979 között – valamivel több, mint kétezer elkövető szigorított őrizetét rendelték el a bíróságok.¹⁰¹

A büntető jogszabályok átfogó kodifikációja során, az 1970-es években – nem kis mértékben a tudományos érvek hatása alatt – sor került a szigorított őrizet intézményén felülvizsgálatára. Az 1978. évi Btk. erőteljesen differenciálta a visszaesés fogalmát és csak a legsúlyosabb – főleg az erőszakos – bűncselekmények ismételt elkövetőit minősítette a társadalomra különösen veszélyes visszaesőknek. Szűkült tehát azoknak a köre, akikkel szemben a szigorított őrizet alkalmazható volt. Valamennyire javultak a végrehajtás feltételei is, az elítéltek nagyobb szabadságot élvezhettek, mint a büntetés ideje alatt a fegyházban. (14 napig terjedő rövid tartamú eltávozásban részesülhettek, külső munkán voltak foglalkoztathatók, szabadidejüket belátásuk szerint használhatták fel stb.) Az új törvény hatására lényegesen csökkent a szigorított őrizetre ítélték száma, a korábbi átlagosan évi 300-ról mintegy 70-re.¹⁰² A tudományos elemzésekben és a felügyeleti vizsgálatokban azonban a szakemberek nem szüntek meg követelni a szigorított őrizetnek mint a magyar büntetőjogi rendszertől elveiben idegen intézménynek a megszüntetését.¹⁰³ A vizsgálatok azt is bebizonyították, hogy a szigorított őrizetből szabadultak körében nem csökkent a visszaesés lehetősége, 60%-uk a szabadulást követő egy éven belül újra börtönbe került. (Ebből 15% az előírt magatartási szabályok megsértése miatt, a fennmaradó 54% pedig újabb bűncselekményt – kivétel nélkül lopást – követett el.¹⁰⁴ Közismert, hogy a visszaesési mutatóból aligha lehet a büntetés hatékonyságára következtetni, hiszen a bűnismétlés még sok minden másra is visszavezethető – a pártfogó felügyelet működésére, a szabadulás utáni munka- és szálláslehetőségekre, a családi körülményekre, a börtönártalmak leküzdésének egyéni képességeire, a személyiség egyéb külső és belső adottságaira stb. A sikertelenség előbb jelzett mértéke azonban az intézmény fenntartását még így is megkérdőjelezte.

A szigorított őrizet intézményének az említettek ellenére maradtak hívei. Az elkövetők egy részénél a társadalomra veszélyesség megszűnését, az elkövető megjavulását a szabadságvesztés során alkalmazott nevelő intézkedésektől várja például *Vígh József*. Velük szemben – állítja – ésszerűbb, ha az időtartamot nem határozzák meg előre, napokban kifejezve, hanem csak relatív módon (alsó és felső határ), amelyen belül az elkövető magatartásától, személyiségének átfarmálódásától, az alkalmazott eszközök hatékonyságától függően szabadulna.¹⁰⁵ A gyakorlatban megvalósított szigorított őrizet szerinte csak azért nem bizonyult hatékony eszköznek a veszélyes visszaesőkkel szemben, mert a végrehajtandó szabadságvesztés után és nem ahelyett rendelték el alkalmazását, továbbá, mert nem teremtték meg a gyakorlatban a szakmailag indokolt végrehajtási feltételeket.¹⁰⁶ *Vígh József* azonban a határozatlan tartamú szabadságvesztés, a „személyi szükségletekhez” igazított büntetés mellett szólva voltaképpen a nullum crimen sine lege és a nulla poena sine lege elvét is mellőzné. Mint írja, „a relatíve határozatlan tartamú szabadságvesztés-büntetés hívei nem állítják, hogy a minimum és a maximum közötti idő alatt minden elkövető kivétel nélkül

törvénytisztelő állampolgárrá nevelhető. Szükségképpen akad néhány elítélt, akikről a maximum elteltével sem lehet nagy valószínűséggel állítani, hogy kialakult bennük a társadalmi beilleszkedés szándéka. Lehet, hogy ezek számára a büntetés hatástalan marad, de a relatíve határozatlan időtartam mégis azzal az előnnyel járt, hogy megteremtette a lehetőségét a kriminálpedagógiai eszközök intenzív alkalmazásának, az állam és a társadalom az elítélt érdekében megtette mindazt, amit a fejlődés és a tudomány adott szintjén megtehetett, s ezzel párhuzamosan legalább erre az időre korlátozta annak lehetőségét, hogy az elítélt újabb bűncselekményt kövessen el. Elképzelhető természetesen olyan megoldás is, hogy a szabadságvesztés maximumának elteltével kivételesen a bíróság döntene újabb tárgyalás során a szabadságvesztés meghosszabbítása ügyében azokban az esetekben, amikor a *maximum elteltével is nagy valószínűséggel állítható, hogy az elítélt még mindig veszélyes a társadalomra*, azaz a szabadulás után újabb bűncselekmény, esetleg súlyos bűncselekmény elkövetése várható.¹⁰⁷ A szerző tehát *bűncselekmény elkövetése nélkül*, pusztán a valószínűség alapján, elképzelhetőnek tartja, hogy a bíróság a már amúgy is relatíve határozatlan tartamú büntetés törvényben meghatározott felső határát ismét meghosszabbítsa. Az is kérdés azonban, hogy milyen tudományos vagy gyakorlati eszközzel állapítható meg a zárt intézeti körülmények között, egy mesterségesen létrehozott kényszerközösségben akárcsak nagy valószínűséggel is az, hogy ki és milyen mértékben veszélyes továbbra is a társadalomra. Azt a statisztikai adatok alapján tudjuk, hogy az őrizetese 60%-a újabb bűncselekményt követett el, de előre megjósolni aligha lehet, hogy melyik lesz az a 60% és ki az, aki a legsúlyosabb bűncselekmény elkövetésére készül. Azt hiszem, az általam kifejtett ellenérveket támasztja alá, hogy 1989 júliusában az igazságügyi miniszter elrendelte a szigorított őrizetben lévő elítéltek büntetésének félbeszakítását. Magának a szigorított őrizetnek a megszüntetéséhez természetesen törvénymódosításra volt szükség, amelyre csak 1989-ben, parlamenti vita és jóváhagyás után kerülhetett sor.¹⁰⁸

A *bűncselekményt elkövető szenvedély-betegekkel* szembeni büntetőpolitika alakulásában is a tettes-büntetőjog készítette „túlvállalásra” az igazságszolgáltatást. A filozófia – mint arra már utaltam – itt is nagyon hasonló volt a veszélyes visszaesőkkel szemben alkalmazott felelősségi koncepcióhoz. A tettarányos felelősségi rendszertől való elszakadásra ezekben az esetekben először a mértéktelen alkoholfogyasztás, majd az elkövető alkoholista életmódja miatt kerülhetett sor, amennyiben az összefüggött a bűncselekmény elkövetésével. Ilyen esetekben az 1961. évi Btk. értelmében kényszergyógyítás volt elrendelhető. A kiszabható büntetés súlyosságának és az alkoholos függőségi állapotnak megfelelően a kényszergyógyítás megvalósulhatott járóbeteg-kezelésben vagy zárt gyógyintézetben a gyógyuláshoz szükséges időtartamban. Ha azonban a bűncselekmény társadalomra veszélyessége és a mérlegelés összes többi körülménye alapján az elkövetőt végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték, akkor az elvonókezelést a büntetés végrehajtása alatt kellett foganatosítani. Az 1978. évi új Btk. módosította a gyógyítás feltételét és szabályait. Azt a továbbiakban már nem a mértéktelen alkoholfogyasztástól, hanem az alkoholista életmódtól tette függővé. A gyógykezelést a hat hónapot meghaladó végrehajtandó szabadságvesztésre ítélet esetén, annak keretében és időtartama alatt kell végrehajtani. A hat hónapot meg nem haladó szabadságvesztés vagy ennél enyhébb büntetés helyett viszont önálló intézkedésként, munkaterápiás intézeti kezelésre kötelezhető az elkövető, ha a bűncselekmény alkoholista életmódjával függ össze és az intézeti gyógykezelés – általában egészségügyi – feltételei fennállnak. A gyógykezelés ebben az esetben legfeljebb két évig tarthat.

A szenvedélybetegségek gyógyítása napjainkban a pszichiátria és a pszichológia legvitatottabb kérdései közé tartozik. Abban egyetértés látszik kialakulni, hogy a büntetőszankcióban megtestesülő kényszer mint külső, hatalmi döntéssel létrejött állapot nem kedvez a gyógyításnak. A gyógyuláshoz inkább belső motivációra van szükség, amely az ítélet kiszabásakor még megteremthető, utólag azonban már nem pótolható. Még nagyobb

hangsúllyal fogalmazható meg a kétség, ha a kényszergyógyításra a büntetésvégrehajtás hagyományos rendszerében, a szabadságvesztés körülményei között kerül sor. Így van ez még akkor is, ha a gyógyító eljárásra a hagyományos büntetés-végrehajtási intézetek erre elkülönített részében a megfelelő gyógyító eljárás szubjektív és objektív körülményeit megteremtették.¹⁰⁹ Az eredményes gyógyításra alapozott büntetés, különösen, ha a szabadulás is ettől függ, olyan hátránnyal sújthatja a bűnelkövetőt, amely messze meghaladhatja a társadalomra veszélyes tetteivel megalapozott felelősségének mértékét.¹¹⁰ A szenvedélybetegségek az elmúlt évtizedek tapasztalata szerint egyre nagyobb szerepet játszanak a bűnözés társadalmi újratermelődésében, a veszélyes bűncselekmények tömeges előfordulásában. Nagy valószínűséggel tehát a közeli jövőben nem lehet lemondani a gyógyítás nyújtotta speciális prevencióról, ennek lehetőségéről. Lehetőség szerint azonban itt is *vissza kell állítani a tetтарыыos büntetőjogi felfogás primátusát és a gyógyítást ennek a szempontnak kell alárendelni*. Ezáltal – amint azt a jóléti állam büntetőpolitikája legutóbbi reformjának tapasztalatai is mutatják – radikálisan csökkenne a szenvedélybetegek körében a végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték, még inkább a munkaterápiás intézeti kezelésre kötelezettek száma. Próbára bocsátással vagy felfüggesztett büntetéssel is elérhető lenne a büntetés célja, ha a pártfogó felügyelet tartama alatt az elkövető vállalná azt, hogy gyógyíttatja magát a szabad élet körülményei között. Ennek megvalósítására természetesen az egészségügyi kormányzatnak fel kellene készülni ambuláns és kórházi feltételek megteremtésével, humán-szolgáltató intézmények rendszerének kiépítésével. Emellett alapvetően át kellene alakítani a pártfogó felügyelet rendszerét is, bővítve a szociális szolgáltatások körét. Gondoskodni kellene arról is, hogy az egészségügyi intézmények, főleg a zárt gyógyító intézetek ne alakulhassanak át „törvényen kívül helyezett börtönökké”. Törvényes garanciákkal, az ellenőrzés, a nyilvánosság megteremtésével ezekben az intézményekben is biztosítani kellene az emberi szabadságjogokat.

Az imént vázolt reformok után természetesen még mindig maradnának olyan bűnelkövetők, akiknek tette és az eset összes körülményei végrehajtandó szabadságvesztés kiszabását tennék szükségessé, akiknél az alkoholista életvezetés bizonyított, tehát a gyógyító eljárás alkalmazása is indokolt. A gyógyuláshoz szükséges belső motiváltság kialakítása azonban ezekben az esetekben is elengedhetetlen. Nem kizárt, hogy a bíróság közreműködésével bizonyos eredmények e vonatkozásban is elérhetők. Bizonyos azonban, hogy a szabadítás időpontjának megállapítását nem lehet kizárólag a gyógyulás szempontjainak alárendelni. Vissza kell tehát itt is állítani a határozott időtartamra megállapított szabadságvesztés és a feltételes szabadlábra helyezés általánosan alkalmazott gyakorlatát.¹¹¹

*Amilyen mértékben ellenzem az egyoldalúan tettes-centrikus, az elkövető „szükségeit” vagy potenciális veszélyességén alapuló felelősségre vonás alkalmazását, legalább olyan mértékben tartom továbbra is szükségesnek a tetтарыыos büntetés elvének alárendelt individualizációt.*¹¹² Ez utóbbit alkalmas eszköznek tartom a formális jogegyenlőséggel teremtett tényleges egyenlőtlenség korrigálására.¹¹³ Elejét kell venni ugyanis annak, hogy nagyon különböző helyzetű elkövetőket – pusztán a társadalomra veszélyes tettük hasonlósága alapján hozott hasonló szankcióval – nagyon különböző súlyú hátrányok elviselésére kényszerítsenek. El kell érni, hogy az azonos tartamú és jellegű ítéletek az individuális adottságokhoz igazodva szolgálhassák a speciális prevenciót, a kedvezőbb társadalmi integrációt. *Az individualizáció alkalmas eszköz lehet a monolitikus és mechanikus büntetés-kiszabási gyakorlat uralmának megtörésére, a börtönök „túlnépesedésének” csökkentésére.* Az individualizáció segítségével bővíthető lenne az alternatív büntetési formák köre, növelni lehetne a pártfogó felügyeleti rendszer súlyát és jelentőségét. Mindez jó esélýt teremtene arra, hogy a büntetőpolitika és a szociálpolitika egymást kiegészítve, de egymás territóriumait tiszteletben tartva járuljon hozzá a bűnözés további növekedésének

megfékezéséhez, a bűnismétlés megelőzéséhez. Mielőtt azonban rátérnék az ezzel kapcsolatos reformelképzelések részletes kifejtésére, röviden át kell tekintenem a jelenlegi helyzetet.

Az 1960-as évek túlnyomórészt progresszív kodifikációs elképzelései a következő évtizedben is érvényben maradtak. A jogalkotási munkálatok a hetvenes években kezdődtek el és a Btk. mellett a büntetőeljárás és a büntetés-végrehajtási kódex reformját is célul tűzték ki. Így elérhetővé vált, hogy viszonylag egységes koncepció érvényesüljön a büntető jogpolitika minden jelentős szférájában. Az új jogszabályokat 1973-ban, 1978-ban és 1979-ben fogadták el, ezek több módosítással azóta is hatályban vannak.

A büntetőfelelősség alapja továbbra is a bűnösen elkövetett cselekmény maradt, de a jogalkalmazás során a törvény értelmében nagyobb figyelmet kell fordítani a bűnelkövető személyiségére, a bűnelkövetés objektív és szubjektív okaira. Ennek megfelelően differenciálódott a jogkövetkezmények rendszere is. A szabadságelvonással járó büntetések körének szűkítését új, alternatív büntetési, illetve intézkedési formák bevezetésével kívánták megoldani. Az új törvény szerint az enyhébb bűncselekmények körében az eddig kizárólag mellékbüntetésként alkalmazható szankciókat főbüntetés helyett, önállóan is ki lehet szabni (így például a foglalkozástól, a járművezetéstől való eltiltást). A pénzbüntetés reformja is szélesebb körű alkalmazást és az egyéniesítést célozta. A törvény ugyanis bevezette a skandináv országokban, valamint az NSZK-ban és Ausztriában már jól bevált day-fine (napi pénzbüntetés) intézményét.¹¹⁴ A főbüntetések között továbbra is megmaradt a javító-nevelő munka. Bővült az olyan intézkedések köre, amelyek önállóan, sőt esetenként szabadságvesztés helyett alkalmazhatók. A próbára bocsátást a felnőttkori elkövetőknél is bevezették. Feltételezték ugyanis, hogy az alkalmi bűnelkövetők csekélyebb súlyú bűncselekményeinél a büntetéstől való félelem nagyobb visszatartó erő, mint a ténylegesen kiszabott büntetés. A próbára bocsátás során szükség esetén a társadalmi integráció érvényesítésére is alkalom nyílt; a törvénykönyv ugyanis lehetővé tette a próbára bocsátottak pártfogó felügyeletének elrendelését. A bíróság ilyenkor magatartási szabályokat írhat elő a próbára bocsátottak számára, amelyek betartását pártfogók ellenőrzik. A kiszabott és két évet meg nem haladó szabadságvesztés végrehajtását már a korábbi Btk. értelmében is fel lehetett függeszteni. Az új törvény biztosította viszont a felfüggesztett szabadságvesztés hatálya alatt állók pártfogó felügyeletét. Ezzel növelhetőnek vélték a szabadságvesztéssel nem járó büntetési nemek hatékonyságát.

Alaposan megreformálták a szabadságvesztés végrehajtását. Időtartamának alsó határát 30 nappól 3 hónapra emelték fel. A jogalkotó ezzel is ösztönözni kívánta a szabadságvesztést helyettesítő alternatív büntetési formák használatát. A törvény hatálybalépésekor az igazságügyi miniszter nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „a végrehajtható szabadságvesztésre csak valóban indokolt esetekben kerüljön sor”.¹¹⁵ *A jogalkotó számára azonban a kodifikációs munkálatok kezdete óta egyértelmű volt, hogy a szabadságvesztés nem tehető rendkívüli, kivételes büntetési formává.* „A legsúlyosabb bűnelkövetési formákkal szemben továbbra is elengedhetetlen és szükséges marad, elsősorban legerőteljesebb visszatartó hatása, biztonsági, izoláló funkciója, formájában is gazdag variációs lehetőségeket biztosító jellege miatt” – állapította meg egyik cikkében Ficsor Mihály és László Jenő.¹¹⁶

A szabadságvesztés végrehajtására három intézettípus alakult ki: a fegyház, a börtön és a fogház. A végrehajtás módját az eljáró bíróság határozza meg. A fokozatok közötti különbség a külvilágtól való elkülönítés, az intézeten belüli mozgás és az életrend eltérő jellegéből adódik. Az új büntetés-végrehajtási kódex azonban alapelveként szögezi le, hogy az elítélt állampolgári kötelezettségei és jogai csak annyiban szünetelnek, illetőleg korlátozhatók, amennyiben az ítélet vagy jogszabály erről rendelkezik, illetve amennyiben érvényesülése a büntetés céljával ellentétes. Ez azt jelenti, hogy az elítélt csak a társadalom védelme érdekében szükséges mértékig zárható el a külvilágtól, tehát családjával, korábbi környezetével kapcsolatot tarthat, a börtönben kivételesen, a fogházban rendszeresen rövid

tartamú eltávozást kaphat, sőt az utóbbiban külső munkahelyen is foglalkoztatható. A külvilág körülményeihez való fokozatos alkalmazkodás elősegítése érdekében vezette be az új jogszabály a szigorúbb fokozatban elhelyezett, hosszabb szabadságvesztésre ítélték számára a büntetés végén az úgynevezett átmeneti csoport intézményét. E csoportban a korábbi büntetés-végrehajtási szabályok enyhíthetők, így például az elítélt rövid tartamú eltávozást kaphat, külső munkán foglalkoztatható, az intézet területén belül szabadon mozoghat, korlátlanul érintkezhet a pártfogó felügyelővel stb.

Az új jogszabály legfontosabb alapelve szerint a szabadságvesztés végrehajtásának egész rendszere, az egyes szervek összehangolt tevékenysége az elítéltek nevelését szolgálja. A nevelést nyilvánvalóan az elítéltek társadalmi, szociális és műveltségbeli jellemzőihez kell igazítani. Az elítéltek többsége felnőttkorú férfi, jelentős hányaduk bűnismétlő vagy visszaeső, műveltségi színvonaluk az átlagosnál lényegesen alacsonyabb. E feltételek mellett a nevelés alapvető feladata az elemi ismeretek pótlása, gyakorlatilag az általános iskola elvégzetése (ez a negyvenedik életév alatt kötelező). Az új jogszabály érintetlenül hagyta a munkáltatással kapcsolatos jogokat és kötelezettségeket, így az elítéltek minden intézetben többnyire a nagyüzemi termelés feltételei között nem szimbolikus munkabérért dolgoznak.

Mint az elmondottakból kitűnik, a magyar büntetés-végrehajtási intézetekben nem beszélhetünk a klasszikus értelemben vett treatment-programokról. Nem törekszenek az elítéltek személyiségének teljes átalakítására. Elvi feladat a személyiség egyes vonásainak korrigálása, azoké a vonásoké, amelyek alkalmatlanná tették az elítéltet arra, hogy elfogadja, tudomásul vegye és a maga számára kötelezőnek tekintse a társadalom alapvető együttélési szabályait.¹¹⁷ Az intézetben főhivatású nevelőket foglalkoztatnak, munkájukat a legnagyobb intézetekben egy-egy pszichológus segíti. Orvosokból, gyógypedagógusokból, pszichológusokból álló team foglalkozik viszont a pszichopata elítéltek gyógyításával az erre kijelölt intézetekben vagy egy-egy intézet elkülönített részlegében.

A társadalmi integráció sikerének elősegítését célozza a feltételes szabadlábra helyezés széles körű alkalmazása. Jogszabályi lehetőség van arra is, hogy a feltételes szabadlábra helyezés tartama alatt – esetenként pártfogó felügyelet segítségével – valósuljon meg a társadalmi integráció erőpróbája. (A szabadságvesztés minimumát – 3 hónapot – minden elítéltnak le kell töltenie. Egyébként a fegyházból a büntetés négyötöd, a börtönből háromnegyed, a fogházból kétharmad részének letöltése után, életfogytig tartó ítélet esetében pedig 20 év után helyezhetők feltételes szabadlábra az elítéltek.)

Az új Btk. 1979 közepén lépett hatályba. Annak alapján azóta kialakult a jogalkalmazás gyakorlata is. A legszembetűnőbb tény az, hogy a törvényhozó szándékával ellentétben nem csökkent, hanem közel változatlan maradt a végrehajtandó szabadságvesztések aránya. Még ma is minden negyedik-ötödik jogerősen elítélt büntetés-végrehajtási intézetbe kerül. A bíróságok nem alkalmazták az alternatív büntetési formákat. Az új büntetési lehetőséggel – a főbüntetesként kiszabható mellékbüntetéssel – egyszerűen nem is éltek (ezek aránya tartósan 5% alatt maradt). Jelentősen csökkent a pénzbüntetések aránya; míg 1977-ben az összes főbüntetés 46,1%-a volt pénzbüntetés, addig 1983-1989 között csak 35-40%.

E nemkívánatos jelenséget többféle tendencia egyidejű hatása okozta, így mindenekelőtt a bűnözés szerkezetének kedvezőtlen alakulása, a súlyosabb megítélés alá eső bűncselekmények számának gyarapodása. Ugyanilyen irányba hatott a felderítési munka hatékonyságának csökkenése is, amelynek eredményeként a bíróságoknak hosszabb bűnöző pályafutás után, több bűncselekményt kellett egy eljárásban értékelniük. (Ez a fejlemény – többek között a már-már szervezett bűnözési formát öltő betöréses lopások terjedésével és számszerű emelkedésével függött- össze.)

Ahhoz, hogy nem csökkent a szabadságvesztések aránya, egyébként maga a törvény is hozzájárult. Egyrészt azért, hogy bizonyos dekriminalizációt valósított meg; kizárt például a bűncselekmények köréből az addig pénzbüntetéssel fenyegetett kisebb súlyú

bűncselekményeket, ami természetesen a pénzbüntetések csökkentésével járt. Másrészt viszont elősegítette a végrehajtandó szabadságvesztések gyakoribb alkalmazását, mivel kivételessé tette a büntetések bírói enyhítését és szigorúbb szankciók alkalmazását írta elő a visszaeső bűnözőkkel szemben.

Úgy tűnik azonban, hogy vannak szemléleti akadályai is annak, hogy a bíróságok valóban differenciált szankciórendszert alkalmazzanak. A speciális prevenció érvényesülésének feltétele, hogy a büntetés kiszabása során a cselekmény társadalomra veszélyessége mellett az elkövető személyiségének, valamint az elkövetés objektív és szubjektív okainak felderítésére is sor kerüljön. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy az eljáró hatóságok erre nem fordítanak kellő gondot. Az Igazságügyi Minisztérium – két évvel a jogszabály hatálybalépése után – átfogóan vizsgálta a szabadságelvonással nem járó büntetések szélesebb körű alkalmazásának akadályait. Megállapította, hogy e büntetéseket túlnyomórészt azokban az esetekben alkalmazták, amelyekben a cselekmény súlya igen enyhe volt, az elkövető személyisége pedig alaposabb vizsgálat nélkül is szinte kifogástalannak bizonyult.¹¹⁹

Hasonló szemléleti fogyatékoságok tapasztalhatók a pártfogó felügyelet alá helyezés esetében is. Ez a jogintézmény csak akkor váltja be a hozzá fűzött reményeket, ha a magatartási szabályokat az elkövető személyiségének és körülményeinek ismeretében állapítják meg. A tapasztalatok szerint azonban sem a nyomozás, sem az ítékezés során nem derül fény ezekre a sajátosságokra, így a pártfogó felügyelet alkalmazása messze elmarad a lehetőségektől. Ha pedig mégis alkalmazzák, akkor nem elég megalapozottak és személyre szabottak a magatartási szabályok.¹²⁰

A személyi sajátosságok megismerése és értékelése minden büntetés alkalmazásának és hatékony végrehajtásának előfeltétele. Ebből a szempontból a büntetőeljárás komplex egységet alkot; az eljárás egyes szakaszaiban összegyűjtött információknak nemcsak a soron következő szakasz megalapozását kell szolgálniuk, hanem a büntetés általános célját is. Így a nyomozás során nem csupán azokat a tényeket kell összegyűjteni, amelyek az ítélekezést segítik elő, hanem számolni kell a büntetés-végrehajtás igényeivel is, tehát az ott kialakítandó nevelési program érdekében is tisztázni kell a legfontosabb jellemzőket. Ugyanakkor a büntetés-végrehajtási intézmények sem tekinthetnek el a cselekmény társadalomra veszélyességétől, a bűnösség fokára vonatkozó bizonyítékoktól, pusztán annak alapján, hogy ezeket az információkat már értékelték a büntetés nemének, fokozatának, mértékének meghatározása során, nekik mint végrehajtóknak, már csak a személyiséggel kell foglalkozniuk. A cselekmény ugyanis jelzi a személyi társadalomra veszélyesség tendenciáját, sokszor mélységét és intenzitását is. A célzatos nevelési programban az ily módon összegyűjtött információk is hasznosíthatók. Hasonló elveknek kell vezetniük a büntetés-végrehajtási bírót, sőt a hivatásos és társadalmi pártfogót is. Még akkor is az ítéletben rögzített tényezőkből kell kiindulniuk, ha tevékenységükre a szabadságvesztés után kerül sor. Ehhez kell hasonlítaniuk a büntetés-végrehajtás utáni állapotot, majd minden előbbi információt értékelve megállapítaniuk, hogy az adott esetben milyen intézkedésekkel érhetik el a társadalmi integrációt.¹²¹

Az 1978-as törvényben foglalt célkitűzések megvalósulásáért elsősorban mégsem a bíróságok és az eljárásban érdekelt más szervek tehetők felelőssé. Ismét bebizonyosodott az, hogy önmagában egy új törvény, legyen az célkitűzéseiben bármennyire haladó, nem képes a hagyományos joggyakorlaton áttörni. Jelenleg az ügyek száma az apparátus erejét messze meghaladó mértékben nő, ami a formálisan eredményes befejezésre, és a mechanikus bünteteskiszabásra ösztönöz. A bíróság a tárgyalás során – előzetesen összegyűjtött bizonyítékok nélkül – soha nem lesz képes a személyi körülmények felderítésére. A nyomozó hatóság pedig éppen eljárásjogi helyzetéből adódóan és a növekvő számú ügyek terhe alatt, de hagyományos szerepfelfogása miatt sem tehet eleget e követelményeknek. Ha pedig az ítélet kialakításánál a személyi körülmények jelentős részét homály fedi, akkor a szankció nem

igazodhat a Btk. 83.§-ában foglalt komplex büntetéskiszabási elváráshoz, következésképpen a büntetés-végrehajtás eredményessége tovább csökken.

A szabadságvesztés végrehajtásának törvényben előírt céljai egyébként is elérhetetlenek, ha 80-150 elítélre jut egy-egy szakképzett nevelő. Az alternatív büntetési formák sikeres alkalmazását és a végrehajtandó szabadságvesztésből szabadultak társadalmi integrációját is veszélyezteti a hivatásos pártfogó felügyeleti rendszer fejlesztésének elmaradása. Az 1974-ben létrehozott szervezetnek 1989-ben még mindig csak 102 főhivatású tagja volt az egész országban, így egy-egy szakképzett pártfogó felügyelőre – a helyi adottságoktól függően – 170-315 pártfogolt jutott.¹²² Ismerve az ügyek bonyolultságát, a pártfogoltak szociális adottságait és személyi körülményeit, ez a szervezet eleve kudarcra volt ítélve. Eredeti feladatának teljesítésére nem volt képes és ezzel minden bíróság tisztában volt, ami persze ítélezési gyakorlatukat is meghatározta. A bíróságok azzal is tisztában voltak, hogy munkájukkal kevéssé tudják befolyásolni a bűnözés társadalmi reprodukciós folyamatait. Emellett nem láthatták át azt sem, hogy eseti döntéseik milyen irányban befolyásolják az adott vádlott további sorsának alakulását.

Patera Antal és Tavassy Tibor több évtizede folytatott vizsgálatai ebből a szempontból értékes tanulsággal szolgálnak. Szerintük az elsőbűntényesként elítélt fér fiaknak több mint háromnegyed része további élete folyamán nem kerül a vádlottak padjára. „A további, évenként 8-10 ezer, korábban egy alkalommal felelősségre vont bűnismétlő férfiak mintegy fele az ismételt (másodszori) felelősségre vonás – és rendszerint az első szabadságvesztés kiszabása

*– után törvénytisztelő állampolgárként éli le életét, míg a másik feléből verbuválódik az aktív bűnözők – különös és többszörös visszaesők, a szokásos bűnözők stb. – mindenkori állománya.”*¹²³ Ha az arányok az előbb ismertetett fogyatékoságok ellenére is ilyen kedvezően alakulnak, akkor már csak a humanitárius okokra

– a börtönártalmak csökkentésére – és gazdaságossági szempontokra tekintettel is indokolt erőfeszítéseket tenni a börtönök túlnépesedésének megszüntetésére.

Vannak ugyanakkor olyan szakemberek is, akik a hazai büntető igazságszolgáltatás gyakorlatát sem túlzottan szigorúnak, sem szabadságvesztés-centrikusnak nem tartják. Megnyugtató számukra, hogy az 1930-as, és különösen az 1950-es évekhez képest az elmúlt évtizedekben folyamatosan csökkent a végrehajtandó szabadságvesztések aránya.¹²⁴ A 2. számú tábla viszont azt tanúsítja, hogy Magyarországon a 100 ezer lakosra jutó börtönnépesség a legkedvezőtlenebb adatokkal rendelkező európai országokhoz (Törökország, Anglia) képest is több, mint kétszeres. Jellemző, hogy a miénkéhez hasonló helyzetben a fejlett országok közül csak a – bűnözéssel rendkívül fertőzött – Egyesült Államok van, ahol a 100 ezer lakosra jutó létszám megközelíti a 250-et! Nem állnak rendelkezésre adatok a szocialista országokból, feltehető azonban, hogy azokban sem jobb a helyzet.¹²⁵

2. táblázat

Börtönnépesség az Európa Tanács tagországaiban és Magyarországon
1988-ban *

Ország megnevezése	Fogva tartottak száma	100 ezer lakosra jutó fogva tar- tottak száma	Az előzetesen letar- tóztatásban lévő személyek aránya
Ausztria	5 862	77,0	23,5
Belgium	6 450	65,4	50,7
Ciprus	219	39,3	7,8
Dánia	3 469	68,0	25,2
Egyesült Királyság	55 457	97,4	20,5
Franciaország	46 423	81,1	44,3
Görögország	4 288	44,0	27,5
Hollandia	5 827	40,0	39,6
Írország	1 953	55,0	5,3
Luxemburg	322	86,5	32,9
Málta	221	67,0	68,8
NSZK	52 076	84,9	22,4
Norvégia	2 041	48,4	23,0
Olaszország	34 675	60,4	49,3
Portugália	8 181	83,0	33,5
Spanyolország	29 344	75,8	43,7
Svédország	4 716	56,0	19,9
Svájc	4 679	73,1	32,5
Törökország	51 810	95,6	38,1
Új-Zéland	89	35,6	7,9
Magyarország	20 821	196	13,6

♦Forrás: Prison Information Bulletin, Council of Europe, No 12, December 1988, Strasbourg, 22. old., valamint „A szabadságelvonnással járó jogkövetkezmények végrehajtásának főbb jellemzői Magyarországon 1985-1989 között”. Kézirat, Bp., 1989. 5. old.

Az alternatív büntetési formák kialakítása során hazánkban számolni kell azzal az új gazdasági, társadalmi környezettel, amelyben a munkához való jog és a munkakötelezettség átértékelődött. *A munkanélküliség nálunk ma már reális veszély, így a munkáltatás büntetés-értéke is átalakult. A munkakényszerre épülő jelenlegi alternatív szankciókat ezért a reális értékekhez, feltételekhez kell igazítani.*

Erre ösztönöznek egyébként a nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségeink is, különösen az 1976. évi 8. számú törvényerejű rendeletben közzétett Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában foglaltak. Az Egyezségokmány 8. cikkének 3. pontja szerint például senkit sem lehet kényszer- vagy kötelező munka végzésére kötelezni. Ez alól a jogerős bírói ítélettel kiszabott végrehajtandó szabadságvesztés alatt végzendő munka a kivétel, továbbá az olyan személy munkáltatása, akit törvényes bírói határozat alapján letartóztattak vagy ilyen határozattal feltételeken szabadlábra helyeztek. E rendelkezést tehát sérti a Btk.-ban most főbüntetesként szereplő – és a végrehajtandó szabadságvesztés

alternatívájaként számba jöhető – javító-nevelő munka, szigorított javító-nevelő munka és a közérdekű munka. Ezeknek a büntetéseknek alkalmazására csak akkor kerülhetne sor, ha a vádlott érvényes beleegyező nyilatkozatot tesz arról, hogy amennyiben vállalt munkakötelezettségének nem tesz eleget, akkor büntetését vagy annak hátralevő részét végrehajtandó szabadságvesztésben kell – a törvényben meghatározott átváltoztatási kulcs szerint – letöltenie. A köz javára végzett munkát sok nyugat-európai ország büntetési joggyakorlata ismeri és a feltételes elítélés, próbára bocsátás vagy a felfüggesztett szabadságvesztés keretei között a fenti módon szabályozza, azzal a kiegészítéssel, hogy a munkakötelezettség megsértésének tényéről és szabadságvesztés büntetés végrehajtásának elrendeléséről csak bíróság határozhat. A végrehajtandó szabadságvesztéssel való fenyegetettség – a külföldi tapasztalat szerint – valóságos döntéshelyzetet teremthet a vádlott számára saját jövőjét illetően.

Az alternatív büntetések alkalmazásának előfeltétele – amint azt már többször említettem – a személyi körülmények széles körű ismerete. *Az új típusú munka-jellegű büntetések köréből nem lenne szabad például kizárni azokat, akik a bűncselekmény elkövetése – és különösen elbírálása – idején nem rendelkeztek tartós munkaviszonnyal.* Számolni kell az ilyen helyzetbe került elkövetők számának növekedésével és azzal is, hogy e helyzet kialakulásáért a továbbiakban nem vagy alig tehetők felelőssé. A korábbi beidegződéseknek engedelmeskedve munkakötelezettséget megállapítani az e szempontból reménytelen helyzetben lévő személyek számára nem reális alternatíva. Előbb-utóbb ezek az elítéltek a börtönnépesség számát szaporítanak. Minden számba jöhető esetben a pártfogó felügyelőnek kellene tehát felderíteni a nyomozás időszakában a munkaviszonnyal kapcsolatos személyi adottságokat, és elhelyezkedési lehetőségeket. Csak az erre vonatkozó ismeretek birtokában és az elhelyezkedéshez nyújtott intézményes segítség felajánlásával köthető meg a munkavégzésre vonatkozó alku. *Az sem kizárt azonban, hogy a felfüggesztett büntetés vagy a próbára bocsátás tartama alatt az elkövető iskolalátogatási, szakképzési programban való részvételre vállaljon kötelezettséget. Más esetekben elképzelhető, hogy gyógyító eljárásnak veti magát alá és ez irányú aktivitása tölti ki a próbaidőt.* Az eredményességet szükség esetén a pártfogó felügyelő segítő közreműködése biztosíthatja, így is előfordul majd, hogy a kilátásba helyezett szabadságvesztés végrehajtására sort kell keríteni, de az esély annál kisebb, minél körültekintőbb vizsgálaton alapul a döntés. Lényeges szempont, hogy a szociális körülményei miatt hátrányosabb helyzetben lévő elkövető, pusztán alacsony iskolai végzettsége, szakképzettségének hiánya, munkanélküli volta vagy kedvezőtlen gazdasági adottságú régióban való lakóhelye miatt ne kényszerüljön aránytalanul súlyosabb következmények elviselésére. A törvény előtti egyenlőség és a tettarányos felelősség elvét ezért kell kiegészíteni az individualizációval.¹²⁶ Hasonló mérlegelési lehetőség épült be a napi-tétellel megállapított pénzbüntetésbe, amelyben a kiszabott napok számában tükröződhet a bűncselekmény társadalomra veszélyessége, a bűnösség foka, az egy-egy napra megállapított összegben pedig az adott elkövető szociális adottságai, mindenekelőtt kereseti viszonyai. Ennél nehezebben valósulhat meg az individualizáció a főbüntetesként alkalmazott mellékbüntetések alkalmazása során. A foglalkozástól eltiltás például sok esetben szociális deprivációt vagy tartós munkanélküliséget eredményezhet, amely nemcsak az elkövetőt, hanem a családját is sújtja. Ezért alkalmazására csak igen nagy körültekintéssel kerülhet sor. Itt is pártfogó felügyelői segítséget kell esetenként elrendelni, különösen akkor, ha a büntetésből fakadóan a családok számára alapvető megélhetési gondok származhatnak.

A köz javára végzett munka alkalmazásánál az individualizációnak különös jelentősége lehet. A végrehajtandó szabadságvesztés helyett vállalt ingyenes munkavégzési kötelezettséggel – éppen a munka jellegének meghatározásával – megcélozható a tettben megnyilvánuló személyi társadalomra veszélyesség. A szabadidő terhére végzett, órában meghatározott munkavégzés lehet olyan is, amely nem általában szolgálja a köz javát, hanem

éppen ott és azon a területen, ahol az elkövető bűncselekményével sértette a közérdeket, így például, ha súlyos közlekedési balesetet okozott, akkor szabadidejében meghatározott óraszámban segédkezhethet a traumatológián, mint segédműtős vagy segédápoló. Ha garázdaságával háborgatta a köz nyugalma vagy köztéri rongálást követett el, akkor büntetésként éppen e közterületen végezhet parkosítást. Tekintettel arra, hogy a személyi tulajdonságoknak (alkoholfüggőség, munkaképesség), valamint a helybéli munkalehetőségeknek nagy jelentősége van e büntetés kiszabásánál, a bíróságnak alapos környezettanulmányt kell készíttetnie a hivatásos pártfogóval. Csak ennek értékelése után merülhet fel az alternatív szankció alkalmazása. A bíróság ugyanakkor csak az elkövető hozzájárulásával rendelheti el a köz javára végzett munkát. Nyugati tapasztalatok szerint annak teljesítését minden esetben a hivatásos pártfogó ellenőrző és segítő tevékenységével kell biztosítani.¹²⁷ A körütekintő előkészítés, a megalapozott döntés biztosítja az eredményes végrehajtást és mindkettő nagymértékben függ attól, hogy rendelkezésre áll-e az intézményes háttér, a hivatásos pártfogó felügyelet. Pozitív gyakorlati tapasztalatok birtokában Angliában például már a súlyosabb – erőszakos jellegű – bűncselekmények elkövetőinek esetében is alkalmazzák e büntetési formát.¹²⁸

A köz javára végzett munka – minden előnyös tulajdonsága ellenére – nehezen alkalmazható széles körben azokon a területeken, amelyekben komoly gondot jelent a lakosság foglalkoztatása, viszonylag nagyarányú a munkanélküliség. Ilyen helyeken ugyanis a foglalkoztatásnak, a hasznos munkának megnő a társadalmi értéke, csökken a munkavégzés büntetési jellege. Lassan mindenféle szolgáltatás, tevékenység munkaként jelenik meg a piacon; ez pedig büntetésből, ingyen nem végeztethető el. *Kétséges az is, hogy mennyiben lehet „erkölcsnemesítő” a közjavára végzett heti néhány órás hasznos munka olyan bűnelkövetők esetében, akik egyébként egész héten nem dolgoznak és munkanélküli-segélyből élnek.*¹²⁹

Az alternatív büntetési formák hazai terjedésének súlyos korlátokat szab annak a rétegnek az egyre jelentősebb bűnözési aktivitása, amely a bűncselekmény elkövetésével igazi kockázatot nem vállal, hiszen alig maradt veszítenivalója. Ez a réteg pénzbüntetéssel nem sújtható, hiszen azt – annak meg nem fizetése miatt – előbb-utóbb szabadságvesztésre kell változtatni. Munkával járó büntetésre aligha ítéltető, ha aktuálisan nincs munkája. Szakképzettsége általában nincs, így annak gyakorlásától nehéz lenne eltiltani. Egyetlen „kincse” a szabadsága, amelytől persze megfosztható.¹³⁰ A börtönártalmak – az önálló döntésképeség csökkenése, a családi kötelékek gyengülése, a szociális elesettség hatványozódása, az elítélt társak káros befolyása stb. – miatt azonban a legelesettebb elítéltek társadalmi integrációja a szabadságvesztés letöltése után egyre reménytelenebb. A büntetés-végrehajtás eszközei egyre szegényesebbek, napról napra nehezebb értelmes, hasznos és megfizethető munkát telepíteni a börtönfalak közé. Munka hiányában pedig lehetetlenné válik az értelmes nevelés a szabadságvesztés alatt. Az utógondozás során a pártfogó felügyelő – minden hatékony eszköz híján – legfeljebb tanácsokkal láthatja el a szabadulót. Amilyen mértékben csökken egyébként munkájában a segítségnyújtás lehetősége, úgy kerülnek abban előtérbe a formális szabályok betartására irányuló, hatósági jellegű ellenőrző természetű jogosítványok. A segítőből így válhat üldöző, a pártfogókból pedig – szerencsés esetben csak magatartási szabályok megszegése miatt – újra börtönlakó. *Ezekben az esetekben a börtönnépeség éppen a büntetőpolitika öngerjesztő folyamatai miatt növekedhet.* A börtön a legköltségesebb állami intézmények közé tartozik, használata már csak ezért is megfontolandó olyan elkövetőkkel szemben, akiknek tette, magatartása ezt nem feltétlenül indokolja.¹³¹ Ilyenkor a szabadságtól való megfosztás a társadalom védelme szempontjából is irracionális, hiszen a kitűzött célokkal ellentétes eredményhez vezet. Miután az említett réteg tartós társadalmi jelenlétére kell berendezkedni és számítani kell bűnözési aktivitásának fennmaradására, ezért tudatosan szembe kell helyezkedni azokkal az automatizmusokkal,

amelyek a börtönnépesség emelkedése, a börtönférőhelyek szaporítása irányába hatnak. Ez csak a szociálpolitika és a büntetőpolitika nagyon célirányos együttműködésével érhető el, olyan társadalmi légkörben, amelyben újra felépülnek az öntevékeny, természetes kisközösségek, hatásukra pedig növekszik a tolerancia.

7. Büntetőpolitika, szociálpolitika, társadalompolitika

*A büntetőpolitika és a szociálpolitika együttműködésének újragondolásánál abból kell kiindulni, hogy a büntetőpolitikának már vannak hagyományosnak tekinthető és megőrzendő szociálpolitikai feladatai.*¹³² Ezek a nem szándékolt, de a büntetés következményeként mégis megjelenő hátrányok ellensúlyozását szolgálják, így elviselhetővé teszik az elítélt számára a büntetés végrehajtását. Hozzájárulnak ahhoz, hogy az elítélt kedvezőbb személyi adottságokkal – magasabb iskolai végzettséggel, szakismerettel – kerüljön vissza a társadalomba, hozzásegíthetnek a büntetésből fakadó káros következmények csökkentéséhez, a munkaalkalom és a szállás feltételeinek megteremtéséhez. Ezeknek a feladatoknak az ellátása a büntetés-végrehajtásért felelős intézményrendszer, tehát a börtönök és a hivatásos pártfogó felügyelők hatáskörébe tartozik. Tevékenységükkel a speciális prevenciót, vagyis a bűnismétlés megelőzését szolgálják. Illetékességük azonban nem terjedhet túl a tettarányos felelősségi rendszerben megállapított büntetés mértékén. Működési területük térben és az érintett személyek tekintetében korlátozott. Mint említettem, segítő tevékenységük burkoltan vagy nyíltan párosul hatósági jellegű, ellenőrző, korlátozó intézkedésekkel, tehát közvetlenül érinti az emberi szabadságjogokat és a személyiséget védő jogokat. Ezért a büntetőpolitikában megvalósuló szociálpolitikai tevékenységnek ki kell egészülnie olyan intézmények szociális segítő szolgálataival, amelyek teljesen mentesek a hatósági jellegű jogköröktől. A bűnelkövetők egyre jelentősebb része hajléktalan, de ez nemcsak rájuk jellemző. A hajléktalanok, a krízishelyzetbe került személyek, családok számára átmeneti otthonokat kell létrehozni, amelyekben szakképzett szociális munkások támogatnák az ott lakók társadalmi integrációját. Ide kellene befogadni azokat a bűnelkövetőket is, akik rászorulnak a segítségre. Az intézmény jellegéből következik azonban, hogy az nem tartozhat a büntetőpolitika szervezeti rendjéhez, hanem azon kívül, helyi önkormányzati, egyházi, egyesületi kezelésben kellene működnie. A hajléktalan bűnelkövető tehát nem azért kerülne ide, mert bűnelkövető, hanem azért, mert hajléktalan. Más kérdés, hogy a hivatásos pártfogónak itt is mindaddig tartania kellene vele a kapcsolatot, amíg a törvényes előírások szerint az kötelező.

A büntetettek családja az esetek jelentős részében erkölcsi és anyagi krízishelyzetbe kerül a bűncselekmény elkövetése, a büntetőeljárás és a büntetés-végrehajtás miatt. A nyomozás során olyan tények is napvilágra kerülhetnek, amelyek újabb családtagok potenciális bűnelkövetővé válásának veszélyét jelzik. Erre azonban a büntetőjog intézményrendszere nem reagálhat saját hatáskörében. Segítő és mentőakciókat kezdeményezhet viszont olyan intézményeknél, amelyek krízishelyzetek megoldására specializálódtak.¹³³ Jelzéseivel közreműködhetne a kisközösségekre orientált szociális munka kialakulásában, a családsegítő központok valódi funkcióinak betöltésében.¹³⁴

Mindez azonban további problémákat is felvet. Az állampolgári biztonságvédelméhez nem elegendő a büntetőjog territóriumának az eddiginél pontosabb meghatározása és az új szolgáltatások hálózatának megteremtése. Az új intézmények működése során, valamint a hagyományos intézmények szolgáltatásainak kiterjesztésekor ügyelni kell arra is, hogy tevékenységükbe olyan garanciális értékű szabályok épüljenek be, amelyek az állampolgári szabadság- és személyiségi jogok védelmét biztosítják. *Az állampolgárt ugyanis egyaránt veszélyeztetheti az intézményi hatalom bürokratikus működése és a szakértelem imperializmusa. Nemcsak a monolitikus és a mindenható állam faraghat alattvalókat polgáraiból, hanem a megcsontosodott, ellenőrzés nélkül működő, megújulásra képtelen szakértelem is.*¹³⁵

A büntetőpolitika és a szociálpolitika közötti munkamegosztás kérdése fel sem merülhet azoknak a társadalmi folyamatoknak a befolyásolásában, ellenőrzésében, amelyek a bűnözés mint társadalmi tömegjelenség keletkezését vagy reprodukcióját eredményezik. Hiszen – mint láttuk – a társadalmi egyenlőtlenségbőlfakadó bűnözés és a deviancia többi megjelenési formája azonos gyökerekből táplálkozik. Ezek a folyamatok csak társadalmi rétegeket érintő társadalompolitikai, szociálpolitikai eszközökkel befolyásolhatók. Az utóbbiak célja azoknak a létfeltételeknek a kedvező alakítása, amelyek a társadalomhoz fűződő kötelekeket gyengítik. „Jaj azonban – írta *Bibó* István – annak a segítségnek, mely gátak építése helyett örökké csak a düledező házakat akarja megtámasztani, s mikor a válság állandósulását látja, nem a társadalom szerkezetében rejlő okokat keresi és küszöböli ki, hanem a 'szociális' munkát állandósítja, s 'szociális érzék' címén a bajok tüneti kezelésére való állandó készséget fejleszti ki magában”.¹³⁶

Jegyzetek az I. fejezethez

1 *Marx-Engels*: A német ideológia. Szemelvények Marx és Engels 1844-1846-ban kéziratban maradt műveiből. Budapest, 1952. 42. old.

4 *Hobsbawn*, E. J.: A forradalmak kora (1789-1848). Budapest, 1978. 204. old.

3 *Hobsbawn*, E. J.: i. m. 219. old.

4 *Engels*, F.: A munkásosztály helyzete Angliában. Szikra, Bp. 1954. 325-326. old.

5 *Engels*, F.: i. m. 329. old.

6 *Engels*, F.: i. m. 328. old.

7 *Beccaria*, G: Büntett és büntetés. Budapest, 1967. 89. old. A generális prevenció még egyértelműbb meghatározása *Bentham* angol jogfilozófus munkájában található: A büntetőjogi büntetést úgy kell meghatározni, hogy elég súlyos legyen ahhoz, hogy ne okozzon több sérelmet, mint amennyi az egyensúly eléréséhez szükséges, hogy a potenciális bűnözőt akadályozza a bűnelkövetésben. Ezzel kell elrettenteni a bűnös csábítástól. *Bentham*, J.: Theory of Punishment and Rewards. London, 1801. (Idézi *Toppan*, P. W.: Crime, Justice and Correction. New York, 1960. 486. old.)

8 *Hobsbawn*, E. J.: A tőke kora, 1848-1875. Budapest, 1978. 162-222. old.

9 *Somló*, B.: Ethika. Pozsony-Budapest, 1900. 56-57. old.

10 *Lombroso*, C: Büntettes. Magyar Jogi Lexikon. II. kötet. Budapest, 1899.

11 *Lombroso*, C: Lángész és örültség. Budapest, 1910. 19., 28. és 111. old.

203

12 *Lafargue*, P.: A bűnözés Franciaországban 1840-1886 között. (Először Die Kriminalität in Frankreich von 1840-1886 címen 1890-ben látott napvilágot Stuttgartban a Die Neue Zeit hasábjain; 11-16 old.) Forrás: Kriminálszociológia. Szöveggyűjtemény. Szerk.: Szabó András. Budapest, 1975. 16-17. old. (Számított adat.)

13 *Quetelet*, M. A.: A Treatise on Man and Development of his Faculties. Edinburgh, 1842. 6-10. old.

14 *Quetelet*, M. A.: Az emberről és tehetségi kifejlődéséről, vagy a társadalmi physika kísérlete. 1835. Idézi: *Balogh* Jenő: Nyomor és büntettek. Budapest, 1908. 33-34. old.

15 *Quetelet*, M. A.: A Treatise on Man... 73. old.

16 *Guerry*, F.: Franciaország erkölcsi statisztikájára vonatkozó tanulmányok. Párizs, 1833.

17 *Engels*, F.: A munkásosztály helyzete Angliában. *Marx*, K.: Louis Bonaparte Brumaire Tizenharmadikája. Marx-Engels Válogatott Művei, I. kötet. Budapest, 1975. 479-480. old. *Engels*, F.: Eugen During úr tudományforradalmasítása. Marx-Engels Válogatott Művei, III. kötet. 258-259. old.

18 *Engels*, F.: A munkásosztály helyzete... i. m. 155-169. old.

19 *Mayer*, G.: 1877-ben megjelent munkáját idézi az Economie Crises and Crime című Európa Tanács kiadvány. Strasbourg, 1985. 8. old. Lásd még *Lafargue*, idézett műveit is.

20 *Bonger*, W. H.: Criminality in Economic Conditions, London, 1916. 605-606. old. A hosszú munkanapok, monoton munkák brutalizálják azokat, akik erre vannak kényszerítve; a rossz lakáskörülmények gyengítik a morális ellenállást, a létbizonytalanság úgyszintén a morális tartás megingásához vezet, az abszolút szegénység, a gyakori betegség és a munkanélküliség úgyszintén kedvezőtlenül befolyásolja az e terheket viselő emberek és kisközösségeik erkölcsi állapotát. (508. old.)

21 *Durkheim*, E.: Az öngyilkosság. Budapest, 1967. 259. old. 22Lm. 250-261. old.

23 I. m. 328. old.

24 Lm. 391. old.

251. m. 392-394. old.

26 *Durkheim*, E.: A bűnözés – normális jelenség. Kriminálszociológiai szöveggyűjtemény. Szerk.: Szabó András. Budapest, 1975. 200-201. old.

27 Ha igaznak fogadjuk el ezt a tételt, akkor felmerülhet a kérdés, hogy vajon a normálisnál magasabb arányban jelen lévő deviáns viselkedésekkel egyidejűleg aránytalanul nagymértékben létezik-e az átlagostól pozitív, előreivő irányban eltérő magatartástípus is. Ha igen, akkor ezek mennyiben törnek meg a merev struktúra szűkre szabott korlátai között, mennyiben semlegesítik őket az átlaghoz igazodó normák, normatívák? Mennyi veszteség érheti ilyen módon az emberiséget? E kérdésekkel eddig viszonylag keveset foglalkozott az egzakt társadalomtudomány. Pedig az elmaradt haszon legalább olyan kár, mint a devianciában látványosan megmutatkozó társadalmi veszteség. Lehet, hogy a hullócsillagok a társadalomban végül is a deviancia áraként könyvelhetők el, mint nem tipikus bűnelkövetők, nem tipikus alkoholisták vagy nem tipikus öngyilkosok...

28 *Durkheim, E.*: A bűnözés – normális jelenség, i. m. 197-200. old.

29 *Durkheim, E.*: Az öngyilkosság. 380. old.

30 Lásd mindezt bővebben kifejtve Quetelet és Durkheim munkásságának ismertetése során, továbbá különösen: *Lombroso, C-Ferri, E. Garofolo, R.*: New School of Positivist Criminology. London, 1910. *Fern, E.*: Criminal Sociology. London, 1917., *Tarde, G.*: Összehasonlító tanulmányok a kriminológia köréből. Budapest, 1908.

31 Az összefoglaló alapjául a következő munkák szolgálnak: *Gomez, G. E.*: Bevezetés a kriminológiába. Maracaibó, 1966. 280-281. old. *Jescheck, H.*: A Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület és a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság hatása a modern kriminálpolitika nemzetközi fejlődésére. Büntetőjogi szakirodalom-gyűjtemény. II. kötet. Szerk.: Horváth T.-Szűk L. Budapest, 1987. 260-265. old. *Radzinowicz, L.*: Ideology and Crime. 58-60. old.

32 *Vámbéry R.*: Büntetőjog. Budapest, 1913. 11. old.

33 *Liszt, F.*: Kriminalpolitische Aufgaben, Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, IX. évf. Berlin, 1904. 640-645. old.

34 Hatásukra vezették be a feltételes elítélést 1888-ban Belgiumban, 1893-ban Portugáliában, 1891-ben Franciaországban, 1895-től a német tartományokban, 1904-ben Olaszországban, 1906-ban Svédországban, 1908 -ban Spanyolországban és Magyar -országon, 1916-ban Horvátországban, 1920-ban Ausztriában. A modern elvek alapján kiszabható pénzbüntetést az 1921-22-es német reformok alkalmazták, és 1925-ben Hollandiában is átvették. A napi tételes pénzbüntetés meghonosítója 1921-ben Finnország, 1931-ben Svédország, 1939-ben Dánia volt. Lásd ennek bővebb kifejtését *Jescheck, H.*: i. m. 263-265. old.

35 A fiatalkorú bűnelkövetők felelősségre vonásának sajátos fejlődését lásd bővebben kifejtve: *Szabó A.*: A fiatalkorúak és a büntetőjog c. munkájának I. fejezetében. (Budapest, 1961.) és *Vigh J.*: A fiatalkori bűnözés és a társadalom c. munkájának 2. és 3. fejezetében. (Budapest, 1964.)

36 A fiatalkorúak speciális büntető felelősségre vonásáról törvény készült 1901-ben Hollandiában, 1908-ban Magyarországon, 1912-ben Belgiumban és Franciaországban. Angliában 1908-ban hoztak törvényt a fiatalkorúak büntető felelősségéről, 1907-ben próbára bocsátásuk alkalmazását szabályozták.

37 *Vámbéry R.*: A visszaesés a büntetőjogban. Vélemény és törvénytervezet. Budapest, 1907. 4-5. old.

38 Lásd az 1913. évi XXI. törvény indoklását. (1913. évi törvenycikkek. Budapest, 1914. 335. old.)

39 *Sacker, A.*: Der Rückfall. Berlin, 1899. 10-11. old., valamint *Hälschner, J.*: Das gemeine deutsche Strafrecht. Berlin, 1881. 543-545. old.

40 *Liszt, F.*: Lehrbuch des deutschen Strafrechts. Berlin, 1907. 58. old.

41 *Lacassagne* e megállapítását a magyar 1913. évi XXI. törvenycikk indoklása idézi. I. m. 329. old.

42 *Prins, A.*: La defense Sociale et les transformations du droit pénal. Brüsszel, 1910. 150-

160. old.

43 Lásd ennek bővebb kifejtését *Friedmann, E.*: A határozatlan tartamú ítéletek. Budapest, 1910. 182-183. old.

44 Lásd bővebben *Friedmann, E.*: i. m. 182-183. old.

45 Lásd bővebben *Finkey, F.*: A csavargás és koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból. Budapest, 1905. 31-37. old.

46 Idézi *Frankowski, S.*: Sentencing recidivists: New Approach in Polish Criminal Code. Kézirat, 1974. 5. old.

47 *Hammond, W. H. and Chayen, E.*: Persistent Criminals. London, 1963. 9-10. old.

48 *Hammond, W. H.-Chayen, E.*: i. m. 10-11. old. A veszélyes visszaesők fokozott büntetőjogi felelősségéről törvény rendelkezett 1902-ben Norvégiában, 1928-ban Magyarországon, 1930-ban Belgiumban, 1933-ban Németországban. Megoldásaik nagymértékben hasonlóak az angol jogi megoldáshoz.

49 *Monis T.*: Az államszervezet legjobb formáiról és az Utópia nevű új szigetről. 1516. Idézi *Irk Albert*: Kriminológia. Budapest, 1912. 183. old.

50 Miközben *Bölöni Farkas* hívéül szegődött az amerikai büntetés-végrehajtási rendszernek, saját börtönviszonyainkról így írt: Nálunk a fogházak a megromlott erkölcsök szemétházai, hová egy időre kihányatik a társasági életet megvesztegető rohadt rész, hogy ezen házban mint a gonoszság iskolájában henye élet unalmi között egymást tanítva még rendszeresebben betanulhassék a gonoszság a státusz költségén; hol a fogoly a botozások közt megutálva a bosszúálló törvényeket és az őtet megalázott, s kebeléből kirekesztett emberiséget, új elkeseredéssel tér meg az életbe, vissza-bosszulni az őket üldözőket. (Utazása Észak-Amerikában 1831-1832. Bukarest, 1966. 150. old.)

51 *Deák Ferenc* munkáiból. A halálbüntetés ellen. Sajtó alá rendezte: *Wlassics Gy.* Budapest, 1906. 81. old.

52 *Eötvös J.*: Vélemény a fogházjavítás ügyében. Pest, 1838. 9. és 13. old.

53 *Eötvös J.*: i. m. 32-33. old.

54 *Eötvösi.*; i. m. 35. old. Óvatos mértéktartásának magyarázata egyébként ugyanebben a műben található. Okfejtése máig érvényes tanulságokat tartalmaz: Van egy neme az embereknek, minden újításnál a legveszedelmesebb, mely jó és rossz helyett csak *divatost* ösmerve, mihelyst valami új gondolat feltámad, azt határtalan túlságoskodások által nevetségessé teszi. Miként Voltaire Istentagadókká, Rousseau embergyűlölökké tévé e szegényeket, úgy Howard munkája után egyszerre mérhetetlen emberszeretet hatá meg szíveiket s a tömlőcjavítás lön a jelszó, amellyel egyszerre mind a középszerűségek a térre szálltak, hogy maguknak kis hírecskét szerezzenek,... úgy annyira, hogy ha ez érzelmők kívánata-inak a kormányok hódolnak, bizonyára olyanná vált volna rövid idő után a rabok sorsa, mely a szabadmunkás előtt kívánatosnak látszik.... A tömlőc büntetés maradjon, de ne váljék soha kínzássá, melynek nagysága nem a rab gonoszságától, hanem őrzője embertelenségétől függ. (18-19. old.)

55 *Balla K.*: Vélemény a büntetésmód javítása iránt. Pest, 1841. 70-74. old.

56 *Balla K.* i. m. 165. old.

57 *Balla K.*: i. m. 121. old.

58 *Balla K.*: i. m. 127-130. old.

59 *Hanák P.*: Magyarország a Monarchiában. Vázlatok a századelőmagyar társadalmáról. Tanulmányok. Budapest, 1973. 350-352. old.

60 *Ferge Zs.*: A szegénység társadalmi kezelése. Magyarország 1867-1980. Kézirat, 1984.

61 *Földes B.*: A társadalmi gazdaságtan alkalmazott és gyakorlati tanai. Negyedik, átdolgozott kiadás. Budapest, 1907. 517-520. old.

62 *Földes B.*: Városaink és a városi lakosság életviszonyai az utolsó népszámlálás alapján. Budapest, 1883. 28-34. old.

63 Kunfi Zs.: Az iskola Magyarországon. A szociológia első magyar műhelye. II. köt. 55. old.

64 Földes B.: A társadalmi gazdaságtan ... 516. old.

65 Lásd különösen Irk A.: Krimináleltológia. Budapest, 1912. 280-285. old.

66 Tóth L.: A visszaesés okairól és óvszereiről. Budapest, 1889. 48-49. old.

67 Tóth L.: i. m. 11-12. old.

68 Földes B.: A bűnügy statisztikája. Budapest, 1906. 41-42., 102-110., 154. old.

69 Földes B.: A társadalmi gazdaságtan ... 523-525. old.

70 Vámbéry R.: Criminológia. Magyar Jogi Lexikon. II. köt. Budapest, 1899. 714. old.

71 Vámbéry R.: Büntetőjog. Budapest, 1913. Lásd ennek bővebb kifejtését a 36. lábjegyzetnél.

72 Vámbéry R.: Büntetőjog. 9. old.

73 I. m. 39-40. old.

74 Vámbéry R.: Megrögzött büntetettek. Jogtudományi Közlöny, 1927. 22. sz. 4. old.

75 Vámbéry R.: Büntetőjog. 63. old.

76 Balogh J.: Adalékok a fiataalkori büntetettek pszichológiájához. Budapest, 1909. 5. old.

77 Balogh J.: Adalékok... 4. old.

78 Balogh J.: Gyermekvédelem és büntetőjog. Budapest, 1907. 86. old.

79 Balogh J.: Fiataalkorúak és a büntetőjog. Budapest, 1909. 86. old.

80 Balogh J.: Fiataalkorúak ... 95. old.

81 Balogh J.: Gyermekvédelem ... 5-6. old.

82 Balogh J.: Gyermekvédelem ... 9. old.

83 Balogh J.: Gyermekvédelem ... 8. old.

84 Balogh J.: Fiataalkorúak... 244. old.

85 1901. évi Vili. te. az állami gyermekmenhelyekről, 2., 1901. évi XXI. te. a közsegélyre szoruló 7 éven felüli gyermekek gondozásáról, 2..

86 Balogh J.: Fiataalkorúak ... 181-185. old.

87 Baumgarten I.: Az alkohol mint bűnszerző. Jogállam, 1908. VII. évf. Budapest, 1908. 637. old.

88 Irk A.: Kriminológia. Budapest, 1912. 182-209. old.

89 Irk A.: Kriminológia. Budapest, 1912. 216. old.

90 Lm. 220-231. old. 91 I. m. 246. old.

92 I. m. 262. old.

93 I. m. 297. old.

94 Irk például így foglalja össze a szülők hátrányos táplálkozása és a kriminalitás közötti kapcsolatot: A modern pszichiátria kutatásaiból tudjuk, hogy a degeneráció legelső faktora a hiányos táplálkozás. A büntettes ideológiájában pedig láttuk, hogy a degeneráció és a kriminalitás ikertestvérek, hogy Drill orosz kriminológus szavaival éljünk, a degeneráció progresszív kriminalitásra vezet. (Krimináleltológia. 236. old.)

95 I. m. 301. old.

96 Nagyiványi Fekete Gy.: A dologház és lakói. Magyar Jogászegyesületi Értekezések. Budapest, 1891. 6-7. old.

97 I. m. 7. old.

98 I. m. 17. old.

99 Lásd Az 1879. évi XL. törvénycikk (Kbtk.) 16-23. -át és a 62-69. -t.

100 Pekári F.: A csavargásról. Büntetőjogi Dolgozatok Wlassics Gyula születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1912. 250. old.

101 I. m. 251-252. old.

102 Finkey F.: A csavargás és koldulás szabályozása kriminal-politikai szempontból. Budapest, 1905. 12. old.

- 103 I. m. 14. old.
 104 I. m. 15. old.
 105 I. m. 16. old.
 106 1913. évi törvénycikkek. Budapest, 1914. 335. old.
 107 Részletesebb elemzést tartalmaz *Horváth T.*: Büntetésvégrehajtási jog. I. kötet. Budapest, 1975. 332-335. old.
 108 *Berend T. L.*: Válságos évtizedek. Budapest, 1982. 277-287. old.
 109 *Ferge Zs.*: i. m. 23-24. old.
 110 *Ferge Zs.*: i. m. 64-65. old.
 111 Lásd a kérdés bővebb kifejtését *Ferge Zs.*: i. m. 82-94. old.
 112 1928. évi X. te. A büntető igazságszolgáltatás egyes kérdéseinek szabályozásáról. III. fejezet. Magyar Törvénytár. Budapest, 1929.
 113 Itt érdemes idézni a törvénycikk indoklását megfogalmazó szerkesztőt: Örök dicsőségére fog szolgálni a magyar törvényhozásnak, hogy Anglia után az első volt Európában, amely felismerte a XIX. század 'egyenlőség' nevében végzett kodifikációjának nagy tévedését... A XLX. században megingathatatatlannak vélt alapelvvel szemben – hogy a büntető igazságszolgáltatásban nélkülözhetetlen a tárgyi súly és alanyi bűnösség arányában határozott tartamú kiszabott büntetés –... ma már általánosan elismerést nyert, hogy egyfelől az említett alapelvvel szemben helyet kell engedni a gyermek- és fiatalkorúak megmentésének (nevelő intézkedésekkel), az először megtévedt ember tekintetében a megbocsátásnak (feltételes elítélés), a közveszélyes munkakerülők, csavargók munkára kényszerítésének, a munkára oktatás lehetőségének (dologház), másfelől, hogy feltétlenül meg kell védeni a társadalmat a megrögzött büntetettekkel szemben (szigorított dologház). (I. m. 290. old.)
 114 *Vámbéry R.*: Megrögzött büntetettek. Jogtudományi Közlöny 1927. évi 22. sz. 179-199. old.
 115 Lm. 185. old.
 116 *Rácz Gy.*: Az individualisztikus büntetőjog alkonya. Budapest, 1933. 6-9. old.
 117 *Angyal P.*: Büntetőjogi reformok és az egyéni szabadság. Concha-Emlékkönyv. Budapest, 1912. 26. old.
 118 *Nemes L.*: A kültelki gyermekek élete és jövője. Budapest, 1913.
 119 *Nemes L.*: A bűnöző társadalom kialakulása. Angyalföldi adatgyűjtések, megfigyelések és tanulmányok alapján. Budapest, 1935.
 120 Lm. 11. old.
 121 Lm. 31. old. 122 I. m. 41. old.
 123 Lm. 41. old.
 124 Lm. 43-58. old.
 125 *Zehery L.*: A szociális eszme érvényesülése büntetési rendszerünkben. Budapest, 1943. 8. old.

Jegyzetek a II. fejezethez

- 1 Lásd különösen *Borchardt, K.*: Az 1930-as évek válságának következményei és mai tanulságai. In: Válság, recesszió, társadalom. Budapest, 1987. Szerk.: *Berend T. Iván és Borchardt*, 12-13. old., valamint *Ferge Zs.*: A negyedik út. Kézirat. Budapest, 1988.
- 2 *Burt, C.*: The Young Delinquent. London, 1925.
- 3 *Burt, C.*: i. m. 66-68., 83-101. old.
- 4 *Thrasher, F. M.*: Social Patterns of the Gang Chicago. Chicago, 1927. Theories of Society, Vol. II.
- 5 *Shaw, C. and McKay, M. D.*: Social Factors in Juvenile Delinquency. In National Commission of Law Observance and Enforcement. Report on the Causes of Crime. Vol. 11. Washington, D.C., 1931., *Shaw, C. and McKay, M. D.*: Juvenile Delinquency and Urban Areas. Chicago, 1942., *McKay, M. D.*: The Neighbourhood and Child Conduct. American

Annals, 1949. 11. sz.

6 McKay, M. D.: The Neighbourhood ... 178-180. old.

7 Merton, R. K.: Társadalmi struktúra és anómia. Kriminológiai szöveggyűjtemény. Szerk.: Szabó A. Budapest, 1975. 223-224. old.

8 Merton, R. K.: i. m. 221-223. old.

9 Merton, R. K.: i. m. 217. old.

10 Merton, R. K.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Budapest, 1980. 394-395. old.

11 Sellin, T.: Culture Conflict and Crime. New York, 1938.

12 Sutherland, E. H.-Cressey, D. R.: Principles of Criminology 5. kiadás, New York, 1955., 77-80. old.

13 Cohen, A. K.: Delinquent Boys, Glencoe, III, 1955.

14 Cloward, R. A. and Ohlin, L. E.: Delinquency and Opportunity, Glencoe, 111., 1960.

15 Miller, W. B.: Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency. Social Issues, New York, 1958. 4., 5-19. old.

16 Wolfgang, M. E. and Ferracuti, F.: The Subculture of Violence: Toward an Integrated Theory in Criminology. London, 1967. 9-11. old.

17 Cotgrave, S.: The Science of Society. London, 1967. 279. old.

18 Toby, J.: Affluence and Adolescent Crime. In Task Force Report: Juvenile Delinquent and Administration of Justice. Washington, U.S. 1967. 132. old.

19 McDonald, L.: Social Class and Delinquency. London, 1969.

20 Machver, R. M.: The Ramparts We Guard, 1950. New York, 85. old., Idézi Merton, R. K.: Társadalomelmélet... 393. old.

21 Castel, R.: A szegénység elleni háború az Egyesült Államokban: a nyomor státusza a bőség társadalmában. Szociálpolitikai Értesítő, 1985. II. 4-5. sz. Budapest, 300-325. old.

22 Merton, R. K.: Társadalomelmélet... i.m. 352-353. old.

23 Castel, R.: i.m. 310. old.

24 Beck, S.: Introduction to the Rorschach Method. American Orthopsychiatric Association Research Monograph, 1. sz. Mena-sha, Wise, 1937. 4. In: Somenow, S. E.: Inside the Criminal Mind. New York, 1984., 181-182. old.

25 Abrahamsen, D.: The Psychology of Crime. New York, 1960. 14-15. ol.

26 Abrahamsen, D.: i. m. 54-55. old.

27 Abrahamsen, D.: i. m. 17-21. old.

28 Glueck, S. and E.: Unrevealing Juvenile Delinquency. Cambridge, U.S.A. 1950. 35-40. old.

29 Glueck, S.: The Problem of Delinquency. Boston, 1959. 164. old.

30 Glueck, S. and E.: Unrevealing Juvenile Delinquency. Glueck, S. and E.: Physique and Delinquency. New York, Harper, 1956. Glueck, S. and E.: Family Environment and Delinquency. London, 1962. Glueck, S. and E.: Delinquents and Nonelinquents in Perspective. Cambridge, Mass. 1968. Glueck, S. and E.: Toward a Typology of Juvenile Offenders: Implications for Fneiapy and Prevention. New York, 1970.

31 Lásd a részletes felsorolást: Glueck, S. and E.: Toward a Typology of Juvenile Offenders. 136-138. old.

32 Glueck, S. and E.: i. m. 82-83. old.

33 Glueck, S. and E.: i. m. 81., 93. old.

34 Glueck, S. and E.: i. m. 25., 158-173. old.

35 Glueck, S. and E.: i. m. 85-86. old.

36 Lásd pl. Loeber, R. and Dishion, T.: Early Predictions of Male Delinquency: A Review Psychological Bulletin, 1983. 94. köt., 1. sz. 68-99. old. Lásd továbbá Wilson, J. Q.: Raising Kids, The Atlantic, October, 1983. 45-57. old.

- 37 Lásd mások mellett *Studt, E., Messinger, S. L. and Wilson, T. P.*: Search for Community Prison. New York, 1968., valamint *Glaser, D.*: The Effectiveness of the Prison and Parole System. New York, 1969., továbbá *Sandhu, H. S.*: Modern Correction. Springfield, 1971.
- 38 *Warren, M. Q.*: Correctional Treatment Community Settings. Sacramento, 1971.
- 39 *Toch, H.*: Police, Prisons and the Problems of Violence. Washington, 1977. 52-53. old.
- 40 *Flynn, E. E.*: Patterns and Sources of Prison Violence. Implication for Theory of Control. Montreal, 1978. 299-341. old.
- 41 *Struggle for Justice*. A Report on Crime and Punishment in America. New York, 1981. 40-47. old.
- 42 *Schoen, K. F.*: A New Prison in a System Encouraging Alternatives. Montreal, 1978. 225-245. old.
- 43 *Flynn, E. E.*: Patterns and ... 301. old.
- 44 *Wilson, J. Q.*: Thinking about Crime. New York, 1977. 188. old.
- 45 *Struggle for Justice*. ... 145-154. old.
- 46 *Szabó, D.*: Kriminológia és kriminálpolitika. Budapest, 1981. 184. old.
- 47 *Morris, N.-Hawkins, G.*: Letter to the President on Crime Control. Chicago, 1977. 1-69. old.
- 48 *Morris, N.*: The Future of Imprisonment. Chicago, 1974. 85-123. old.
- 49 *Ohlin, L. E.-Miller, A. D.-Coates, R. E.*: Youth Correction in Massachusetts. Washington, 1977. 214
- 50 *Von Hirsch, A.*: Doing Justice. The Choice of Punishments. New York, 1976. 18. old.
- 51 *Scull, A. T.*: Decarceration. Community Treatment and the Deviant: A Radical View. New Jersey, 1977. 50-55. old.
- 52 *Von Hirsch, A.*: Doing Justice... 35-89. old.
- 53 *Von Hirsch, A.*: Doing Justice... 97-118. old.
- 54 *Somenow, S. E.*: Inside the Criminal Mind. 3-255. old.
- 55 *Idézi Somenow, S. E.*: i. m. 178. old.
- 56 *Moynihán, D.P.*: Coping Essay on the Practice of Government. New York, 1973. 69. old.
- 57 *Moynihán, D. P.*: The Crises in Welfare. Public Interest, 1968., Winter. 1973. 134-160. old.
- 58 *Boyson, R.*: Down with the Poor. London, 1971. 1-9. old.
- 59 *Simai, M.*: A mai kapitalizmus történeti perspektívában. Valóság, 1985. 4.sz., 12-25. old.
- 60 *Borchardt, K.*: Az 1930-as évek. 23-24. old.
- 61 *Castel, R.*: A szegénység ... 300. old.
- 62 *Ferge Zs.*: A negyedik út. 1. old.
- 63 *Jankovic, J.*: Labour Market and Imprisonment. Crime and Social Justice. London, 8. köt. 1977. 17-31. old.
- 64 *Ignatieff, M.*: A Just Measure of Pain. New York, 1978., *Foucault, M.*: Discipline and Punishment. New York, 1979.
- 65 *Ignatieff, M.*: i. m. 214-215. old.
- 66 *Melossi, D.*: The Penal Question in Capital. Crime and Social Justice. London, 1976. Spring-Summer, 26-33. old.
- 67 *Castel, R.*: A szegénység ... 321. old.
- 68 *Castel, R.*: A szegénység ... 309. old.
- 69 *Radzinowicz, L.*: Ideology and Crime. A Study of Crime in its Social and Historical Context. London, 1966. 103-116. old.

70 Lásd a bővebb kifejtést például: *Radzinowicz, L.: Ideology..., Vass, A.A.: The Probation Service in a State of Turmoil. Justice of Peace, December 18/25, 1982. 788-790. old., üTemer, H. J.: Correctional Treatment Institutions in F.R.G. Concepts, experiences and conclusions. International Annals of Criminology, 1983. 21. köt. 1. sz., 53-57. old., Walker, N. D.: The Ultimate Justification: Crime, Proof and Punishment. Essays in Memory of Sir Rupert Cross. London, 1980. 121-123. old.*

71 Lásd különösen: *Burt, C: The Young Delinquent, Vass, A. A.: The Probation Service, i. m. 790-792. old.*

72 *Flamm, F.: The Social System and Welfare Work in the Federal Republic of Germany. Berlin, 1983. 449., 492., 567. old.*

73 Lásd bővebben *Gönczöl K.: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. Budapest, 1980. 70-78. old.*

74 *Therborn, G.: Why Some People are More Unemployed than Others. Verso, 1986. In: Ferge Zs.: A szociálpolitika hazai fejlődése. Kézirat. Budapest, 1988.*

75 *Townsend, P.: Szegénység Angliában. (Poverty in the United Kingdom. London, 1979.) Szociálpolitikai Értesítő, 1985. 4-5. II. Budapest, 1985. 327. old.*

76 *Townsend, P.: Szegénység ... i. m. 330-332. old.*

77 *Pratt, J.: Reflections on the Approach of 1984: Recent Development in Social Control in the U.K. International Journal of Sociology of Law. 11. köt., 4. sz., 1984., 344-345. old.*

78 *Badinter, R.: Economic Crisis and Crime. (Council of Europe) Strasbourg, 1982. 4-5. old. Lásd e téma bővebb kifejtését Gönczöl K.: Gazdaság-bűnözés-büntetőpolitika. Valóság, 1988. 10. sz. 35-49. old.*

79 *Ferge Zs.: A negyedik út. 2. old.*

80 *Euzéby, A.: Szociális védelem Nyugat-Európában. Szociálpolitikai Értesítő, 1987/3. Budapest, 1987. 323-330. old.*

81 Lásd részletesebben *Gara J.: A szociálpolitika szervezeti rendszere Svédországban. Szociálpolitikai Értesítő, 1983. 1.sz. Budapest, 1983. 65-113. old., valamint Esping-Andersen, G.: A szociális állampolgári jogok állama. Szociálpolitikai Értesítő, 1987.3. sz. Budapest, 1987. 35-66. old.*

82 *Esping-Andersen, G.: A szociális állampolgári jogok. 38. old.*

83 *Ferge, Zs.: A negyedik út. i. m. 4-5. old.*

84 *Esping-Andersen, G.: i. m. 38. old.*

85 *Farkas, K.: A szociálpolitika és intézményei Norvégiában. Szociálpolitikai Értesítő, 1983. 1. sz. Budapest, 1983. 113-145. old.*

86 *Farkas, K.: A szociálpolitika ... i. m. 114., 132. old.*

87 *Ferge, Zs.: A negyedik út. 36-37. old. Idézi Gough, J.: Human Needs and Social Welfare, Praxis International, 1. köt., 6. sz. 1984. c. munkáját*

88 Lásd részletesebben *Bárd K.-Györgyi K.: A pénzbüntetése és kodifikációja. Jogtudományi Közlöny, 1978. 1. sz. 10-17. old.*

89 *The Swedish Penal Code. Chapter 1.7.§. Stockholm, 1981. július 2.*

90 *Uo. Chapter 27. 70-71. old.*

91 *Uo. Chapter 28. 72-75. old.*

92 *Uo. Chapter 25.65-66. old.*

93 *Terms of Reference. The Committee on Imprisonment. 34. sz. 1979. 3. old.*

94 *Kühlorn, E.: Non Institutional Treatment and Rehabilitation. The National Swedish Council for Crime Prevention, Report No 7., 1979. 1. old.*

95 *A New Penal System. Ideas and Proposals. English Summary of a Report by the Council's Working Group for Criminal Policy. Stockholm, 1978. 40-41. old., Joutsen, M: The Indeterminate Incarceration of Dangerous Offenders in Scandinavia. Crime and Control in Scandinavia. Stockholm, 1980. 75-76. old., Terms of Reference. 4-5. old.*

96 Svensson, B.: A Strategy for Crime Prevention. International Annals of Criminology, 1987. 25. köt., 1-2. sz. 213-231. old.

97 *Imprisonment and the Criminal Justice System in Sweden*. Stockholm, 1980. 1. old.

98 *Terms of Reference*. 7. old.

99 *Pettersson, I.-Bagge, L.-Bishop, N.*: Sojourns away from the Prison. Stockholm, 1979.

100 *The Swedish Penal Code*. 75-76. old.

101 Az önkéntességnek azért van jelentősége, mert a kényszermunkát először az 1930-as Genovai Nemzetközi Egyezmény, majd később – 1966-ban – a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya törölte el, illetve tiltotta meg. (Elfogadva az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án. Beiktatva az 1976. évi 8. sz. tvr.-rel.) Az egyezmény 8. cikkének 3. pontja szerint „a) senkit sem lehet kényszer- vagy kötelező munka végzésére kötelezni; b) ennek a bekezdésnek az a) pontját nem lehet úgy értelmezni, hogy azokban az országokban, ahol valamely bűncselekmény miatti büntetésként *kényszermunkával járó szabadságvesztést* lehet kiszabni, megakadályozná az illetékes bíróság által hozott ilyen ítélettel elrendelt kényszermunka végrehajtását, c) e bekezdés szempontjából a 'kényszer- vagy kötelező munka' kifejezés nem foglalja magában: 1. azt a b) pontban nem említett munkát vagy szolgálatot, amely rendszeresen megkövetelhető a törvényes bírói határozat alapján *letartóztatásban lévő vagy ilyen határozattal feltételes szabadlábra helyezett személytől*.”

Eszerint a szabadságvesztéssel nem járó büntetések végrehajtása során kényszermunka nem rendelhető el, alkalmazására csak ilyen büntetés tartama alatt vagy azt követően, a feltételes szabadlábra helyezés után a büntetés hátralevő részének tartamára megengedett.

102 Chronological Survey of the Introduction of Alternatives to Imprisonment in the Member States of Council of Europe. Strasbourg, 1985.

103 *Tak, P. J. P.*: Community Service Orders in Western Europe. 4-5. old.

104 *Bondeson, U.*: Conditional Sentence and Probation, Scandinavian Research Council for Criminology, 1980. 60-67. old.

105 *Források*: Prison Information Bulletin, 1986. december, 1987. december, Strasbourg.

106 *Anttila, J.-Törnudd, P.*: Reason for Punishment. Crime and Crime Control in Scandinavia. Helsinki, 1980. 48. old.

107 *Anttila, J.-Törnudd, P.*: i. m. 48-51. old.

108 *Christie, N.*: Neo-Classicism: Its Hidden Message. 1978. Kézirat

109 *Christie, N.*: Limits to Pain. Oxford, 1982. 59-61. old.

110 *Christie, N.*: Limits ... i. m. 62-65. old.

111 *Christie, N.*: Limits... i. m. 82. old.

112 *Christie, N.*: Limits ... i. m. 88-89. old.

113 *Christie, N.*: Limits ... i. m. 92-95. old. és *Christie, N.*: Neo-Classicism.

Jegyzetek a III. fejezethez

1 *Irk, F.*: A társadalmi rétegződés kriminológiai és büntetőjogi vetületeinek rendszere. Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok XVTII. Budapest, 1981., *Gönczöl K.*: A hátrányos helyzet és a bűnözés. Valóság, 1982.2. sz., *Tauberl.*: A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés összefüggései, különös tekintettel egyes kisebbségi csoportokra. Budapest 1986., *Gönczöl K.*: A bűnös viselkedési minta. Valóság, 1986. 11. sz., *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon*. Budapest, 1986., *Vígh J. – Tauberl. – Madácsi I.*: Hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés kapcsolata. Kriminálstatisztikai és kriminológiai értékelés. Budapest, 1988.

2 *Szabó A.*: Bűnözés – ember – társadalom. Budapest, 1980. 202. old.

3 *Szabó A.*: i. m. 203. old.

4 Lásd mások mellett részletesebben: *Berend T. I.* és munkabizottsága: A Munkabizottság

állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának történeti okairól. Társadalmi Szemle, 1989. különszám., Komái J.: A hiány. Budapest, 1980., Ferge Zs.: A negyedik út. Kézirat, 1988., Jánossy F.: Gazdaságunk ellentmondásainak eredete és felszámolásuk. Közgazdasági Szemle, 1971. 7-8. sz., Bauer T.: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Budapest, 1981., Szelényi I.: Kelet-Európa átmeneti korszakban. Szocialista vegyesgazdaság felé? Társadalomkutatás, 1988. 4. sz.

5 Berend T. I. és munkabizottsága: i. m. 26. old. Az ötvenes évek válságát az idézett dokumentum a következőképpen jellemezte: „Az ötvenes évek – súlyos kényszerek, diktátum és erőszak révén – vitathatatlanul előmozdította az eredeti tőkefelhalmozásos modernizáció, a társadalmi mobilizáció és egyenlősítés fontos, bár az élő generációk számára nehéz megrázkódtatásokkal és terhekkel járó kibontakoztatását, s ebben fontos részeredményeket, sőt történelmi vívmányokat is elért. Az iparosítás elhibázott szerkezeti aránya, az egyre fontosabbá váló világgazdasági integrációból való kiszakítás, a korszak követelményeit szem előtt tévesztő egyoldalúság, az infrastruktúra fejlesztésének 'elnapolása' révén folytathatatlaná tette ezt az utat. A bürokratikus, diktatórikus, abszolutista etatizmus pedig gyökeresen ellentétes volt a modern társadalom és politika követelményeivel és magától értetődően súlyos akadályokat állított a modern társadalom és államfejlődés, s még inkább a szocialista fejlődés útjába. Ebben a vonatkozásban egyenesen társadalmi formációtévesztésről is beszélhetünk.” (31. old.)

6 „Ha – írja Ferge – a kisajátítás után a termeltető egyben termelő, a termelési eszközök tulajdonosa egyben fogyasztó is lesz, akkor a gazdasági és emberi jóléti érdekek, az egyéni és közösségi érdekek közötti ütközés automatikusan megszűnik. Ha nincs tőke, sem piac, akkor káros folyományaik sincsenek.” Ferge Zs.: i. m. 5-6. old.

7 Ferge Zs.: i. m. 7. old.

8 Andorka R.: A társadalmi mobilitás és az életmód-változások az 1930-as évek óta. Budapest, 1980. 149. old. 9 Berend T. I. és munkabizottsága: i. m. 19. old.

10 Berend T. I.: A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945-1968. Budapest, 1976. 240. old.

11 Andorka R.: i. m. 149-161. old.

12 Andorka R.: i. m. 154-155. old.

13 Harcsa I.: Társadalmi mobilitás a nyolcvanas években. Társadalmi Szemle, 1986. 4. sz. 48. old. A periférián élők önreprodukciós folyamatainak bemutatását lásd még Kulcsár K.: A szocialista életmód formálódásának politikai problémái. Tanulmányok az életmódról. Budapest, 1980. 55-56. old.

14 Laki L.: Az alacsony iskolázottság újratermelődésének társadalmi körülménye Magyarországon. Budapest, 1988. 47. old.

15 Laki L.: i. m. 48. old. 16 Laki L.: i. m. 49. old.

17 Gábor R. I.: A második (másodlagos) gazdaság. Valóság, 1979. 1. sz. 22-24. old.

18 Gábor R. I.: Reformok, második gazdaság, „államszocializmus”. Valóság, 1986. 7. sz. 45. old.

19 Manchin R. – Szelényi I.: Szociálpolitika az államszocializmusban. Medvetánc, 1986. 2-3. sz. 85. old.

20 Laki L.: i. m. 54. old.

21 Gábor A.: I. m. 45. old.

22 Kornai J.: Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja. Valóság, 1988. 5. sz. 7. old.

23 Manchin R. – Szelényi I.: Szociálpolitika az államszocializmusban. Medvetánc, 1986. 2-3. sz. 87-88., és 93. old.

24 Hankiss E.: Diagnózisok. Budapest, 1982. 103. old.

25 Hankiss E.: Társadalmi csapdák – diagnózisok. Budapest, 1983. 414. old.

- 26 Hankiss E.: Diagnózisok, i. m. 127. old.
- 27 Hankiss E.: Diagnózisok, i. m. 28. old.
- 28 Ferge Zs.: Családpolitika–családgondozás. Budapest, 1982. 189. old.
- 29 Az ezzel kapcsolatos értékválság gyökereit lásd részletesen: Huszár T.: Erkölc és társadalom. Budapest, 1983. 481-482., 486. old.
- 30 Lásd bővebben Cseh-Szombathy L.: Családpolitika. Társadalmi Szemle, 1982. 7. sz. 27. old.
- 31 Lásd bővebben: Gönczöl K.: Bűnözés és társadalompolitika. Budapest, 1987. 75-84. old.
- 32 Sajó A.: Látszat és valóság a jogban. Budapest, 1986. 226-227. old.
- 33 Csepeli György a fenti mechanizmust, a létező szocializmus feltételei között a redisztributív és a piaci rendszer egymás mellett élésére vezeti vissza és igen árnyaltan jellemzi egymással versengő rendszerek pszichikai hatásait: „A társadalom tagjaként ugyanis mindenki egyszerre részese a redisztribúciós mechanizmusoknak és a piaci mechanizmusoknak. Csakhogy a kétféle mechanizmusban való egyidejű részvétele szintén a negatív identitást erősíti, mivel szerepelvárásai szögesen ellentmondanak egymásnak a kétféle rendszerben. A redisztribúciós én-ben mint termelőben csálhatatlanság, felelőtlenség, gátlástalanság és paternalizmus uralkodik. A redisztribúciós rendszer fogyasztói szerepét betöltő személyben pedig a rendszer lényegéhez tartozó örökös hiány következtében sértettség, kielegületlenség, irigység működik, mely közérzetét megmérgezi, agresszív, gyanakvó, bizalmatlan, kooperativitásra képtelen személlyé teszi. A piaci én-ben mint termelőben az azonnali meggazdagodás gátlástalansága a fő hajtóerő, hiszen sosem lehet tudni, hogy a redisztribúcióban érdekelt politikai-ideológiai erők mikor szigorítanak és nehezítenek az életfeltételeken. A piaci én racionalitása ennél fogva kijátszó, rejtőzködő, félrevezető lesz, s nem a fogyasztóval kapcsolatos döntésekre, hanem a hatalommal való együttélésre vonatkozó alkura fog irányulni. A piacon fogyasztóként megjelenő én autonómiája a fentiek következtében nem fog érvényesülni.” Negatív identitás Magyarországon. Társadalomkutatás, 1988. 4. sz. 32. old.
- 34 Szabó, D.: A bűnözés szociológiája. Társadalomkutatás, 1987. 4. sz. 80. old.
- 35 Sajó A.: i. m. 263-264. old.
- 36 Andorka R.: Az alkoholizmus magyarországi kutatása. Tanulmányok a társadalmi beilleszkedési zavarokról. Budapest, 1988. 12-15. old.
- 37 Útkeresés és szociális biztonság. Elgondolások az átmeneti időszak szociálpolitikájáról. Budapest, 1989. Statisztikai Melléklet, 144. old.
- 38 Andorka R.: i. m. 15. old.
- 39 Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Budapest, 1986. 27. old. és Útkeresés ... Statisztikai Melléklet, 168. old.
- 40 Lásd bővebben: Andorka R. – Buda B.: Egyes deviáns viselkedések okai Magyarországon. Valóság, 1972. 11. sz. 55-61. old., továbbá Buda B.: Öngyilkossággal kapcsolatos kutatások Magyarországon. Tanulmányok a társadalmi beilleszkedési zavarokról. 39-46. old.
- 41 Vukovich Gy.: A főbb társadalmi folyamatok, 1981-1985. (II.) Statisztikai Szemle, 1986. 12. sz. 1179-1180. old.
- 42 Szabó, D.: i. m. 85. old.
- 43 Király T.: A magyarországi bűnözés kis tükre. Magyar Tudomány, 1984. 9. sz. 657. old.
- 44 Vavró I.: A bűnözés kriminálstatisztikai jellemzői 1951-1971. Budapest, 1976. 115-116. old.
- 45 Lásd az adatokat: A bűnözés alakulásának főbb jellemzői Magyarországon 1968-1982 között. Igazságügyi Minisztérium. Budapest, 1983. 2. sz. tábla, valamint Útkeresés ... Statisztikai Melléklet, 145. old.

- 46 Lásd bővebben: *Gönczöl K.: Bűnözés és társadalompolitika.* 52-74. old.
- 47 *A bűnözés alakulásának...* 29. sz. tábla
- 48 *Tájékoztató a bűnözésről.* 1987. Budapest, 14. old.
- 49 *A bűnözés alakulásának...* 32. sz. tábla.
- 50 *Gödöny J.: A bűnözés új jelenségei. Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok XXV.* Budapest, 1988. 12. old.
- 51 *A bűnözés alakulásának...* 1. sz. tábla, valamint Útkeresés ... Statisztikai Melléklet, 146-147. old.
- 52 *Sajó A.: i. m.* 214. old.
- 53 Lásd mások mellett *Kádár M.: Büntetőjog. Általános rész.* Budapest, 1961. 105-110. old., *Földvári J. – Vigh J.: Kriminológiai alapismeretek.* Budapest, 1979. 85. old.
- 54 *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon.* 18. old.
- 55 E jelenségről számolnak be a következő munkák: *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon.* 18-20. old., *Szabó A.: A bűnözés kihívásai és a kriminológia válaszai. Társadalomkutatás,* 1988. 3. sz. 27-30. old., *Sajó A.: i. m.* 263-264. old., *Szabó A.: A büntetőjog reformja – a reform büntetőjoga. Kriminológiai Közlemények,* Budapest, 1989. 26-27. sz., *Gönczöl K.: Büntetőpolitika és szociálpolitika. Jogtudományi Közlöny,* 1989. 8. sz., *Szabó A.: Büntetés vagy gyógyítás. Kriminológiai Közlemények.* Budapest, 1988. 25. sz.
- 56 Lásd a Szociálpolitikai Értesítő 1983-1988 között folyamatosan megjelent számait.
- 57 Lásd különösen *Ferge Zs.: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből.* Budapest, 1986., továbbá *Laki L.: i. m.*
- 58 *Losonczy A.: Az életmód az időben, a tárgyban és az értékben.* Budapest, 1977. 728. old.
- 59 *Losonczy A.: i. m.* 730. old.
- 60 *Ferge Zs.: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika.* Budapest, 1982. 18. old.
- 61 *Bordieu, P.: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése.* Budapest, 1978. 240. old.
- 62 *Bordieu, P.: i. m.* 247. old.
- 63 *Bauman, Z.: Általános szociológia.* Budapest, 1967. 489. old.
- 64 Lásd például *Kolosi T.: Státusz és réteg. Rétegződés – modellvizsgálat III.* Budapest, 1984. 205. old., *Huszár I.: A társadalom szerkezetének átalakulása. Magyar Nemzet,* 1984. december 4. 9. old.
- 65 *Laki L.: i. m.* 93-188. old., *Ferge Zs.: Családpolitika-családgondozás.* Budapest, 1982. 180. old.
- 66 Lásd mások mellett: *Huszár T.: Fiatalkorú bűnözők.* Budapest, 1964., *Vigh J.: Fiatalkorú bűnözés és társadalom.* Budapest, 1964., *Borsi Z. – Halász K.: A bűnözés megismerésének statisztikai módszerei.* Budapest, 1972., *Vigh J. – Gönczöl K. – Kiss Gy. – Szabó A.: Erőszakos bűncselekmények és elkövetőik.* Budapest, 1971., *Szabó A.: A büntett és büntetése.* Budapest, 1979. 179-285. old., *Gönczöl K.: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája.* Budapest, 1980., *Gönczöl K.: A hátrányos helyzet és a bűnözés. Valóság,* 1982. 8. sz. 61-73. old., *Tauber I.: i. m., Vigh J. – Tauber I. – Madácsi I.: Hátrányos társadalmi...* i. m.
- 67 *Társadalmi beilleszkedési zavarok ... i. m.*
- 68 Ennek korábbi kifejtését lásd *Gönczöl K.: A hátrányos helyzet és a bűnözés ... i. m.*
- 69 *Szaharov, A. B.: A szociális feltételek hatása a bűnözés területi különbségeire. Az életmód a szovjet szociológiában.* Budapest, 1982. 96-98. old. Hasonló, bár közel sem ilyen határozott álláspontra jut *Babayer M.: Crimes in town and country; social and psychological aspects.* 39. old. és *Vorontsov, B. – Gukovskaya, N. – Melnikova, E.: Juvenile Delinquency in Town and Country.* 73. old. *Combating Crime in Towns.* Moscow, 1981.
- 70 A módszertani leírást lásd bővebben *Gönczöl K.: A bűnözés társadalmi reprodukciója. Kutatási jelentés.* Budapest, 1985. Kézirat.
- 71 Hasonló megállapításra jutott *Tauber I.* a hátrányos helyzet és a bűnözés

összefüggéseinek megállapítása során: „Beigazolódott – írja –, hogy a foglalkozás, a gyermekszám és az egy főre eső jövedelem valóban olyan ismérvek, amelyek döntő módon meghatározzák az emberek réteghelyzetét, így életmódszerkezetét, a szabadidő eltöltésének mikéntjét. Ezek áttételeződve viszont lényegében meghatározzák egy adott csoport esetében a deviancia m ivenségét, előfordulási gyakoriságát, a cigány bűnelkövetők esetében *nem a 'cigány mivolt', valamilyen etnikai vonás az, amely bűnözésüket alapvetően determinálja, hanem azok az ún. 'kemény társadalmi tények', rétegmutatók, amelyek végső soron a cigányok réteghelyzetét meghatározzák.* „ i. m. 137. old.

72 *Életszínvonal 1960-80.* Budapest, 1981. 18. old.

73 Lásd még *Tauber I.*: i. m. IV. fejezet.

74 *Szelényi I.*: i. m. 18. old.

75 *Gábor R.*: i. m. 45. old.

76 Adataim itt megegyeznek egy másik kutatás eredményével. *Ambrus P.*: Alkohol az életmódban. Egy telep élete. Szociálpolitikai Értesítő, 1985. évi 4-5. sz. 1. old.

77 *Gönczöl K.*: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. 245-298. old.

78 *Útkeresés ...* Statisztikai Melléklet, i. m. 26. old.

79 *Vukovich Gy.*: Halmozottan hátrányos helyzetek, szegénység, depriváció a mai Magyarországon. 1988. Kézirat. 20. old.

80 *Gazsó F.*: Az egyenlőtlenségek és az iskolarendszer. Társadalmi Szemle, 1982. 11. sz. 96-100. old.

81 *Gönczöl K.*: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. 232-233. old.

82 *Szabó A.*: Bűnmegelőzési stratégiák. Belügyi Szemle, 1985. 6. sz. 15. old.

83 *Peschka V.*: A jog mint ideológia. Állam és Jogtudomány, 1981. 1.sz. 30. old.

84 *Kulcsár K.*: Az emberi jogok ma Magyarországon. Valóság, 1989. 4. sz. 2-3. old.

85 *Kulcsár K.*: i. m. 3. old.

86 *Király T.*: A büntetőhatalom korlátai. Akadémiai székfoglaló. Budapest, 1988. Kézirat. 14. old.

87 Bővebben lásd *Fonyó A.*: A magyar büntető törvényhozás fejlődése a felszabadulás után című tanulmányában. Jogász Szövetségi Értekezések, 1979. Budapest, 107-116. old., valamint *Horváth T.*: Büntető jogalkotás és jogalkalmazás 1945-1962 között. Miskolc, 1989. Kézirat. 4-25. old.

88 *Király T.*: i. m. 15. old.

89 Lásd bővebben *Horváth T.*: i. m. 30-36. old.

90 *Viski L.*: Szándékosság és társadalomra veszélyesség. Budapest, 1959., *Szabó A.*: A fiatakorúak és a büntetőjog. Budapest, 1961., *Király T.*: A védelem és a védő a büntető ügyekben. Budapest, 1962.

91 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság büntető törvénykönyvéről és az 1962. évi 10. számú törvényerejű rendelet a büntetőeljárásról. Budapest, 1965.

92 *Györgyi K.*: Büntetések és intézkedések. Budapest, 1984. 32. old.

93 Lásd ennek részletesebb kifejtését: *Király T.*: A büntető hatalom korlátai, i. m. 17-19. old.

94 Erről a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről szóló 14/1973. NET határozat a következőket mondja: „A bűnözést nem lehet csupán a régi társadalom tudati maradványaira, a kapitalista környezetre, az ellenséges ideológiai hatásokra, valamint a fellázító tevékenységre visszavezetni. Ezek kétségtelenül jelentős mértékben hatnak. A bűnözésnek ezen kívül a mi viszonyaink között meg egyéb objektív és szubjektív okai is vannak.” Magyar Közlöny, Budapest, 1973. 39. sz. 456. old.

95 *Györgyi K.*: i. m. 123. old.

96 *Szabó A.*: A reform büntetőjoga, a büntetőjog reformja. 80. old.

97 Lásd ennek bővebb kifejtését például *Gönczöl K.*: A visszaeső bűnelkövetők

tipológiája. 157-167. old., valamint II. fejezetet, továbbá Gönczöl K.: Bűnözés és társadalompolitika. 107-151. old.

98 Gárdai Gy. – Vigh J.: Észrevételek büntetési rendszerünk problémáihoz. Magyar Jog, 1969. 11. sz., Vigh J.– Gardai Gy.: Még egyszer a határozatlan tartamú szabadságvesztésről. Magyar Jog, 1972. 9. sz., Lukács T.: Büntetőjogi szemléletünk alakulása. Magyar Jog, 1970. 10. sz.,

Ádám Gy.: Visszaeső bűnözők – visszaeső büntetőjog. Magyar Jog, 1973. 2. sz., Ficsor M.: A különösen veszélyes visszaesők reszocializálásának időszerű kérdése. Magyar Jog, 1972. 5. sz., Aradi B.: Határozatlan tartamú szabadságvesztés – szocialista törvényesség. Magyar Jog, 1974. 6. sz., Szilágyi P.: Vitaülés a jogi felelősség kérdéséről. Magyar Jog, 1975. 3. sz., Vigh J.: Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában. Budapest, 1980., Vigh J.: Racionalitás a büntető igazságszolgáltatásban. Belügyi Szemle, 1989. 6. sz. 19. old.

99 1974. évi 9. számú törvényerejű rendelet „A társadalom fokozott védelméről a közrendre és közbiztonságra különösen veszélyes visszaeső bűnözők elleni hatékonyabb fellépés érdekében”. Magyar Közlöny, 1974. 39. sz. 373-374. old.

100 Lásd ennek részletesebb elemzését: Tavassy T.: Ankét a szigorított őrizetbe utalt, különösen veszélyes visszaesők körében végzett kriminológiai kutatásról. Jogtudományi Közlöny, 1978. 3. sz., 164-172., továbbá Gönczöl K.: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. 157-167. old.

101 Jelentés a szigorított őrizet bírósági gyakorlatának vizsgálatáról. Igazságügyi Minisztérium, Bírósági Főosztály, Büntetésvégrehajtási Országos Parancsnokság (31.126/1985) IM ITT/1. Budapest, 1985. 2. old.

102 Jelentés ... i. m. 3. old.

103 Nagy F.: Intézkedések a büntetőjog szankciórendszerében. Budapest, 1986. 139., 173. és 180. old., továbbá Sinkó P.: A visszaesés és a szigorított őrizet néhány kapcsolata. Ügyészségi Értesítő, 1987. 1.sz. 5-6. old.

104 Tavassy T.: A szigorított őrizetbe utalt sokszoros visszaesők tényleges társadalmi beilleszkedésének körülményei. Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok, XVIII. Budapest, 1981. 224. old.

105 Vigh J.: Kauzalitás ... i. m. 240-241. old.

106 Vigh J.: Racionalitás a büntető igazságszolgáltatásban. 19-20. old.

107 Vigh J.: Kauzalitás ... i. m. 248. old.

108 A szigorított őrizetet az 1989. évi LJV. törvény a Büntetőtörvény módosításáról 1989. december 29-én szüntette meg. Magyar Közlöny, 1989. 99. sz. 1972. old. 1-2. §.

109 A jog és a terápia összefüggései a kábítószerfogyasztók kezelésében. Kriminológiai Közlemények, 25. Budapest, 1988. A felelősségi koncepció és a büntetési gyakorlat szempontjából az alkoholisták életmódja és a kialakult kábítószerfüggőség között nincs különbség.

110 Hasonló aggályokat fogalmaz meg Nagy F.: Intézkedések ... i. m. 163. old.

111 Hasonlóan az eddig kifejtettekhez, kizárólag a tettes társadalomra veszélyességére, mégpedig a bűncselekmény elkövetésének potenciális veszélyére épült a közveszélyes munkakerülés pönalizálása. A munkakerülő életmódnak mint veszélyes életvezetési sajátosságnak a felelősségre vonás alapját az a feltételezés teremti meg, hogy a munkát nem végző személy olyan bűncselekményekből tartja fenn magát, amelyeket a hatóság nem tudott felderíteni. Ez a hipotézis nemcsak garanciális szempontból kifogásolható. A megváltozott gazdasági körülmények, a munkanélküliség feltételei között ezekkel a cselekményekkel szemben a büntetőjogi beavatkozás bármilyen módja értelmetlen. Ilyen megfontolásokból, valamint a nemzetközi szerződésekből fakadó kötelezettségeik miatt az 1989. évi XXIII. törvény törölte az 1978. évi Btk.-ból, valamint az 1968. évi szabálysértési törvényből a közveszélyes munkakerülés vétségét és szabálysértését.

112 A büntetéskiszabás szempontjainak mérlegelésénél Györgyi Kálmán érvelése helytálló: „A bűnösség fogalmának a külön kiemelésére – írja – nem azért van szükség, hogy segédbizonyítékokat szolgáltatasson a személyi társadalomra veszélyesség megállapításához, hanem azért, mert a büntetőjogi felelősség alapja és mértékének a legfontosabb meghatározója a bűnösen elkövetett társadalomra veszélyes cselekmény. A felelősségrevonás alapja és döntő meghatározója nem az elkövető életvezetése. A bíróság nem az egyén életútját kéri számon, hanem az elkövetett bűncselekményt. A konkrét cselekményhez fűződő felróható pszichikus viszonyt nem az elkövető társadalomra veszélyessége keretében kell értékelni, hanem a bűnösség fokaként. A bűnösség az összemélyiségnek csupán partikuláris megnyilvánulása, a büntetés viszont az egész személyiséget éri, ezért kell a büntetés várható hatása szempontjából az elkövető személyi társadalomra veszélyességét is figyelembe venni. De ennek figyelembevételére csak a bűnösen elkövetett bűncselekmény által meghatározott keretek között enged a törvény lehetőséget, mert ha ez nem így történne, a büntetés már nem igazodnék a bűnösen elkövetett társadalomra veszélyes cselekményhez, ezt pedig a törvény megköveteli.” I. m. 318. old.

113 Szabó A.: A reform büntetőjoga ... i. m. 71. old.

114 Bárd K.–Györgyi K.: A pénzbüntetés és a kodifikáció. Jogtudományi Közlöny, 1978. 1. sz. 10-17. old.

115 Markója I.: Az új büntető törvénykönyv. Magyar Jog, 1979. 1. sz. 11. old.

116 Ficsor M.–László J.: Elgondolások a büntetési rendszer továbbfejlesztéséről. Magyar Jog, 1976. 9-10. sz. 834. old.

117 Vincze T.: A kriminálpedagógia és kriminálpszichológia feladatai az új Btk. és az 1979. évi 11. sz. tvr. hatálybalépése után. Magyar Jog, 1982. 830-833. old.

118 Gönczöl K.: A személyi körülmények értékelése az új Büntető Törvénykönyv alkalmazása során. Magyar Jog, 1980. 8. sz. 710. old.

119 Jelentés a főbüntetés helyett önállóan alkalmazott mellékbüntetések, a próbára bocsátás és a pártfogó felügyelet ítélkezési gyakorlatának vizsgálatáról. Igazságügyi Minisztérium, Bírósági Főosztály, 31.110/1978. III/1. Kézirat. 1982.

120 Pécsváradi L.: A pártfogó felügyeleti szabályok, mint a bírói ítélkezés új elemei. Magyar Jog, 1982. 10. sz. 903-913. old.

121 Lásd bővebben: Gönczöl K.: A személyi körülmények ..., Gönczöl K.: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája ... i. m. 297-315. old., Gönczöl K.: Bűnözés és társadalompolitika ... i. m. 154-189. old.

122 Jelentés a hivatásos pártfogók helyzetének vizsgálatáról. Igazságügyi Minisztérium, Bírósági Főosztály, 32.293/1987. IM 111/1. Kézirat. 1987.

123 Patera A. – Tavassy T.: A visszaeső bűnözés mint a bűnözés sajátos újratermelődésének egyik alapja. Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok, XXIII. kötet. Budapest, 1986. 156. old. Ma már nemzetközi összehasonlító vizsgálatok is igazolják, hogy a szigorúbb büntetések éppen úgy nem befolyásolják a bűnözés alakulását, mint a kevésbé szigorú, humánus büntető joggyakorlat. Lásd erről Bishop, N.: Non-Custodial Alternatives in Europe. Helsinki, 1988. NO 14. (Hivatkozás: Sven, K.: On the Use of Criminal Law Sanctions in Scandinavia, the Federal Republic of Germany and England. Stockholm, 1986. 15. old.)

124 Rózsa J.: A bűnözés alakulása – a statisztikus nézőpontjából, i. m., 115-119. old.

125 A végrehajtandó szabadságvesztés visszaszorításának technikai kivitelezése során módosítani kell a jelenlegi Btk-t. Csökkenteni kell a végrehajtandó szabadságvesztéssel fenyegetett bűncselekmények körét, továbbá a kiszabható felső határt. A visszaesésre vonatkozó merev szabályok feloldása is kedvezően hatna a joggyakorlatra. Felül lehetne vizsgálni a feltételes szabadlábra helyezés szabályait és törvényi lehetőséget kellene biztosítani a harmad kedvezmények szélesebb körű alkalmazására. A megfelelő szervezeti

feltételek megteremtésével egyidejűleg ezek a változtatások a bírósági gyakorlat átalakulását eredményeznék és várhatóan a börtönnépesség csökkenésével járnának akkor, ha a bűnözés szerkezetében nem történik igen kedvezőtlen és veszélyes átstrukturálódás. Lásd bővebben: Szűk L.: A rövid tartamú szabadságvesztés. Miskolc, 1987. 79-80. old.

126 Bishop, N.: i. m. 4., 68-74. old.

127 Albrecht, HJ.– Schädler, W.: Community Service in Europe: Concluding Remarks. In Community Service, Freiburg, 1986. 191. old.

128 Cartledge, G. C: Community Service in England/Wales. In Community Service, 16. old. és 31. old.

129 Albrecht, H-J. – Schädler, W.: Community Service. 192. old.

130 Figyelemre méltó, hogy az ország gazdasági helyzetének romlása miatt már 1986-ban szaporodott azoknak az elkövetőknek a száma, akik formálisan a pártfogó felügyelet magatartási szabályainak megsértése, érdemben azonban az elhelyezkedési nehézségek miatt kerültek vissza a börtönökbe a feltételes szabadlábra helyezés tartama alatt. Gyakoribb lett a pénzbüntetés meg nem fizetése miatt alkalmazott szabadságelvonás is. Lásd ezt bővebben: Fábíán J.: A büntetésvégrehajtás jelenlegi helyzetéről. Ügyészségi Értesítő, 1986. 1. sz. 47-48. old.

131 Bondeson adatai szerint például Svédországban 700 svéd koronába kerül egy elítélt egy napi börtöntartása, míg 30 svéd korona a költsége a szabad élet körülményei között alkalmazott pártfogó felügyeletnek. Hasonló hazai adatokkal nem rendelkezem, de egy mainál fejlettebb rendszerben hasonló arányokra lehet számítani. Bondeson, U. V.: Prisoners in Prison Societies. London, 1989. 307. old.

132 A második világháború után ezt a kapcsolatot először Vermes M. tárgyalta. (A szociálpolitika szerepe a bűnözés elleni harcban. Valóság, 1972. évi 3. sz. 2. old.)

133 Balogh J. már 1905-ben követelte a büntetésüket töltő személyek családjának szociális gondozását; mint tudjuk, ennek megvalósulása azóta is elmaradt. (Az állam intézkedései az elítélt gyermekeinek támogatása érdekében. Jogtudományi Közlöny, 1905. 1. sz. 1. old.)

134 A komplex „területgondozás” kedvező tapasztalatairól számol be egyik legutóbbi cikkében Vabrik László (A javító- és büntetésvégrehajtási intézetekből elbocsátott fiatalok társadalmi beilleszkedésének tapasztalatai. Ügyészségi Értesítő, 1989. 2. sz. 9. old.)

135 Hasonló véleményt fejt ki erről Sajó A.: Társadalomtudományok és büntetőeljárás. Kriminológiai Közlemények, 26-27. Budapest, 1989. 32-33. old.

136 Bibó I.: Elit és szociális érzék. Válogatott tanulmányok 1935-1944. Budapest, 1986. 238. old.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

A kiadásért felel: Dalos Vilmos igazgató

A kiadvány szedése a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó HVP rendszerén készült

Zeneműnyomda, Budapest 91/43309

Felelős vezető: Skodnitz Ferenc K-6160

Budapest, 1991

A szerkesztésért felel: dr. Csisnier Ildikó

Műszaki vezető: dr. Martonné Vágó Magdolna

Műszaki szerkesztő: Szabóné Bürger Judit

A borítógrafika Németh János munkája

Formátum: Fr/5. Terjedelem: 11,7 A/5 ív

Betűtípus: Dutch